

Tehtaiden kirjastotoiminta ja sen tavoitteet

Hämeessä vuosina 1890–1920

Annika Pihlaja

Tampereen yliopisto
Informaatiotutkimuksen laitos
Pro gradu -tutkielma
2008

TAMPEREEN YLIOPISTO

Informaatiotutkimuksen laitos

PIHLAJA, ANNIKA: Tehtaiden kirjastotoiminta ja sen tavoitteet Hämeessä vuosina 1890–1920.

Pro gradu -tutkielma, 164 s., 8 liites.

Informaatiotutkimus

Toukokuu 2008

Tässä tutkimuksessa selvitetään tehdaskirjastojen ja tehtaiden lukusalien toimintaa Suomessa ja erityisesti Hämeessä vuosina 1890–1920. Tutkimuksen näkökulma painottuu kirjastotoiminnan taustoihin, ja erityisesti pyritään selvittämään, mitä tavoitteita tehdaskirjastotoiminnan taustalta on löydettävissä ja miten ne näkyivät kirjastojen käytännön toiminnassa. Tarkoituksena on selvittää niin tehtaan johdon kuin kirjastojen johtokuntien ja kirjastonhoitajien näkemyksiä kirjastoon liittyen. Lisäksi tehdaskirjastot pyritään sijoittamaan osaksi tehtaiden patriarkaalista palvelujärjestelmää sekä toisaalta osaksi muuta tuon ajan kirjastokenttää.

Aihetta tarkastellaan ensin muodostamalla laajempi kuva tehdaskirjastotoiminnasta kirjallisuuslähteiden, lähinnä tutkimusten ja erilaisten historiikkien, pohjalta. Tämän jälkeen perehdytään lähemmin kolmen esimerkkitapauksen kirjastotoimintaan arkistoaineiston ja kirjallisuuden pohjalta. Nämä esimerkit ovat Tampereen Pellava- ja Rauta-teollisuus Oy, Tampereen Puuvillateollisuus Oy ja Ab Walkiakoski.

Tutkimuksessa havaittiin, että tehdaskirjastotoiminnan tavoitteista oli aineistossa vain vähän suoria mainintoja. Niinpä tavoitteista pyrittiin muodostamaan kuvaa lähinnä kirjastojen toiminnan kautta. Kirjastojen taustalla oli erityisesti tavoite sivistää tehtaiden työntekijöitä. Tämä näyttää olleen kirjastojen johtokuntien ja kirjastonhoitajien ensisijainen tavoite kirjastotoiminnalle. Toisaalta kirjastojen taustalla voidaan nähdä myös muita tehtaiden palvelujärjestelmän yleisistä tavoitteista nousseita tavoitteita, kuten työvoiman pitäminen tyytyväisenä, kehittävien vapaa-ajanharrastusten tarjoaminen ja samalla työntekijöiden vapaa-ajan kontrollointi. Tämä näkyi esimerkiksi siinä, että kirjastojen käyttö pyrittiin tekemään työntekijöille mahdollisimman helpoksi: kirjastot sijaitsivat tavallisesti keskeisellä paikalla tehdasyhteisössä ja niiden aukiolot pyrittiin usein sovittamaan tehtaan työaikojen jatkoksi. Päätökset hankinnoista olivat pääosin kirjastojen johtokuntien ja kirjastonhoitajan harkinnassa. Kaunokirjallisuuden osuus kokoelmista ja erityisesti lainauksista oli huomattava, eli kirjastoihin hankittiin sellaista aineistoa, jota ihmiset halusivat lukea. Tehtaat tukivat kirjastojaan antamalla niille tilat ja usein myös rahallista avustusta, mikä osoittaa niiden halunneen tukea kirjastotoimintaa. Näin kirjastot toisaalta nivoutuivat osaksi tehtaiden työntekijöilleen tarjoamaa palvelujärjestelmää.

Eri tehtaiden kirjastotoiminnassa havaittiin samankaltaisuutta, mutta myös eroavaisuuksia esimerkiksi tehtaan rahoituksen ja aukiolojen suhteen. Toiset kirjastot oli tarkoitettu vain tehtaan omille työntekijöille, kun taas ainakin eräät maaseudun tehdaskirjastot olivat kaikkien paikkakuntalaisten käytettävissä. Tämä hämärsi kirjastojen roolia osana tehtaiden palvelujärjestelmää, mutta toisaalta kirjaston kautta saatettiin näin levittää sivistystä koko tehdasyhdyskuntaan eikä vain omien työntekijöiden keskuuteen.

Asiasanat (YSA): kirjastot, teollisuusyhdyskunnat, kansanvalistus, historia.

SISÄLLYSLUETTELO

1. JOHDANTO.....	1
1.1. Tutkimuskohteen rajausta	1
1.2. Aikaisempi tutkimus.....	2
1.3. Tutkimuksen näkökulma ja tutkimuskysymykset	6
1.4. Tutkimuksen teoreettiset ja menetelmälliset lähtökohdat	7
1.5. Tutkimuksen eteneminen	9
2. TEHDASKIRJASTOJEN KONTEKSTIT	10
2.1. Suomen teollistuminen	10
2.2. Tehdaspatriarkaalin järjestelmä	12
2.2.1. Haapalan ja Koivuniemen jaottelut tehdasyhteisöjen kehityksestä.....	12
2.2.2. Tehdasyhteisöjen synty, niiden taustat ja olemus.....	14
2.2.3. Tehtaiden huolto- ja palvelujärjestelmä.....	16
2.2.4. Patriarkaalin järjestys horjuu ja murtuu – huolto- ja palvelujärjestelmä säilyy?.....	18
2.2.5. Työväenyhdistykset – yhdyssiteestä vastavoimaksi.....	21
2.3. Tehtaiden valistus- ja sivistystoimintaa.....	23
2.4. Kirjastotoiminnan yleisiä taustoja.....	26
2.4.1. Kansanvalistusseura ja fennomania.....	28
2.4.2. Kirjastojen kirjavalinta keskiössä.....	29
3. KATSAUS TEHDASKIRJASTOTOIMINTAAN	31
3.1. Taulukko tehdaskirjastoista Suomessa.....	31
3.2. Tehdaskirjastot ja tehtaiden lukusalit Tampereella	36
3.2.1. Finlaysonin tehtaan kirjastotoiminta.....	38
3.2.2. Tehdasten lainakirjasto Messukylässä	43
3.2.3. Paperitehtaan kirjastotoiminta	44
3.2.4. Verkatehtaan kirjastotoiminta	45
3.3. Tehdaskirjastoja ja tehtaiden lukusaleja muualla Hämeessä.....	46
3.3.1. Nokia-yhtiön kirjastotoiminta	46
3.3.2. Forssan-Viksbergin kirjastotoiminta	46
3.3.3. Tervakosken tehtaan kirjastotoiminta	48
3.4. Tehdaskirjastoja ja tehtaiden lukusaleja muualla maassa	50
3.4.1. Kymiyhtiön tehtaiden kirjastotoiminta	50
3.4.2. Pohjois-Karjalan tehdaskirjastotoimintaa	52
3.4.3. Fiskarsin ruukin kirjastotoimintaa	53
3.4.4. Muita tehtaisiin liittyviä kirjastoja Werkon selvityksen pohjalta.....	54
3.5. Yhteenvedo mainituista suomalaisista tehdaskirjastoista	55
3.5.1. Kirjastojen perustaminen ja tavoitteet	55
3.5.2. Kirjastojen rahoitus ja tehtaan muu tuki	56
3.5.3. Piirteitä kirjastojen toiminnasta.....	57
3.5.4. Kirjastojen kokoelmat ja käyttö	59
3.5.5. Kirjastojen hallinto ja kirjastonhoitajat.....	60
3.5.6. Kirjastotoiminnan päättyminen	62
3.6. Esimerkki ulkomailta – Nornin ruukin kirjastotoiminta	63
4. ESIMERKKIKIRJASTOJEN TARKASTELU.....	65
4.1. Tutkimuksessa käytettävä esimerkkiaineisto ja aineistoon liittyvät haasteet.....	65
4.2. Tampereen Pellava- ja Rauta-teollisuus Osake-yhtiön kirjastotoiminta	68
4.2.1. Yhtiön esittely	68
4.2.2. Kirjaston perustaminen ja kirjaston tavoitteet.....	69
4.2.3. Kirjaston kohderyhmä.....	71

4.2.4. Kirjaston rahoitus	71
4.2.4.1. <i>Tehtaan rahallinen tuki kirjastolle</i>	71
4.2.4.2. <i>Muut tulonlähteet</i>	73
4.2.5. Tehtaan muu tuki kirjastolle.....	75
4.2.6. Aukiolo ja sijainti	75
4.2.7. Kirjaston kokoelma ja valintaperusteet.....	78
4.2.7.1. <i>Kirjojen hankinnasta</i>	81
4.2.7.2. <i>Kaunokirjallisuus nousee esiin</i>	82
4.2.7.3. <i>Millaista kokoelmaa tavoiteltiin – ja mitä hankittiin</i>	83
4.2.7.4. <i>Lehtitilaukset lukusaliin ja kirjastoon</i>	86
4.2.7.5. <i>Yhteenvedo kokoelmasta ja hankinnoista tavoitteiden näkökulmasta</i>	89
4.2.8. Kirjaston tavoitteiden toteutuminen	90
4.2.8.1. <i>Kirjaston käyttö</i>	90
4.2.8.2. <i>Kirjaston käyttäjiä</i>	93
4.2.8.3. <i>Vuosikokousten vähäinen osanotto</i>	94
4.2.8.4. <i>Kirjastonkäyttäjien huolettomuus aiheuttaa päänvaivaa</i>	95
4.2.8.5. <i>Lukusalin käytöstä</i>	95
4.2.8.6. <i>Mitä kirjastosta lainattiin</i>	96
4.2.8.7. <i>Yhteenvedoa käytöstä tavoitteiden kannalta</i>	97
4.2.9. Kirjaston hallinto	98
4.2.9.1. <i>Johtokunta</i>	98
4.2.9.2. <i>Muuta hallintoon liittyvää</i>	100
4.2.10. Kirjastonhoitaja	100
4.2.11. Pellavatehtaan kirjasto ja muu kirjastokenttä.....	106
4.3. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön kirjastotoiminta.....	107
4.3.1. Yhtiön esittely	107
4.3.2. Kirjaston perustaminen ja kirjaston tavoitteet.....	108
4.3.3. Kirjaston kohderyhmä.....	109
4.3.4. Kirjaston rahoitus ja tehtaan rooli siinä	109
4.3.5. Tehtaan muu tuki kirjastolle.....	112
4.3.6. Aukiolo ja sijainti	112
4.3.7. Kirjaston kokoelma ja valintaperusteet.....	114
4.3.7.1. <i>Kirjakokoelma</i>	114
4.3.7.2. <i>Lukusalin lehtivalikoima</i>	117
4.3.8. Kirjaston tavoitteiden toteutuminen – kirjastonkäyttö ja sen käyttäjät	120
4.3.9. Kirjaston hallinto	121
4.3.10. Kirjastonhoitaja	123
4.4. Aktiebolaget Walkiakoski -yhtiön kirjastotoiminta.....	124
4.4.1. Yhtiön esittely	124
4.4.2. Kirjaston perustaminen ja sen tavoitteet	126
4.4.3. Kirjaston toiminnasta ennen tutkimusjakson alkua	127
4.4.4. Kirjaston kohderyhmä.....	128
4.4.5. Kirjaston rahoitus ja tehtaan rooli siinä	128
4.4.6. Tehtaan muu tuki kirjastolle.....	130
4.4.7. Aukiolo ja sijainti	130
4.4.8. Kirjaston kokoelma ja valintaperusteet.....	130
4.4.9. Kirjaston tavoitteiden toteutuminen – kirjastonkäyttö ja sen käyttäjät	133
4.4.10. Kirjaston hallinto	134
4.4.11. Kirjastonhoitaja	135
4.4.12. Toiminnasta tutkimusjakson jälkeen	136

4.5. Tehdaskirjastojen vertailua	136
4.5.1. Kirjastojen perustaminen ja tavoitteet	137
4.5.2. Kirjastojen kohderyhmä	137
4.5.3. Kirjastojen rahoitus ja tehtaiden muu tuki	138
4.5.4. Piirteitä kirjastojen toiminnasta	140
4.5.5. Kirjastojen kokoelmat ja valintaperusteet	141
4.5.6. Kirjastojen käyttö	144
4.5.7. Kirjastojen hallinto	145
4.5.8. Kirjastonhoitajat	146
4.5.9. Yhteenveto	148
5. POHDINTA	150
5.1. Tehdaskirjastojen taustat ja rooli osana patriarkaalista palvelujärjestelmää.....	150
5.2. Tehdaskirjastot kirjastokentässä.....	156
5.3. Lopuksi	158
KÄYTETYT LYHENTEET	160
LÄHDELUETTELO.....	161
Liite 1	165
Liite 2	166
Liite 3	167
Liite 4	172

1. JOHDANTO

Yleisten kirjastojen voittokulku Suomessa on ollut 1900-luvulla kiistämätön. Kuitenkin maassamme oli erityisesti ennen 1920-lukua paljon muita kirjastoja, jotka tarjosivat ihmisille luettavaa. Näistä kirjastoista esimerkiksi tehtaiden kirjastot ovat jääneet tutkimuksessa vähälle huomiolle. Tämän tutkimuksen kohteena on suomalaisten tehtaiden kirjastotoiminta eli tehtaiden piirissä toimineet kirjastot ja lukusalit. Molempia on perustettu ainakin 1800-luvun puolivälin tienoilta lähtien. Kirjastotoiminta on jatkunut joissakin tehtaissa vielä sata vuotta myöhemmin, joskin se on pitkän ajanjakson kuluessa usein muuttanut muotoaan. Tehdaskirjastoa käytetään tässä tutkimuksessa yleisterminä, joka kattaa erilaiset muut kirjastomääritelmät, kuten tehtaiden luku-, laina- ja kansankirjastot. Tehdaskirjastolla tarkoitetaan kaikkia erilaisia kirjastomuotoja, joissa tehdas voidaan nähdä jollakin tavalla keskeisenä taustavaikuttajana – toisin sanoen kirjaston toiminta on ollut ainakin jossain määrin tehtaasta riippuvaista ja selkeästi tehtaan piirissä tapahtunutta. Mukaan on otettu niin tehtaiden, sahojen kuin ruukkien yhteydessä olleita kirjastoja. Leimallista näille tehtaiden kirjastoille oli se, että ne tarjosivat monipuolisesti erilaista lukemista, myös kaunokirjallisuutta, eivätkä siis olleet vain ammatillisia kirjastoja.

Tutkimuksen taustalla on oletamus siitä, että tehdaskirjastojen rooli kirjastotoiminnassa on joillakin paikkakunnilla ollut varsinkin ennen 1920-lukua keskeinen, kun ne osaltaan ovat täydentäneet vielä hajanaista kirjastoverkkoa. Niiden merkittävyyydestä voidaan päätellä jotakin myös siitä, että esimerkiksi Nokialla tehtaan kirjasto oli aikoinaan kunnan kirjastoa ahkerammassa käytössä.¹ Näin ollen tehtaiden toiminta kirjastokentässä ansaitsee mainintoja laajemman käsittelyn maamme kirjastohistoriassa. Aihe liittyy suomalaiseen kirjastohistoriaan ja sen tutkimusperinteeseen, toisaalta taas sillä on vahva kytkös tehtaiden ja niiden sosiaalisen elämän ja järjestyksen historiaan. Näin ollen aiheen lähestymisessä on huomioitava molempien tausta-alojen vaikutus ja toisaalta niiden piirissä tehdyt tutkimukset.

1.1. Tutkimuskohteen raja

Tutkimus on rajattu käsittelemään pääasiassa ajanjaksoa 1890-luvulta vuoteen 1920. Tämä raja on muodostettu esimerkkiaineiston saatavuuden pohjalta. Mukaan on kuitenkin otettu aineistoa myös tämän ajanjakson ulkopuolelta, erityisesti 1870- ja 1880-luvuilta, jotta tehdaskirjastojen toiminnasta voidaan muodostaa kattavampi kuva. Tutkimus kohdistuu ajanjaksoon, jolloin

¹ Mäkinen 2005, 19.

tehdasyhteisöt olivat ajankohdasta riippuen enemmän tai vähemmän muutoksen alla, ja tästä syystä tehdaskirjastojen tutkiminen nimenomaan tämän ajanjakson osalta on kiinnostavaa. Ajanjakson alussa elettiin vielä tehtaiden palvelujärjestelmän kulta-aikaa, kun taas sen loppupuolella kuntien palvelut alkoivat enenevässä määrin kattaa aiemmin tehtaiden hoitamia tehtäviä.² Tehdaskirjastoja kuitenkin perustettiin vielä tämän jälkeenkin, ja monet jo olemassa olleet kirjastot jatkoivat edelleen toimintaansa.

Maantieteellisesti tutkimus on rajattu koskemaan erityisesti Hämeen lääniä. Tehdastaustan kannalta keskeiset tutkimukset, Pertti Haapalan väitöskirja *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920* (1986) ja Jussi Koivuniemen väitöskirja *Tehtaan pillin tahdissa. Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939* (2000) sijoittuvat tälle alueelle, ja niiden voidaan ajatella kuvastavan erityisesti Hämeen oloja. Toisaalta tehdaskirjastoaineiston jäljittämistä helpotti se, että mahdollisia esimerkkejä voitiin rajata myös maantieteellisesti. Maantieteellisestä rajauksesta huolimatta tutkimuksessa luodaan katsaus tehtaiden kirjastotoimintaan koko maassa, sillä aiheesta ei ole olemassa koko maan kattavaa esitystä.

1.2. Aikaisempi tutkimus

Suoranaisesti tehdaskirjastoja koskevaa tutkimusta on tehty vähän, ja aihe on ollut keskeisesti esillä ilmeisesti vain muutamassa opinnäytteessä. Kyllikki Koivun työ *Finlaysonin työväen lainakirjasto v. 1866–1966* on käytännössä kyseisen tehdaskirjaston historiikki (1970). Koivulla on ollut käytössään laajasti kirjaston toimintaan liittyviä asiakirjoja, kuten pöytäkirjoja, vuosikertomuksia, sääntöjä ja joitakin kirjaluetteloita. Näitä aineistoja ei enää tätä tutkimusta tehtäessä löytynyt. Koivu mainitsee työssään tehtaan muun sosiaalitoiminnan ja sijoittaa kirjaston osaksi tätä kokonaisuutta, mutta hän ei käsittele asiaa laajemmin. Koivun tutkimusta on hyödynnetty Finlaysonin lainakirjaston esittelyssä tämän tutkimuksen luvussa 3.2.1. Päivi Pynnösen *Kirjastotoiminta Vuoksenlaakson teollisuusalueilla ennen vuotta 1948* (1975) käsittelee sekä Enso-Gutzeitin tehtaiden kirjastojen että työväenkirjastojen toimintaa. Pynnönen viittaa tehdaskirjastojen taustaan osana patriarkaalista kulttuuria, mutta kaiken kaikkiaan hänen tutkimuksensa näkökulma edustaa perinteistä kirjastotoiminnan esittelyä. Tutkimus keskittyy tehdaskirjastojen osalta lähinnä 1930-lukuun, jolloin tehtaiden kirjastotoiminta aloitettiin vuonna 1929 tehdyn suunnitelman pohjalta

² Ks. esim. Haapala 1986; Koivuniemi 2000.

uudelleen.³ Tehtaiden kirjastotoimintaa tämän tutkimuksen aikarajauksen puitteissa Pynnönen käsittelee vain ohimennen.⁴

Useimmiten tehdaskirjastot esiintyvät mainintoina tehtaiden, kuntien tai kuntien kirjastotoimen historiikeissa.⁵ Tällaisia mainintoja tehdaskirjastoista esiintyy lisäksi esimerkiksi Pertti Haapalan (1986) ja Jussi Koivuniemen (2000) tehdasyhteisöjä käsittelevissä väitöskirjoissa sekä toisaalta Marjaana Karjalaisen (1977) suomalaisen kirjastohistorian yleislinjoja kokoavassa tutkimuksessa ja Ilmi Järvelinin Pohjois-Karjalan kirjastohistorian tutkimuksessa (1966). Lisäksi yksittäisten tehtaiden kirjastoista on saatettu kirjoittaa joitakin lyhyitä, artikkelinomaisia tekstejä. Tällainen on esimerkiksi N.G. Stoltzin Fiskarsin tehdasyhteisön kirjastosta kertova artikkeli *Fiskars Folkbibliotek* (1940). Toistaiseksi ei ilmeisesti ole tehty laajempaa tutkimusta, jossa olisi pyritty tutkimaan useampia tehdaskirjastoja, vaan tavallisesti on keskitytty yhteen tai korkeintaan muutamaankin kirjastoon kerrallaan, eikä näiden välillä ole juuri tehty vertailua. Myös löytämistäni lähteistä useampia tehdaskirjastoja laajimmin käsittelevä tutkimus, Unto Kanervan *Liinatehtaalaisia ja ”tehtaanmaistereita”. Pellava- ja verkatehtaan työoloja ja tehdastyöväen sivistysharrastuksia viime vuosisadan jälkipuoliskolla* (1972) käsittelee esittelemiään kirjastoja yksittäin. Kanerva luo kuitenkin tässä paikallishistoriallisessa teoksessaan yksittäisten kirjastojen esittelyn kautta monipuolisen kuvan Tampereen kirjastotoiminnasta ennen vuosisadan vaihdetta. Tehtaiden osuus kaupungin kirjastotoiminnassa oli Kanervan käsittelemänä ajanjaksona merkittävä, sillä kaupungin ensimmäisen kunnallisen lainakirjaston lisäksi omat lukunsa saavat Finlaysonin, Pellavatehtaan ja Masuunin, Verkatehtaan sekä Frenckellin paperitehtaan kirjastot ja lukusalit. Kanervan teoksen tehdaskirjastotoimintaa käsittelevä osuus onkin yksi tämän tutkimuksen keskeisistä kirjallisista lähteistä.

Tehdaskirjastoja omana erillisenä ilmiönään ei ole kirjallisuuskartoituksen mukaan juuri tutkittu edes ulkomailla. Aihetta on ilmeisesti käsitelty myös muualla lähinnä tehdas- tai kirjastotutkimuksen sivujuonteena, johon ei itsessään ole perehdytty tarkemmin. Tutkimuksia kartoitettaessa löytyi vain yksi nimenomaan tehdaskirjastoa tai tarkemmin sanottuna ruukin kirjastoa käsittelevä tutkimus, Catharine Uhrbomin erikoistyö *Norn – ett gammalt bruk och dess bibliotek. En undersökning av bibliotekets utveckling, bokbestånd och låntagare med tonvikt på åren 1882-1885* (1982). Uhrbom on tutkinut Nornin ruukinyhteisön kirjastoa. Kyseessä on melko

³ Pynnönen 1975, 56.

⁴ Emt., 55–56.

⁵ Ks. esim. Talvi 1979; Vuorinen 1972; Kivelä 2003.

suppea tapaustutkimus, jonka pääpaino on vuosissa 1882–1885. Muusta ruukin piirissä harjoitetusta toiminnasta työntekijöiden hyväksi ei Uhrbomin työssä mainita. Kaiken kaikkiaan Uhrbomin tutkimus on perinteistä yhden kirjaston toiminnan selvittämistä ja siitä kertomista. Sen tuloksia käsitellään tämän tutkimuksen luvussa 3.6.

Tämän tutkimuksen ajanjakson osittain tai kokonaan kattavaa kirjastohistoriallista tutkimusta on Suomessa tehty melko runsaasti. Pääpaino on ollut yleisten kirjastojen historiassa, jota on tutkittu erilaisia näkökulmia painottaen. Esimerkiksi Pirjo Vatanen (2002) on väitöskirjassaan selvittänyt amerikkalaisen Public Library Movement –kirjastoaatteen (PLM) rantautumista Suomeen ja samalla suomalaisen kirjastoliikkeen ammatillistumista. Hän käyttää tutkimuksessaan innovaatioteoreettista lähestymistapaa käsitellen PLM:a kulttuurisena kokonaisuinnovaationa ja kirjastoaatetta innovaationa, ”jonka ilmentymä yleinen kirjasto on”.⁶ PLM-liikkeen keskeisiä periaatteita olivat ”julkinen omistus ja ilmainen käyttöoikeus kaikille” ja se saapui Suomeen ”1800- ja 1900-luvun vaihteen molemmin puolin”.⁷ Marjaana Karjalainen (1977) puolestaan on pyrkinyt jo aiemmin mainitussa tutkimuksessaan luomaan yleisesityksen suomalaisten kirjastojen kehityksestä 1800-luvun alusta aina ensimmäiseen niitä koskevaan, vuoden 1906 komiteamietintöön saakka. Eija Eskola (1991) on selvittänyt yleisten kirjastojen kirjalainta suomennetun kirjallisuuden näkökulmasta, ja hänen tuloksiaan on käytetty tässä työssä myös tehdaskirjastojen kirjalainta pohdittaessa. Ilmi Järvelin (1992) puolestaan on käsitellyt lisensiaatintyössään kirjastohistoriaa kirjastontarkastustoiminnan näkökulmasta. Tuire Kosonen (1985) on tutkinut aatehistoriallista näkökulmaa painottaen työväenkirjastoja, joiden kukoistusaika asettuu tämän tutkimuksen kattamalle ajanjaksolle ja joista muodostui yksi varteenotettava kilpailija myös tehtaiden kirjastotoiminnalle. Hän näkee kirjastot osana ”tietyn aikakauden henkistä ilmapiiriä ja aatesuuntien kehitystä”.⁸ Siinä missä tämän tutkimuksen tarkoituksena on pyrkiä sijoittamaan tehtaiden kirjastotoiminta osaksi kirjastokenttää ja toisaalta tehtaiden palvelujärjestelmää, Kososen tavoitteena on ollut työväenkirjastojen sijoittaminen osaksi kirjastokenttää ja toisaalta työväenliikettä, ja pyrkiä selvittämään niiden merkitystä näissä yhteyksissä. Lisäksi hän tutki työväenkirjastojen ominaisluonnetta.⁹ Tämän tutkimuksen kirjastotoiminnan taustoista kiinnostuneen lähestymistavan huomioiden mainitsemisen arvoinen tutkimus on myös Ilkka Mäkisen (1997) väitöskirja, vaikka se käsitteleeekin pääasiassa kirjastokehitystä ennen 1870-lukua. Mäkinen on selvittänyt lukuhulun käsitteen ja lukemisen saapumista Suomeen sekä lukuhulun ja

⁶ Vatanen 1999, 14, 23.

⁷ Emt., 12, 34.

⁸ Kosonen 1985, 8.

⁹ Emt., 1985, 8-9.

lukemisen leviämistä läpi yhteiskunnan kerrosten. Tämä liittyy kiinteästi kirjastokehitykseen ja toisaalta sivistyneistön pyrkimyksiin valistaa rahvasta. Oman lukunsa kirjastohistorian tutkimuksessa muodostavat erilaiset kirjastojen ja kirjastotoiminnan historiikit.¹⁰

Tehdasyhteisöistä ja tehtaiden työntekijöistä on myös tehty runsaasti tutkimusta niin Suomessa kuin ulkomailla.¹¹ Perusteellisimpia kotimaassa tehtyjä tutkimuksia aiheeseen liittyen ovat Pertti Haapalan (1986) ja toisaalta Jussi Koivuniemen (2000) jo mainitut väitöskirjat. Sekä Haapala että Koivuniemi käyttävät tutkimuksissaan kokonaishistoriallista metodia, jota Haapala kutsuu sosiaalishistorialliseksi vuorovaikutusmalliksi. Menetelmässä aiheesta pyritään luomaan kokonaisvaltainen kuva tarkastelemalla sitä talous-, väestö-, sosiaali- ja kulttuurihistoriallisesta näkökulmasta.¹² Tehdasyhteisöistä, niiden elämästä ja jäsenistä on tehty lisäksi muita tutkimuksia eri näkökulmia ja ajanjaksoja painottaen,¹³ erityisesti pro graduja.¹⁴ Tero Halvorsen (2003) esimerkiksi on keskittynyt pro gradussaan tehtaiden koulutoimintaan, joka oli kirjastojen tavoin osa tehtaiden työntekijöilleen tarjoamia etuuksia. Tehtaiden ja yritysten historiikit muodostavat lisäksi oman lukunsa tehtaita koskevassa historiankirjoituksessa.¹⁵

Kattavaa kuvaa suomalaisesta tehdaskirjastohistoriasta ei ole olemassa, eikä sellaista tämänkään tutkimuksen puitteissa esitetä. Tutkimuksellisen aukon täyttämiseksi tähän työhön on kuitenkin kerätty tietoja usean eri tehdaskirjaston toiminnasta, ja siksi työ on suhteellisen laaja. Tarkoituksena on laajentaa aikaisemman tutkimuksen luomaa kuvaa tehdaskirjastoista ja täydentää suomalaisen kirjastohistoriallisen tutkimuksen kenttää nostamalla tehdaskirjastot osaksi suomalaista kirjastokehitystä. Toisaalta tutkimus täydentää myös kuvaa tehtaiden tekemästä kulttuuri- ja valistustyöstä. Tämän tutkimuksen lähestymistapa eroaa aikaisemmasta tutkimuksesta erityisesti siinä, että tarkoituksena on tutkia useampien tehdaskirjastojen toiminnan piirteitä ja näin muodostaa kattavampi kuva aiheesta. Toisaalta tutkimuksessa tehdaskirjastoja lähestytään aatteellista näkökulmaa painottaen, jolloin laajennetaan perinteistä kirjaston olemusta ja toimintaa esittelevää tutkimusta.

¹⁰ Ks. esim. Kanerva & Peltonen 1961, Kivelä 2003.

¹¹ Ulkomaaisesta tutkimuksesta ks. esim. Crew 1979, Ericsson 1997.

¹² Haapala 1986, 14.

¹³ Ks. esim. Koskinen 1987.

¹⁴ Ks. esim. Talasmo 1982, Laakso-Tolkki 1990.

¹⁵ Ks. esim. Autio & Nordberg 1972; Kaukovalta 1934.

1.3. Tutkimuksen näkökulma ja tutkimuskysymykset

Tässä tutkimuksessa tehtaiden kirjastotoimintaa käsitellään aatteellista näkökulmaa painottaen. Tutkimuksessa pyritään selvittämään, mitä motiiveja tehdaskirjastotoiminnan taustalta on löydettävissä ja miten ne näkyivät kirjastojen toiminnassa. Käytännössä tarkoitus on keskittyä siihen, *miksi kirjastoja perustettiin tehtaiden yhteyteen, mitä tehdaskirjastoilla tavoiteltiin ja miten näihin tavoitteisiin pyrittiin*. Näkökulman etuna on se, että käytettävän aineiston ei tarvitse olla yhtenäistä, vaan satunnaiset lähteet eri tehtaiden kirjastoihin liittyen voivat valottaa aihetta. Toisaalta tutkimuksessa pyritään luomaan kuvaa tehdaskirjastojen toiminnasta esimerkkikirjastojen laajemman tarkastelun kautta. Koska aihetta on aikaisemmin tutkittu vain vähän, sitä on perusteltua käsitellä joiltakin osin yksityiskohtaisemmin, vaikka tässäkin tutkimuksessa monet toiminnan ulottuvuudet on täytynyt jättää vain vähäiselle tarkastelulle tai kokonaan tarkastelun ulkopuolelle. Esimerkiksi teollisuuden suhdanteet ja tuotteiden kysyntä vaikuttivat yhtiöiden voittojen ja varallisuuden kautta epäilemättä tehtaiden palvelujärjestelmälleen ja tätä kautta myös kirjasto- ja lukusalitoiminnalle antamaan tukeen.

Kirjastotoiminnan tausta-ajatuksia tarkastelevan näkökulman etuna on se, että tehtaiden kirjastotoiminta kytkeytyy tätä kautta toimintaympäristöönsä toisaalta tehtaan ja toisaalta kirjastokentän kontekstissa. Tehdaskirjastot pyritään sijoittamaan ennen kaikkea osaksi tehtaiden työntekijöilleen tarjoamia palveluita ja tehdaspatriarkaalista järjestelmää, toisaalta taas osaksi muuta tuon ajan kirjastokenttää. Näiden molempien taustalla vaikuttaa yleishistoriallinen konteksti, jonka vaikutusten erittely tehdaskirjastotoimintaan on tässä tutkimuksessa jätetty kahden muun kontekstin kautta ilmenneiden vaikutusten huomiointiin muutamaa käännekohtaa lukuun ottamatta. Erityisesti tässä tutkimuksessa pyritään selvittämään kirjastojen roolia osana tehtaiden työntekijöilleen tarjoamaa palvelujärjestelmää. Aineistosta etsitään ensinnäkin tehtaiden omistajien ja isännistön näkemyksiä kirjastosta ja sen funktiosta. Toisekseen tehtaiden kirjastojen ja lukusalien johtokuntien ja kirjastonhoitajien näkemykset huomioidaan, sillä he olivat lähimpänä kirjastojen käytännön toimintaa. Tavoitteena on näiden tahojen kautta liittää kirjastot osaksi tehdaspatriarkaalista järjestystä ja tehtaiden palvelujärjestelmää. Tutkimuksessa pyritään lisäksi tarkastelemaan, löytyykö kirjastoa koskevasta aineistosta viitteitä tehdasyhteisöjen muutoksesta, jonka myötä patriarkaalinen järjestelmä muuttui johdon ja työväen vastakkainasetteluksi. Tässä tyydytään kuitenkin yleisluontoiseen tarkasteluun. Kansankirjastojen taustalla vaikuttaneet ajatukset kirjastojen perustamisen tärkeydestä ja niiden kautta saavutettavista eduista pyritään myös huomioimaan lyhyesti, ja siten kytkemään tehdaskirjastot osaksi koko kirjastokenttää. Tarkoitus on sitä kautta

selvittää, olivatko tehdaskirjastojen tavoitteet ja toiminta yhteneviä muun kirjastokentän kanssa, vai liittyikö niihin omia erityispiirteitään. Tutkimusaineiston rajallisuuden huomioon ottaen vertailuissa on kuitenkin tyydytty yleiseen tasoon.

Alakysymyksiä, joiden pohjalta kirjastojen taustalla vaikuttaneita ajatuksia ja niiden tavoitteita koskeviin kysymyksiin haetaan vastauksia, ovat:

1. Perustellaanko kirjaston perustamista, ja jos niin miten? Mitkä tahot olivat kirjaston perustamisen taustalla ja mikä oli isännistön osuus? Mainitaanko kirjaston tavoitteita? Erosivatko isännistön tavoitteet kirjastoväen tavoitteista vai olivatko ne yhtenevät?

2. Millaista tehdaskirjastojen toiminta on ollut, eli

- kenelle kirjasto oli tarkoitettu: saivatko sitä käyttää kaikki tehtaalaiset rajoituksetta vai oliko tähän joitakin rajoituksia;*
- miten niiden rahoitus järjestettiin ja mikä oli tehtaan rooli siinä;*
- millä muilla tavoin tehdas mahdollisesti tuki kirjastoa;*
- miten kirjastot olivat auki: miten niiden käyttö pyrittiin nivomaan osaksi työntekijöiden elämänrytmää, vai pyrittiinkö tähän mitenkään;*
- millaista aineistoa kirjastossa oli tarjolla ja onko sen valintaperusteista tietoa: onko tässä nähtävissä mitään painotuksia;*
- miten kirjaston tavoitteet toteutuivat ja millaisia arvioita kirjastonkäytöstä esitettiin: esimerkiksi ketkä kirjastoa käyttivät ja mitä aineistoa lainattiin;*
- kirjaston hallintoon liittyvät asiat: onko esim. tietoa johtokunnan jäsenten ammasteista;*
- kirjastonhoitajaan liittyvät kysymykset: esim. mahdollinen ammatti, kuinka kauan oli kirjastonhoitajana.*

Vastauksia pyritään siis löytämään paitsi suoraan tavoitteisiin liittyvistä maininnoista, myös kirjaston toiminnan erittelyn kautta. Toisaalta alkuperäisaineistoa lähestytään avoimin mielin rajoittamatta liian tarkasti sille esitettäviä kysymyksiä. Kaikki kirjastotoiminnan tavoitteisiin ja tausta-ajatuksiin liittyvä, alkuperäisaineistossa tai kirjallisuudessa esiintyvä aines on työn kannalta huomionarvoista.

1.4. Tutkimuksen teoreettiset ja menetelmälliset lähtökohdat

Tässä tutkimuksessa pyritään muodostamaan kuva tehdaskirjastojen toiminnasta ja erityisesti niiden taustalla olleista tavoitteista. Aineistona käytetään erityisesti 3. luvussa aikaisempaa kirjallisuutta. Lisäksi aiheeseen pureudutaan perusteellisemmin muutamaa esimerkkitapausta käsittelevän arkistoaineiston pohjalta 4. luvussa.¹⁶ Koska tutkimuksen aineisto koostuu lähinnä erilaisista kirjallisista lähteistä, tutkimuksessa käytetään pääasiassa historiallis-kvalitatiivista metodologiaa eli aineistoa lähestytään laadullisen tutkimuksen keinoin.¹⁷ Historiantutkimuksen lähtökohtia

¹⁶ Tämän aineiston esittely on luvussa 4.

¹⁷ Hietala 2001, 23.

tieteenalana ovat eritelleet esimerkiksi Kalela teoksessaan *Historiantutkimus ja historia* sekä Heikkinen teoksessaan *Menneisyyttä rakentamassa* (1996).

Tämän tutkimuksen taustalla voidaan nähdä erityisesti kaksi (kirjasto)historiaan liittyvää olettamusta: J.H. Sheran mukaan yleisten kirjastojen tavoitteet ovat suoraan riippuvaisia yhteiskunnan tavoitteista.¹⁸ Tässä tutkimuksessa oletetaan, että tehtaiden kirjastotoiminnan tavoitteet olivat vahvasti sidoksissa tehtaiden palvelujärjestelmän tavoitteisiin. M.H. Harris puolestaan on korostanut sitä, että tutkimuksessa on huomioitava se historiallinen tilanne, ”jossa kirjastot syntyvät ja kehittyvät”.¹⁹ Niinpä tässäkin tutkimuksessa pyritään huomioimaan ne historialliset olosuhteet, joiden ympäröimänä tehdaskirjastot syntyivät ja toimivat. Launonen nimittää tällaista lähestymistapaa käyttävää tutkimusta kontekstoivaksi kirjastohistorian tutkimukseksi, jossa tutkimuksen keskiöön nousevat arvot ja toisaalta niihin sosiaalistaminen.²⁰ Tällöin pyritään huomioimaan kirjastotoiminnan taustalla vaikuttaneet ideologiset virtaukset ja kirjastojen kytkös niiden toimintaympäristöön. Tämä vähentää tutkimuksen organisaatiokeskeisyyttä, vaikka arkistolähteet olisivatkin organisaation näkökulmaa edustavia, esimerkiksi pöytäkirjoja.²¹

Tutkimusaineistosta etsitään vastauksia alakysymyksiin, joiden avulla pyritään valottamaan kirjastojen taustalla mahdollisesti vaikuttaneita motiiveja eri näkökulmien kautta. Alakysymysten avulla aineistosta poimitaan niihin liittyviä ilmaisuja. Toisaalta aineistoa läpikäydessä pyritään huomioimaan kaikki viitteet kirjastotoiminnan tausta-ajatuksiin ja tavoitteisiin riippumatta siitä, voidaanko ne asettaa jonkin alakysymyksen alle. Analyysin helpottamiseksi aineistoa ryhmitellään kokoamalla tiettyyn alakysymykseen liittyvät kohdat yhteen, jolloin voidaan muodostaa kokonaiskuva jokaiseen alakysymykseen liittyvistä maininnoista. Vaikka aineisto on suppea, eri kirjastojen toimintaa myös vertaillaan etsien vastaavuuksia ja eroja. Tätä kautta pyritään selvittämään, mitkä piirteet toiminnassa liittyivät useisiin kirjastoihin ja mitkä taas näyttäivät olleen poikkeuksellisia. Lisäksi kirjastokohtaisia muutoksia pyritään havaitsemaan tarkastelemalla yhden kirjaston toiminnasta saatavilla olevia tietoja pitemmältä aikaväliltä.

¹⁸ Shera 1965, 248.

¹⁹ Harris 1986. Tässä Vatanen 2002, 17 mukaan.

²⁰ Launonen 2005, 1, 62.

²¹ Emt., 7.

1.5. Tutkimuksen eteneminen

Luvussa kaksi hahmotetaan tehdaskirjastojen toimintaympäristöä sekä tehtaiden ja niiden palvelujärjestelmän että kirjastokentän osalta. Seuraavaksi luvussa kolme luodaan yleiskuvaa tehdaskirjastojen toiminnasta Suomessa ja esitellään ulkomaisena esimerkkinä Nornin ruukin kirjaston toimintaa. Luvussa neljä esitellään tutkimuksen esimerkkiaineisto, jonka jälkeen käsitellään esimerkkikirjastojen toimintaa. Lopuksi esimerkkikirjastoja verrataan toisiinsa ja muihin tehdaskirjastoihin, jonka jälkeen tehdaskirjastotoiminta suhteutetaan osaksi tehtaiden palvelujärjestelmää ja muuta kirjastokenttää.

2. TEHDASKIRJASTOJEN KONTEKSTIT

2.1. Suomen teollistuminen

Tehdaskirjastoja perustettiin tehtaisiin niiden huoltojärjestelmän osaksi. Teollistuminen ja talouselämä yleensä muodostivat puolestaan tehdastoiminnan kehykset, ja siksi tässä luodaan lyhyt katsaus Suomen talouselämään ja teollistumiseen sekä joihinkin niiden tyypillisiin piirteisiin lähinnä tämän tutkimuksen aikarajauksen puitteissa. Suomen taloudesta ja teollistumisesta tarjoaa hyvän, kattavan kuvan esimerkiksi Ahvenaisen, Pihkalan ja Rasilan toimittama *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi* (1982). Kyseisessä teoksessa on myös eritelty eri teollisuudenalojen kehitystä. Suomen taloutta kasvun näkökulmasta on tutkittu esimerkiksi teoksissa Hirvonen & Hjerppe: *Taloudellinen kasvu Suomessa 1880–1980* (1983) ja Hjerppe: *Suomen talous 1860–1985. Kasvu ja rakennemuutos* (1988).

Suomen talouden rakenteessa tapahtui 1800-luvun loppupuolella ja 1900-luvun alussa merkittävä muutos. Maatalouden ulkopuolisten sektoreiden, kuten teollisuuden, osuus kokonaistuotannosta kasvoi samalla kun maatalouden tuotantorakenne muuttui. Teollisuus kasvoi nopeasti erityisesti 1870–1913. Tuolloin myös yleinen elintaso nousi.²² Haapala toteaa, että ”[t]ehdasteollisuuden työntekijämäärä kymmenkertaistui 1800-luvun jälkipuolella - - ”, ja teollisuuden piirissä oli työntekijöitä vuosisadanvaihteessa noin 100 000.²³ Suunnilleen kymmenesosa suomalaisista sai siten toimeentulonsa välittömästi teollisuudesta, kun huomioidaan työvoima perheineen. Kaiken kaikkiaan teollisuudessa työskentelevien määrä maataloudessa työskenteleviin verrattuna oli kuitenkin vähäinen.²⁴

Teollisuuden nousuun vaikuttivat muun muassa lainsäädännössä 1800-luvun puolenvälin jälkeen näkyvät liberalistiset näkemykset, joiden myötä tulivat voimaan esimerkiksi elinkeinovapaus ja muuttovapaus vuonna 1879.²⁵ Myös vuosipalkollisuhteet lakkautettiin,²⁶ tosin käytännössä niistä alettiin tehtaiden piirissä luopua jo aikaisemmin, kun työvoimaa alkoi olla riittävästi tarjolla.²⁷ Tämän seurauksena päättyi isännänvastuu,²⁸ joka liittyi kiinteästi tehtaiden paternalistisen kulttuurin

²² Heikkinen 1992, 151, 153–154.

²³ Haapala 1992, 232.

²⁴ Emt., 232.

²⁵ mm. Rasila 1982b, 15–16.

²⁶ mm. Rasila 1982b, 20.

²⁷ Haapala 1986, 62.

²⁸ Rasila 1982b, 21.

syntyyn teollistumisen alkuaikoina.²⁹ Tästä huolimatta ”patriarkaaliset ajattelutavat” säilyivät Haapalan mukaan ”työsuhteissa yhtä pitkään kuin yhteiskunnassa yleensä – 1900-luvun puolelle”.³⁰

Teollisuuden kasvun yhtenä vauhdittajana oli tekninen kehitys. Liikenneyhteyksien parantuminen taas edisti tuotannon kasvua helpottamalla tuotteiden kuljetusta ja sitä kautta myyntiä.³¹ Rautatiet yhdistivät Suomen talousalueena entistä kiinteämmin, ja jäänmurtajat mahdollistivat meriliikenteen kasvun.³² Siirtyminen luontaistaloudesta rahatalouteen puolestaan edisti osaltaan kotimaanmarkkinoiden laajenemista.³³ Teollisuuden kasvua vauhdittivat myös luonnonvarat, erityisesti puuteollisuudelle keskeiset metsät ja vesivoiman kannalta tärkeät kosket, sekä näiden laajenevat hyödyntämismahdollisuudet.³⁴ Teollistumisen kasvun alkuvaiheessa höyryvoima nopeutti laajenemista vesivoiman käytön rinnalla.³⁵ Merkittävää teollistumisen kannalta oli myös liikepankkien perustaminen, sillä ne saattoivat myöntää suuria luottoja ja suorittaa suuria tilisiirtoja asiakkaalta toiselle myös maasta toiseen.³⁶ Tarvitsemaansa työvoimaa teollisuus sai väestönkasvun myötä lähinnä maaseudun tilattomista.³⁷ Suomen valtio pyrki vaikuttamaan talouden kulkuun esimerkiksi tullipolitiikalla: keskeisten raaka-aineiden ja toisaalta teollisuuden tarvitsemien koneiden tuonti oli tullitonta, kun taas valmiista teollisuustuotteista perittiin tullia.³⁸ Kaiken kaikkiaan Suomi oli riippuvainen kansainvälisistä suhdanteista, koska ulkomaankaupan osuus tuotannosta oli suuri.³⁹ Venäjän markkinat olivat ratkaiseva tekijä erityisesti tekstiili- ja paperiteollisuuden kehittämisessä, sillä ne mahdollistivat laajamittaisen tuotannon.⁴⁰

Tehdastyö toi mukanaan työelämään monia uusia piirteitä. Sen myötä työaika ja vapaa-aika erottuivat ensimmäistä kertaa selkeästi toisistaan, kun työpaikka oli erillinen kodin piiristä. Lisäksi tehtaiden myötä yleistyi säännöllinen työaika ja palkan maksaminen rahana. Eräs merkittävä muutos oli naisten astuminen palkkatyön piiriin. Naiset ja lapset täyttivät ulkomaisen mallin mukaan erityisesti tekstiiliteollisuuden työvoimatarvetta, koska monissa tehtävissä ei tarvittu

²⁹ Haapala 1986, 62. Paternalistisen kulttuurin synnystä ks. tämän tutkimuksen alaluku 2.2.

³⁰ Haapala 1992, 231.

³¹ Heikkinen & Hoffman 1982, 56, 84, 86.

³² Heikkinen & Hoffman 1982, 84, 86; Kuusterä 1992, 74.

³³ Heikkinen & Hoffman 1982, 84.

³⁴ Hirvonen & Hjerppe 1983, 41.

³⁵ Heikkinen & Hoffman 1982, 58.

³⁶ Rasila 1982a, 105.

³⁷ Haapala 1992, 235; Hirvonen & Hjerppe 1983, 41.

³⁸ Kuusterä 1992, 59, 70.

³⁹ mm. Hirvonen & Hjerppe 1983, 32.

⁴⁰ Kuusterä 1992, 66, 84; Heikkinen & Hoffman 1982, 67.

fyysistä voimaa.⁴¹ Tehdastyöhön tultiin yleisesti nuorena, ja käytännössä tehdastyö oli monelle erityisesti teollistumisen alkuvaiheessa läpikulkuaammatti.⁴² Lapsia käytettiin tehdastyössä sellaisten tehtävien hoitamiseen, jotka eivät vaatineet koulutusta ja jotka olivat heille tarpeeksi kevyitä. Lasten tehdastyötä ryhdyttiin teollisuuden yleistyessä rajoittamaan lainsäädännöllä, ja säädöksiä tiukennettiin useaan otteeseen vuosikymmenten aikana. Laeilla pyrittiin takaamaan myös lasten oikeus opetukseen. Rasilan mukaan lapsityöntekijöiden vähenemiseen vaikuttivat lisäksi muun muassa koulunkäynnin yleistyminen ja yleinen elintason nousu, jonka myötä lasten työssäkäynnin tarve väheni.⁴³

2.2. Tehdaspatriarkaalinen järjestelmä

Tässä alaluvussa esitellään tehdaskirjastojen toimintaympäristöä lähinnä Pertti Haapalan ja Jussi Koivuniemen väitöskirjojen pohjalta. Näin luodaan kuva tehdasyhteisöjen paternalistisesta hallintomallista ja siihen kuuluneesta palvelujärjestelmästä, jonka yhtenä osana tehdaskirjastot tehtaissa toimivat. Paternalistisen hallintomallin palvelujärjestelmän ideologisen pohjan voidaan nähdä muodostavan tehtaiden kannalta katsoen myös niiden kirjastotoiminnan taustan. Hallintomalli ja siihen olennaisesti kuulunut palvelujärjestelmä muodostavat näin kehyksen kirjastotoiminnalle, ja niinpä tämä alaluku muodostaa osaltaan kirjastotoiminnan tutkimuksen viitekehyksen. Luvussa esitellään ensin yleisesti Haapalan ja Koivuniemen jaottelut tehdasyhteisöjen kehityksestä, ja tämän jälkeen paneudutaan tarkemmin hallintomallin piirteisiin kehityksen eri vaiheissa.

2.2.1. Haapalan ja Koivuniemen jaottelut tehdasyhteisöjen kehityksestä

Tehdaspaternalismi, sen synty ja tyypilliset piirteet, siinä tapahtuvat muutokset ja sen murtuminen ovat keskeisesti esillä niin Haapalan kuin Koivuniemenkin väitöskirjoissa. Molemmat tutkijat ovat laatineet tulostensa pohjalta jaottelun, jossa ovat jakaneet käsittelemänsä ajanjakson erilaisiin vaiheisiin. Haapalan hahmottelemat pääpiirteet liittyvät Tampereen työväestön historiaan ja paikallisen työväestön luokkaluonteeseen vuosina 1820–1920, kun taas Koivuniemen aiheena on Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870–1939.⁴⁴ Vaiheetkin ovat Haapalalla ja Koivuniemellä välillä eriaikaisia suhteessa toisiinsa, mutta tämä selittyy sillä, että heillä on eri

⁴¹ Haapala 1986, 36–38, 41, 46.

⁴² Emt., 44, 265.

⁴³ Rasila 1982c, 150–152. Syitä lasten työssäkäynnin vähentymiseen myös esim. Haapala 1986, 53.

⁴⁴ Haapalan taulukko Tampereen työväestön historian pääpiirteistä löytyy kokonaisuudessaan hänen tutkimuksensa (1986) sivulta 15 (taul.1) ja taulukko ”Tampereen työväestön luokkaluonteeseen vaikuttaneista tekijöistä” puolestaan sivulta 326–327 (taul.48). Koivuniemen taulukko puolestaan löytyy hänen tutkimuksensa (2000) sivulta 230 (kaavio2).

tutkimuskohteet. Sekä Haapala että Koivuniemi ovat jakaneet kehityksen tarkastelun eri vaiheissa kolmeen näkökulmaan, joita ovat talous, väestö ja yhteiskunta. Luokkaluonnetta käsittelevän taulukkonsa Haapala on jakanut taloudelliseen, sosiaaliseen ja poliittiseen luokkaan, joita tarkastellaan historian pääpiirteistä kootun kolmen ajanjakson puitteissa.⁴⁵ Tässä yhteydessä eri vaiheista nostetaan esiin niitä näkökohtia, jotka voidaan nähdä tehtaiden huoltojärjestelmän ja näin ollen myös tehdaskirjastojen roolin kannalta olennaisimmiksi.

Tämän tutkimuksen ajanjaksoa edeltävään aikaan sijoittuu Haapalan ensimmäinen, *aluksi* nimittämä vaihe 1820–1870, jonka aikana teollistuminen tapahtui sääty-yhteiskunnan sille määrittämässä puitteissa. Keskeistä ajanjaksolle oli patruunan ja toisaalta kirkon luja valta, jotka takasivat yhteiskuntarauhan. Työväen sosiaaliseen luokkaluonteeseen vaikuttivat edistävästi kiinteät tehtaalaisyhteisöt, mutta toisaalta patriarkaaliset suhteet heikensivät luokkaluonnetta. Toisen vaiheen Haapala on nimennyt *murrokseksi* ja sijoittanut sen vuosiin 1870–1900. Tällöin vanha yhteiskuntarakente murtui teollistumisen vanavedessä. Liberalismi ajattelutapana nousi esiin yhdessä politiikan kanssa, johon liittyivät kiinteästi aatteelliset liikkeet, kuten suomalaisuus ja sosialismi. Sivistysliikkeet, joihin liittyi myös kansakoulun synty, sekä keskustelu sosiaalisista ongelmista, jotka syntyivät Tampereen kasvaessa nopeasti, kuuluivat myös tähän ajanjaksoon. Tampereella tehtaalaisyhteisöt olivat edelleen kiinteitä, ja tämä vahvisti työväestön luokkaluonnetta. Kolmatta vaihetta vuosina 1900–1920 Haapala nimittää *vakiintumiseksi*. Sen aikana syntyi paitsi demokraattinen luokkayhteiskunta, myös lopulta itsenäinen Suomi. Ajanjaksoon mahtui paljon yhteiskunnallisia tapahtumia, joista tehtaiden vakiintunutta järjestystä ajatellen keskeisiä olivat työväestön joukkojärjestäytyminen ja siihen liittyvä vuoden 1905 suurlakko, työväenliikkeen institutionalisoituminen sekä vuoden 1918 sota. Työväestön luokkaluonteeseen vaikuttivat mm. lapsityön vähentyminen ja työläisten omien organisaatioiden ja instituutioiden synty sekä vaalien ja joukkovoiman tuoma vaikutusmahdollisuuksien kasvu.⁴⁶

Koivuniemi nimittää kaavionsa ensimmäistä vaihetta, vuosia 1870–1905, *tehdaspaternalismiksi*. Nokialla sen keskiössä oli yhden tehtaan ympärille muodostunut yhteiskunta, jonka hierarkkinen tehdasjärjestys pohjautui sääty-yhteiskuntaan. Tehtaan työntekijöitään varten kehittämä huoltojärjestelmä toimi yhteiskunnan tukena, ja yhteiskuntarauha oli vielä rikkumaton. Vuosiin 1905–1918 sijoittuvan *kansalaisyhteiskunnan läpimurron* aikana usko perinteiseen paternalistiseen järjestykseen murtui suurlakon ja työläisten järjestäytymisen myötä. Yhteiskuntarauha joutui

⁴⁵ ks. Haapala 1986, 15, 326–327.

⁴⁶ Emt., 15, 326–327.

koetukselle niin yhteisön sisäisen kehityksen kuin valtakunnallisten kriisienkin vuoksi. Kolmannessa, *poliittisuuden nousun* vaiheessa vuosina 1919–1928, yhteiskunta oli jakautunut selkeästi kahtia. Nokialla työväestö ja tehtaot kamppailivat vallasta tilanteessa, jossa työväenliike pääsi käsiksi kunnalliseen valtaan, mutta taloudellinen valta pysyi tehtailla. Tämän tutkimuksen aikarajauksen ulkopuolelle sijoittuu neljäs ja viimeinen vaihe *totaalinen herruus* vuosina 1929–1939, jonka tunnuspiirteenä oli yhtiöiden täydellinen hallinta porvareiden tuella. Koivuniemen tähän ajanjaksoon liittämän työväen asennekasvatuksen ja poliittisen kontrollin voi tehtaiden osalta laajentaa koskemaan myös kolmatta vaihetta, olivathan sen taustalla pitkälti vuoden 1918 tapahtumat.⁴⁷

Haapalan ja Koivuniemen aikajaotteluissa on eronsa, mutta huomioitavaa on se, että vaiheet ovat kuitenkin tunnuspiirteiltään hyvin samankaltaisia. Paikkakunta- ja tutkimusaihekohtaisia eroja on havaittavissa, mutta molempien mallien ensimmäisen vaiheen ytimessä on sääty-yhteiskunnan perustalle rakentuva paternalistinen tehtaiden hallintomalli. Molemmat tutkijat sijoittavat toiseen vaiheeseensa paternalistisen järjestyksen ja vanhan yhteiskuntamallin murtumisen. Toisaalta on huomioitava, että Haapalan vakiintumiseksi nimeämän kolmannen vaiheen aikana tapahtuvat muutokset ovat, kuten Koivuniemen mallin toinen vaihe osoittaa, horjuttaneet tehtaiden hallinnon ja työväen suhteita tavalla, joka on vaikuttanut myös tehtaiden palvelujärjestelmiin.

2.2.2. Tehdasyhteisöjen synty, niiden taustat ja olemus

Suuret tehtaot olivat pikkukaupunkien palveluihin nähden liian suuria, ja tästä johtuen ne muodostivat oman pienen yhteiskuntansa, jonka tehtävänä oli ylläpitää tehtaan toiminnan edellytyksiä muun muassa yhteiskuntaelämän välttämättömyyksistä huolehtimalla.⁴⁸ Tehtaiden oli järjestettävä palkkatyöväen tarvitsemat peruspalvelut myös maaseudulla ja samalla luotava työntekijöilleen edellytykset tulla toimeen sillä palkalla, jota heille maksettiin.⁴⁹ Tätä tehdaskehityksen ensimmäistä vaihetta Haapala nimittää *patruunan ajaksi* ja ajoittaa sen Tampereen osalta suunnilleen aikavälille 1840–1880.⁵⁰ Koivuniemen nimitys samalle vaiheelle on *tehdaspatalismi* ja hän sijoittaa sen Nokian osalta tutkimuksensa alkuun, vuosiin 1870–1905.⁵¹

⁴⁷ Koivuniemi 2000, 230, 232.

⁴⁸ Haapala 1986, 33, 60.

⁴⁹ Koivuniemi 2000, 25, 78.

⁵⁰ Haapala 1986, 32.

⁵¹ Koivuniemi 2000, 230.

Sääty-yhteiskunnassa patriarkaalista hallitsemistapaa tukivat perinteet ja lainsäädäntö, jonka mukaan ”isännän tuli huolehtia työntekijöidensä asunnosta, ruuasta, terveydestä, sivistyksestä ja siveydestä”.⁵² Säätyjakoa pidettiin Jumalan ja luonnon säätämänä, ja tästä syystä työväestökin hyväksyi paikkansa niskoittelematta. Tämä koski myös tehtaita ja niiden hierarkiaa. Koska tehtaot paransivat niissä työskentelevien toimeentulomahdollisuuksia, työläiset sopeutuivat niiden valtaan ongelmitta.⁵³ Työnantaja puolestaan pyrki muodostamaan tehdasjärjestyksen tietoisensa pohjalta. Järjestys toimi työnantajalle työvoiman vakauttamisen ja hallinnan keinona, työntekijöille se taas takasi toimeentulon ja toi sosiaaliturvaa.⁵⁴ Tehtaiden järjestyssäännöt olivat tärkeä osa työväen hallintaa. Niissä oli mainittu molempien osapuolien oikeudet ja velvollisuudet, ja ahkerasti käytettynä kontrollointikeinona toimivat sakot. Suurimmista rikkeistä työntekijä voitiin erottaa.⁵⁵

Tehtaot toivat paternalistiset toimintamallinsa ulkomailta, ja näin Tampereella ja Suomessa ylipäätään ei itse tarvinnut kokeilla kaikkea kantapään kautta, vaan ihmisystävällisten aatteiden tullessa samaan aikaan teollistumisen kanssa esimerkiksi työväen kohtelu ja työolot olivat alusta lähtien inhimillisempiä kuin teollisuuden edelläkävijämaissa.⁵⁶ Keskeisiä välittäjiä olivat patruunoiden lisäksi ulkomaalaiset asiantuntijat, insinöörit ja virkailijat, joita tehtaissa työskenteli erityisesti alkuvaiheessa suomalaisten osaajien puuttuessa. Mallit levisivät myös Suomessa tehtaalta toiselle.⁵⁷ Tästä johtuen huolto- ja palvelujärjestelmät olivat eri tehtailla hyvin samansisältöisiä, joskin paikallisten olojen värittämiä.⁵⁸

Tehdasyhteisöjen syntyessä kehittyi myös aikakaudelle tyypillinen yhteisyyttä korostanut ajattelutapa niin omistajien kuin työntekijöidenkin taholla. Tampereella jokainen tehdas muodosti oman yhteisönsä, ja tehdasyhteisöjen kiinteys erotti niissä työskentelevät muista kaupunkilaisista: työntekijät viettivät aikaansa omissa yhteisöissään myös työajan ulkopuolella, sillä heitä yhdistivät paitsi yhteinen työ ja patruunan valta, myös tehtaan sosiaaliset laitokset ja usein asuinaluekin.⁵⁹ Koivuniemi käsittelee väitöskirjassaan tehdasyhteisöä laajempaa tehdasyhdyskuntaa kattaen käsitteellä koko paikkakunnan väestön, joka oli vuorovaikutussuhteessa tehtaan väen kanssa. Maaseudun tehdasyhdyskunnat olivat tehdasyhtiöiden ohjaamia paikkakuntia, joissa keskeisenä tekijänä oli työnantajien ja työntekijöiden keskinäinen riippuvuusuhde. Tehdasyhtiön vaikutusvalta

⁵² Haapala 1986, 62.

⁵³ Emt., 88–89, 100.

⁵⁴ Koivuniemi 2000, 25, 27.

⁵⁵ Haapala 1986, 63; Koivuniemi 2000, 32.

⁵⁶ mm. Haapala 1986, 99.

⁵⁷ Koivuniemi 2000, 29; Schybergson 1992, 102.

⁵⁸ Ks. esim. Haapala 1986, 60–63, 65; Koivuniemi 2000, 231.

⁵⁹ Haapala 1986, 32, 60, 65.

perustui paljolti sen taloudelliseen voimaan, ja tätä kautta se saattoi hallita koko yhdyskunnan kehitystä. Maaseudulla tehdaspaikkakuntien paikallisuus ja syrjäisyys tukivat paternalistis-yhteisöllistä suhdetta.⁶⁰

Suomen teollistumisen alkuaikoina 1800-luvun puolivälissä tehtaita ja muita yrityksiä perustivat ennen kaikkea yläluokan miehet.⁶¹ Teollistumisen alkuvaiheessa omistajat osallistuivat itse aktiivisesti yrityksen johtamiseen, kun taas myöhemmässä vaiheessa he jäivät enemmän pelkän rahoittajan rooliin.⁶² Tehtaiden hierarkiassa olivat ensimmäisenä tehtaiden patruunat, kuten Nokia-yhtiön K.F. Idestam ja Finlaysonin J. Finlayson tai myöhemmin W. von Nottbeck.⁶³ Myöhemmin monissa tehtaissa omistajapatruunan korvasivat isännöitsijät, jotka toimivat tehtaan johtajina.⁶⁴ Varsinaisten työntekijöiden osalta Koivuniemi erottaa kaksi pähierarkiatasoa, joista ylemmän muodostivat insinöörit ja virkailijat ja alemman muut, Koivuniemen työväeksi nimittämä ryhmä. Näiden kahden tason väliin Koivuniemi asettaa työnjohtajat.⁶⁵

2.2.3. Tehtaiden huolto- ja palvelujärjestelmä

Paperitehtaat saattoivat varakkaina järjestää työntekijöilleen huoltoverkon, joka nähtiin taloudellisesti kannattavana sijoituksena: ajatuksena oli, että työvoiman tyytyväisyys johti työn sujuvuuteen, mikä taas oli tehtaan menestyksen tärkeä taustatekijä.⁶⁶ Työn vaatimustason kasvaessa tehtaat pyrkivät pitämään ammatilaisensa palveluksessaan mahdollisimman pitkään muun muassa tarjoamalla parempaa palkkaa ja muita kannustimia.⁶⁷ Tavoitteena olivat pitkät työsuhteet, joista seuraisi myös työväen hallinnoitavuus ja sitä kautta työrauhan säilyminen. Vastineeksi huolenpidosta työnantajat odottivat työntekijöiltään kuuliaisuutta ja hierarkkisen tehdasjärjestyksen hyväksymistä.⁶⁸ Tavoitteena oli työntekijöiden sopeuttaminen tehdasympäristöön ja sen sääntöihin.⁶⁹ Vastaavia tavoitteita oli palvelujärjestelmien taustalla myös ulkomailla, esimerkiksi Isossa-Britanniassa.⁷⁰

⁶⁰ Koivuniemi 2000, 9-10, 19, 42.

⁶¹ Kuisma 1992, 46-47.

⁶² Schybergson 1992, 106.

⁶³ Koivuniemi 2000, 34, 41. Finlaysonin patruunoista ks. esim. Rasila 1984.

⁶⁴ Haapala 1986, 33; Schybergson 1992, 106.

⁶⁵ Koivuniemi 2000, 41.

⁶⁶ Emt., 27, 29.

⁶⁷ Haapala 1986, 36.

⁶⁸ Koivuniemi 2000, 30, 53, 78-79.

⁶⁹ Haapala 1986, 62.

⁷⁰ Ks. esim. Mäkinen 2002, 1-2; Snape 1995, 131.

Huoltoverkon avulla taattiin perusturva myös pienituloisimmille työntekijöille, ja sen perusosina olivat työntekijöiden elintaso parantavat toimet.⁷¹ Tehtailla oli esimerkiksi omat sairaskassansa ja säästöpankkinsa.⁷² Toisaalta huoltojärjestelmän tavoitteena oli, Koivuniemen sanoin, ”työntekijöiden sivistäminen ja asennekasvatus”, ja siksi työnantaja pyrki tarjoamaan työntekijöilleen myös sivistyksellistä ohjausta ja virikkeitä.⁷³ Palvelujärjestelmän avulla työnantajan kontrolli pyrittiin laajentamaan työntekijöiden vapaa-aikaan tarjoamalla erilaisia harrastusmahdollisuuksia, tarkoituksena vahvistaa tätäkin kautta tehdasyhteisöajattelua.⁷⁴

Huoltojärjestelmän keskeiset osat olivat monilla tehtailla samoja, vaikka sovellukset saattoivat erota toisistaan.⁷⁵ Tässä esiintuodut esimerkit ovat pääosin Hämeen läänin alueelta, mutta joukossa on muutamia poikkeuksiakin, kuten Kymi-yhtiö. Työsuhdeasuntoja tarjosivat työvälle mm. Nokia-yhtiö, Kymi-yhtiö, Tampereen Pellavatehdas ja Forssa & Viksberg.⁷⁶ Poikkeuksiakin löytyi, sillä esimerkiksi Ab Walkiakoski rakennutti vain yhden asuinrakennuksen työläisilleen.⁷⁷ Lääkärintalvuuksia tarjosivat mm. Nokia-yhtiö, Forssa & Viksberg, Tampereen Puuvillateollisuus, Tampereen Pellavatehdas sekä Ab Walkiakoski.⁷⁸ Sairaus- ja eläkekassa oli mm. Nokia-yhtiöllä ja Tampereen Pellavatehtaalla.⁷⁹ Tampereen Puuvillateollisuudella oli sairaus- ja hautausapukassa vuodesta 1900, ja eläkekassan tehdas sai 1912.⁸⁰ Ab Walkiakosken huolto- ja palvelujärjestelmään kuului vuodesta 1874 sairaskassa, joka vastasi myös eläkkeistä ja hautausavusta.⁸¹ Ruokala työntekijöitä varten oli mm. Pellavatehtaalla ja Puuvillateollisuudella Tampereella.⁸²

Sivistyspalveluista koulutoimintaa tarjosivat mm. Nokia-yhtiö, Frenckellin paperitehdas, Ab Walkiakoski ja Tampereen Pellavatehdas.⁸³ Walkiakosken tehtaalla oli lisäksi pientenlastenkoulu, joka oli tehtaan hoidossa 1900-luvun alusta vuoteen 1924.⁸⁴ Finlaysonin puuvillatehdas sai oman pientenlastenkoulunsa jo 1839.⁸⁵ Monissa tehtaissa oli myös sunnuntaikoulu ja mahdollisesti

⁷¹ Koivuniemi 2000, 34, 41.

⁷² Mm. Haapala 1986, 67.

⁷³ Haapala 1986, 62–63; Koivuniemi 2000, 34.

⁷⁴ Koivuniemi 2000, 95.

⁷⁵ Mm. Emt., 79.

⁷⁶ Kaukovalta 1934, 118; Koivuniemi 2000, 79; Talvi 1979, 187, 193; Urbans 1956, 188. Sivut esimerkkejä.

⁷⁷ Autio & Nordberg 1972, 87–88.

⁷⁸ Kaukovalta 1934, 300; Koivuniemi 2000, 79; Sadeniemi 1937, 101; Sirén 1997, 116; Tampereen... 1931, 57.

⁷⁹ Kanerva 1972, 69; Koivuniemi 2000, 79.

⁸⁰ Sadeniemi 1937, 99–101.

⁸¹ Autio & Nordberg 1972, 83.

⁸² Kanerva 1972, 69; Sadeniemi 1937, 98.

⁸³ Autio & Nordberg 1972, 85; Kanerva 1972, 95; Koivuniemi 2000, 79, 96.

⁸⁴ Sirén 1997, 120; Vuorinen 1972, 218.

⁸⁵ Kanerva 1972, 89.

yleisöluentoja kuten Nokia-yhtiöllä.⁸⁶ Tehtaille perustettiin usein oma kirjasto ja lukusali, jotka saatiin Nokialle 1878.⁸⁷ Lisäksi tarjolla oli usein kuoro ja / tai soittokunta, esimerkiksi Nokia-yhtiöllä, Ab Walkiakoskella, Pellavatehtaalla ja Finlaysonilla.⁸⁸ Yhtiöt rakensivat harrastustoimintaa varten tiloja, kuten Ab Walkiakoski ja Forssa & Viksberg seuratalon ja Tampereen Pellavatehdas juhlatalon.⁸⁹ Nokia-yhtiöllä oli myös oma tanssilava ja paviljonki.⁹⁰ Ab Walkiakoski puolestaan raivasi Valkeakoskelle urheilukentän 1910-luvulla, ja vuosisadan vaihteessa tehdas vastasi raittiusseura Pyrkivän luistinradan ylläpitokustannuksista.⁹¹ Esimerkiksi Tampereen puuvillateollisuudella oli vuodesta 1910 oma urheiluseura tehtaan työntekijöille.⁹² Tehtaat järjestivät myös juhlia, joihin usein olivat tervetulleita työntekijöiden perheetkin.⁹³

Monet tehtaat harjoittivat myös maataloutta, jotta niiden työntekijät saivat elintarvikkeita. Tällä toiminnalla voitiin vaikuttaa elinkustannuksiin, jotka olivat yhteydessä palkkatasoon.⁹⁴ Vastaava ajatus lienee ollut tehtaiden omien kauppojen taustalla, jollainen oli esimerkiksi Forssassa ja Valkeakoskella.⁹⁵ Tehtaat pyrkivät huolehtimaan työväkensä toimeentulosta myös taloudellisesti vaikeina aikoina ja lievittämään toimeentulovaikeuksia esimerkiksi lyhentämällä työaikoja irtisanomisten sijaan, sillä varsinkin ammattiväen saaminen takaisin saattoi olla vaikeaa.⁹⁶ Tässä on esitetty vain yleisluontoinen katsaus tehtaiden tarjoamiin palveluihin ja niiden piirissä ylläpidettyyn harrastustoimintaan, joista jälkimmäinen saattoi pitää sisällään, kuten tästäkin jo on nähtävissä, mitä monipuolisinta ajanvietettä.

2.2.4. Patriarkaalinen järjestys horjuu ja murtuu – huolto- ja palvelujärjestelmä säilyy?

Patruunan ajan jälkeen, voimakkaimmin 1900-luvun alussa, sulkeutuneet tehdasyhteisöt alkoivat hajota yleisen sääty-yhteiskunnasta porvarilliseen kansalaisyhteiskuntaan siirtymisen myötä.⁹⁷ Vuosina 1901–1905 vallitsi suurteollisuuden lamakausi, joka vaikutti erityisesti tekstiiliteollisuuteen, koska sen keskeisenä syynä oli kotimainen liikatuotanto. Laman aikana työntekijöitä irtisanottiin, ja Haapala näkee tämän yhtenä merkkinä irtisanoutumisesta

⁸⁶ Kanerva 1972, 108; Koivuniemi 2000, 96.

⁸⁷ Koivuniemi 2000, 96. Tehtaiden kirjastotoimintaan yleensä palataan laajemmin luvussa 3 ja esimerkkitehtaiden osalta tarkemmin luvussa 4.

⁸⁸ Kanerva 1972, 257, 259, 262, 273; Koivuniemi 2000, 96; Vuorinen 1972, 323.

⁸⁹ Autio & Nordberg 1972, 85; Kaukovalta 1934, 525; Lodenius 1908, 103.

⁹⁰ Koivuniemi 2000, 96.

⁹¹ Vuorinen 1972, 331.

⁹² Sadeniemi 1937, 105.

⁹³ Mm. Kanerva 1972, 327; Koivuniemi 2000, 96; Sirén 1997, 143.

⁹⁴ Nordberg 1980, 108.

⁹⁵ Kaukovalta 1934, 168; Vuorinen 1972, 156–157.

⁹⁶ Haapala 1986, 144, 147; Koivuniemi 2000, 94, 105.

⁹⁷ Haapala 1986, 33, 35.

patriarkalisesta hallintomallista.⁹⁸ Politisoituvan työväenliikkeen parissa alkoi itää ajatus työnantajan ja työntekijän vastakkaisuudesta, ja yhteiskunnan valta-asetelma ja eriarvoisuus kyseenalaistettiin.⁹⁹ Työväestön poliittisen erottautumisen taustalla oli Haapalan mukaan ristiriita kapitalismin eriarvoisen todellisuuden ja toisaalta sen vapautta ja tasavertaisuutta korostaneen toiminnallisen periaatteen välillä. Poliitikka tuli työväenliikkeeseen mukaan, kun Suomen Työväen Puolue perustettiin 1899.¹⁰⁰ Työväen organisoitumisen taustalla oli Haapalan mukaan ajatus porvarillisen yhteiskunnan osalliseksi tulemisesta ja toisaalta sääty-yhteiskunnan eriarvoisuuden kumoamisesta.¹⁰¹ Takana oli yleinen ihmiskäsityksen muutos, jossa uusiksi arvoiksi tulivat yksilöllisyys, rationaalisuus ja tasavertaisuus. Porvarillisissa arvoissa keskeisiä olivat myös opinhalun ja ahkeruuden ihanteet.¹⁰² Nokiallakin nousi esiin kysymys ”paikallisista valtasuhteista ja työväestön vaikutusmahdollisuuksista”.¹⁰³ Työväestön järjestäytyessä työnantajien oli joukkovoiman edessä huomioitava työntekijöidensä tarpeet entistä tarkemmin. Koivuniemen mukaan paternalismin murtumisen taustalla oli myös valtiollisen ja erityisesti kunnallisen hallinnon tehostuminen sekä kansalaisten tasavertaisen osallistumisen yleistymisen, jonka myötä tehdasvallan ja kansanvallan ristiriita nousi esiin.¹⁰⁴

Tamperelaisyhteiskunta pysyi kuitenkin suhteellisen rauhallisena vielä yli vuosisadan alun poliittisten murrosten, sillä työväenliikkeen tamperelainen johto oli valtakunnallista maltillisempi, ja tehtaiden omistajien ja työntekijöiden välillä vallitsivat ”ystävälliset” suhteet.¹⁰⁵ Kun suurlakosta ilmoitettiin Finlaysonin tehtaalle, johto suhtautui asiaan myötämielisesti ja lupasi maksaa osan palkasta lakkopäiviltä.¹⁰⁶ Nokia-yhtiö puolestaan maksoi lakon ajalta työntekijöilleen täyden palkan, sillä kansallislakon ei katsottu kohdistuvan tehdasta vastaan.¹⁰⁷ Tampereella ymmärrystä ei kuitenkaan riittänyt loputtomiin, sillä kansallislakon katsottiin muuttuneen työläisliikkeeksi Punaisen julistuksen myötä. Lakon seurausilmiönä olivat Tampereen ensimmäiset suuret tehdaslakot, kuten Pellavatehtaan, sen konepajan ja Lapinniemen puuvillatehtaan yhteinen 2700 työläisen lakko vuoden 1906 maaliskuusta kesäkuuhun, sekä tamperelaisen työväestön yleinen radikalisoituminen. Lakkoja oli Tampereella Haapalan mukaan ”[s]uurlakon ja vuoden 1907 lopun

⁹⁸ Emt., 250.

⁹⁹ Emt., 200, 204.

¹⁰⁰ Haapala 1992, 243–244.

¹⁰¹ Emt., 246.

¹⁰² Haapala 1986, 203, 207.

¹⁰³ Koivuniemi 2000, 98.

¹⁰⁴ Emt., 11, 19, 228.

¹⁰⁵ Haapala 1986, 278, 290. Lainausmerkit Haapalan.

¹⁰⁶ Emt., 303.

¹⁰⁷ Koivuniemi 2000, 105.

välillä” kaikkiaan 33, ja niiden syyt olivat lähinnä poliittisia. Tässä vaiheessa patriarkaalinen henki katosi, ja työnantajat vastasivat lakkoihin ”aktiivien painostamisella ja irtisanomisilla”.¹⁰⁸

Koivuniemi toteaa, että suurlakon jälkeen Nokia-yhtiön tehtaanjohdon yksinvalta tehtaassa murtui. Paikallista järjestystä Nokialla sekoitti myös vuonna 1904 perustettu Suomen Gummitehdas Oy:n kumitehdas ja sen mukanaan tuoma erilainen tehdaskulttuuri, jossa työväen huoltojärjestelmä kattoi vain välttämättömät peruspalvelut. Sekä uuden että vanhan tehtaan johto edellytti edelleen ”työnantajan ehdotonta määräysvaltaa työhön ja työsuhteeseen liittyvissä asioissa”.¹⁰⁹ Nokia-yhtiöllä suhteet johdon ja työntekijöiden välillä pysyivät kuitenkin yllä molemminpuolisen jouston avulla, ja monet paternalismin piirteet säilyivätkin sen ”puhtaimman” vaiheen päättymisestä huolimatta. Myös työläiset asettivat usein oman hyödyn ja yhteisön toimivuuden periaatteiden edelle.¹¹⁰

Jälkiä patriarkaalisesta yhteisökulttuurista näkyi Tampereella vielä vuoden 1918 sodan aikana, kun punaiset pyrkivät yhteistyöhön tehtailijoiden kanssa tuotannon ylläpitämiseksi, vaikka työvoiman puute toimintaa haittasikin.¹¹¹ Koivuniemi puolestaan näkee jo vuoden 1917 liikehdinnän johtaneen Nokialla lopulliseen irtautumiseen tehdaspatalialismin vastavuoroisuudesta ja sen luomasta tasapainosta. Vuoden 1918 sota koettiin koko työvoiman asiaksi, eivätkä tehdasyhteisön perinteet enää pidätelleet väkeä, joskin Koivuniemi toteaa perinteiden kuitenkin johtaneen harkintaan ja maltillisuuteen ja siten hillinneen väkivaltaa. Vaikka Nokialla vältyttiin molempien osapuolien vakavilta terroriteoilta, viimeistään sodan ja sen seuraamusten myötä hävisi Koivuniemen sanoin ”usko paternalistisen hierarkian oikeellisuuteen ja muuttumattomuuteen”. Kahtiajako vaikutti paikkakunnan sosiaalisiin suhteisiin, ja johti mm. järjestötoiminnan eriytymiseen. Kuitenkin jotkin vanhan järjestyksen piirteet säilyivät edelleen, erityisesti tehtaiden huoltojärjestelmän osalta.¹¹²

Huolto- ja palvelujärjestelmä toimi 1920-luvun Nokialla ennen kaikkea ”työväen vakauttajana ja kasvattajana”. Tavoitteena oli töiden sujuvuuden lisäksi luotettavan, porvarillisen ja isänmaallisen työntekijän luominen. Työväestöä pyrittiin ohjaamaan tätä tavoitetta tukevien harrastusten pariin esimerkiksi suojeluskuntaan tai porvarilliseen urheiluseuraan, kun taas työväenliikkeen toimintaa ei

¹⁰⁸ Haapala 1986, 303–305. Lainaukset s. 305.

¹⁰⁹ Koivuniemi 2000, 114, 155–156. Lainaus s. 156.

¹¹⁰ Emt., 98, 118. Lainausmerkit Koivuniemen.

¹¹¹ Haapala 1986, 315–316.

¹¹² Koivuniemi 2000, 130, 132–134, 136–137. Lainaus s. 136–137.

pidetty suotavana.¹¹³ Koivuniemen mukaan Nokia-yhtiön henkilöstöhallinta perustui osittain vielä 1920-luvulla ”perinteisten paternalististen huoltoperinteiden hyväksikäyttöön”.¹¹⁴ Tavoitteena oli säilyttää vanha hallintotapa ja samalla luottamukselliset suhteet tehtaan työntekijöihin. Vielä vuonna 1925 tehdas tarjosi työntekijöilleen mm. asuntoja, kasvimaata ja lastentarhan. Myös sairaus- ja eläkekassa toimivat edelleen, samoin kirjasto ja lukusali.¹¹⁵ Tulokset näkyivät työntekijöiden arvonantona, ja tehtaalla ei erimielisyyksistä huolimatta ollut 1920-luvulla lakkoja, vaan yhteisö säilyi vakaana myös kumitehtaan lakon aikana 1928–29.¹¹⁶ Koivuniemi toteaa, että maaseudulla palvelut säilyivät yleensä pitempään kuin kaupungeissa, joissa kaupungin tarjoamat palvelut tekivät tehtaiden tarjonnan tarpeettomaksi.¹¹⁷ Esimerkiksi Kuusankoskellakin suuri osa erilaisista palveluista oli edelleen 1920-luvulla tehtaiden tarjoamaa.¹¹⁸

2.2.5. Työväenyhdistykset – yhdysiteestä vastavoimaksi

Tehtaat halusivat tukea työläisten harrastamista ja sivistyshalua, mutta samalla säilyttää kontrollin itsellään.¹¹⁹ Tampereen työväenyhdistys perustettiin 1886 työntekijöiden ja työnantajien yhdysiteeksi ja sen taustalla oli ajatus siitä, että ”ongelmat voidaan välttää, mikäli osapuolet ovat tietoisia toistensa ajatuksista ja kunnioittavat toisiaan”.¹²⁰ Nokian vuonna 1895 perustettu työväenyhdistys sai patruuna Idestamin siunauksen ja Idestam sai siten yhdistyksen osittain valvontaansa, hän mm. tarkasti sen säännöt. Työväenyhdistys perustettiin muualta saadun aatteen mukaan, eikä sen taustalla siis ollut tehtaan oloista johtuvaa tarvetta.¹²¹ Kaikkialla yhdistyksen perustaminen ei sujunut näin hyvässä hengessä, vaan esimerkiksi Valkeakoskella tehtaan johto suhtautui työväenyhdistykseen alusta alkaen kielteisesti.¹²²

Aluksi työväenliike oli Haapalan sanoin ”luonteeltaan paikallisesti vaihteleva sivistysliike, porvarillinen reformiliike ja itsekasvatusjärjestö”.¹²³ Niin kutsuttu wrightiläinen, sivistyneistön johtama työväenliike korosti sivistystyön keskeisyyttä, ja sen tausta-ajatuksena oli suomalaisuusliikkeen kasvatusohjelma aina 1890-luvun puoliväliin asti.¹²⁴ Kirjastotoiminta koettiin

¹¹³ Emt., 204, 207. Lainaus s. 204.

¹¹⁴ Emt., 156.

¹¹⁵ Emt., 205–207.

¹¹⁶ Emt., 156–157, 181.

¹¹⁷ Emt., 206.

¹¹⁸ Ks. Polin 1932.

¹¹⁹ Koivuniemi 2000, 95.

¹²⁰ Haapala 1986, 189–190.

¹²¹ Koivuniemi 2000, 98, 102.

¹²² Koivuniemi 2000, 102; Vuorinen 1972, 300.

¹²³ Haapala 1992, 243.

¹²⁴ Haapala 1992, 243; Karjalainen 1977, 109.

tärkeäksi, ja työväenyhdistysten sääntöihin sisältyikin kirjaston ja lukusalin ylläpitovelvollisuus, tosin tavallisesti maininnalla ”mahdollisuuksien mukaan”.¹²⁵ Tampereenkin työväenyhdistyksellä oli oma kirjasto ja lukusali, ja lisäksi se järjesti luentoja ja kursseja.¹²⁶ Työväenyhdistykset järjestivät myös muuta vapaa-ajantoimintaa.¹²⁷ Esimerkiksi Valkeakosken harrastustoiminnassa työväenliikkeellä oli Vuorisen mukaan keskeinen rooli, ja Nokiallakin työväenyhdistys toimi paikkakunnan kulttuurielämän vireyttäjä.¹²⁸ Tampereelle syntyi yhdistyksen toiminnan myötä vuosisadan vaihteessa työväenkulttuuri. Vuonna 1899 Tampereella alkoi ilmestyä *Kansan Lehti*, joka toimi keskeisenä työväestöä yhdistävänä tekijänä muokaten ihmisten käsityksiä asioista samanlaisiksi.¹²⁹ Tampereen Työväenyhdistys politisoitui 1890-luvun loppupuolella, kun taas Nokian työväenyhdistys oli tehtaan valvonnassa aina suurlakkoon saakka, jonka jälkeen se radikalisoitui.¹³⁰ Työväenyhdistysten irrottauduttua tehtaiden valvonnasta niiden järjestämä toiminta tarjosi vaihtoehdon tehtaiden valvonnan alla tapahtuneelle toiminnalle.¹³¹

Työväenyhdistysten kirjastoja käsitellään tässä hiukan laajemmin työväenyhdistysten ja tehtaiden monimuotoisen suhteen vuoksi. Kirjastojen tavoitteena oli usein tyydyttää työväenyhdistysten jäsenten lisäksi muidenkin paikkakuntalaisten lukuhaltua, ja siksi kirjastoa saivat tietyn edellytyksin käyttää myös seuran ulkopuoliset.¹³² Työväenkirjastot toimivatkin usein yleisen kirjastotarpeen tyydyttäjinä, kun muu tarjonta oli huonoa. Kososen mukaan työväenkirjastojen ensisijainen käyttäjäryhmä eli työväestö ei yleensä käyttänyt muita kirjastoja, mutta hän ei perustele tätä väittämää.¹³³

Jotkin työväenkirjastot saivat alkunsa ”valmiin” kokoelman lahjoittamisesta. Esimerkiksi Myllykylän tehdas Sortavalassa lahjoitti työntekijöitään varten tarkoitetun kirjakokoelmansa paikalliselle työväenyhdistykselle sillä ehdolla, että seura huolehtisi kirjojen lainaamisesta tehdastyöläisille. Tehdas lahjoitti kirjojen lisäksi rahaa, jolla oli tarkoitus kartuttaa kokoelmaa ja ylläpitää lukutupaa.¹³⁴ Myös Valkeakoskella suunniteltiin tehtaan kirjaston liittämistä työväenyhdistyksen kirjastoon, mutta tehtaan johto kielsi suunnitelman toteuttamisen.¹³⁵

¹²⁵ Karjalainen 1977, 109; Kosonen 1985, 26.

¹²⁶ Haapala 1986, 191.

¹²⁷ Haapala 1986, 192; Koivuniemi 2000, 102, 104.

¹²⁸ Koivuniemi e.a. 1994, 180; Vuorinen 1972, 312.

¹²⁹ Haapala 1986, 192, 298.

¹³⁰ Haapala 1986, 189; Koivuniemi 2000, 104–105.

¹³¹ Haapala 1986, 295–296, 299.

¹³² Kosonen 1985, 35–36.

¹³³ Emt., 78, 102.

¹³⁴ Emt., 31. Lainausmerkit Kososen.

¹³⁵ Vuorinen 1972, 298.

”Liberaalien tehtaanomistajien” työntekijöilleen perustamia kirjastoja Kosonen uskoo joissakin tapauksissa voitavan verrata työväenyhdistysten kirjastoihin, mutta hän toteaa, ettei ”ole syytä olettaa niiden tarjoaman kirjallisuuden ratkaisevasti poikenneen kansankirjastojen kirjallisuudesta”.¹³⁶ Työväenliikkeen siirryttyä kokonaan työväestön omiin käsiin sen kirjastoihin hankittiin aatteellista kirjallisuutta, jota muihin kirjastoihin ei ostettu.¹³⁷ Sivistystyöstä tuli yksi keskeinen ase taistelussa sosialistisen yhteiskunnan puolesta. Kirjastojen kokoelmassa oli myös muuta tietokirjallisuutta ja kaunokirjallisuutta, mutta keskeistä oli aatteellisen kirjallisuuden saatavuuden takaaminen.¹³⁸ Kokoelmat olivat kuitenkin Kososen tutkimuksen mukaan monipuolisia, eivätkä noudatelleet ainoastaan työväenliikkeen maailmankuvaa. Kaunokirjallisuuden osuus kasvoi kirjaston koon kasvaessa, ja Tampereella kaunokirjallisuutta oli noin puolet kokoelmasta. Kaunokirjallisuutta myös lainattiin eniten – esimerkiksi Tampereella sen osuus oli noin 80 prosenttia lainoista.¹³⁹

2.3. Tehtaiden valistus- ja sivistystoimintaa

Tässä alaluvussa tuodaan esiin niitä piirteitä, joita aikaisemmassa tutkimuksessa on esitetty tehtaiden roolista sivistyksen ja valistuksen edistäjänä. Huomiota kiinnitetään paitsi tehtaiden palvelujärjestelmän osana tapahtuneeseen sivistykselliseen toimintaan, jota on osittain jo käsitelty luvussa 2.2.3., myös tehtaiden lähipiirissä niiden tukemana toimineisiin liikkeisiin ja harrastuksiin. Lisäksi tuodaan esiin toiminnan taustalla vaikuttaneita näkemyksiä. Esimerkeissä pääpaino on tämän tutkimuksen sekä lähteinä käytettyjen aikaisempien tutkimusten käsittelemissä tehtaissa.

Koulutusta pidettiin avaimena onnelliseen tulevaisuuteen ja myös keinona sosiaalisten ongelmien estämiseen, sillä valistuneen ihmisen ajateltiin osaavan huolehtia asioistaan. Näin koulu oli varhaisen sivistysliikkeen keskuksessa ja oli luontevaa, että myös tehtaiden koulujen opettajat olivat innokkaita kansansivistäjiä.¹⁴⁰ Opettajat toimivatkin usein tehtaankirjastojenkin hoitajina, kuten Värtsilän tehtaalle 1863 tullut H. Laitinen ja Tampereen Pellavatehtaan opettaja A. Tervo.¹⁴¹ Koulunkäynnin myötä lukutaito lisääntyi tehtaalaisten parissa, ja tämä edisti kirjastojen käyttöä.

¹³⁶ Kosonen 1985, 102–103.

¹³⁷ Karjalainen 1977, 110.

¹³⁸ Kosonen 1985, 22, 39, 52.

¹³⁹ Emt., 60, 74, 88.

¹⁴⁰ Haapala 1986, 72–73.

¹⁴¹ Aurola 1961, 189; Kanerva 1972, 172.

Kouluilla oli lisäksi omat kirjastonsa oppilaille.¹⁴² Esimerkiksi Ab Walkiakosken tehtaankoulun kirjastossa oli lukuvuonna 1883–84 noin sata teosta, lähinnä oppikirjoja, ja niitä lainattiin oppilaille.¹⁴³

Ennen 1870-lukua koululaitos toimi tehdaspaikkakunnilla lähinnä tehtaiden varassa.¹⁴⁴ Niiden kouluihin otettiin joissakin tapauksissa tilan salliessa lapsia myös oman tehtaanväen ulkopuolelta.¹⁴⁵ Kouluajatuksen taustalla oli usein tehtaan omistaja, mutta joissakin tapauksissa ruukinseurakunta tai työväki itse toimi aloitteentekijänä.¹⁴⁶ Erityisesti köyhimpien perheiden lapsia tuettiin antamalla heille koulukirjat lainaksi ja ilmaiseksi koulutarvikkeet. Joissakin kouluissa, kuten Pateniemellä, välineet olivat kaikille koululaisille ilmaisia.¹⁴⁷ Monet tehtaanomistajat tukivat koulujen perustamista myös oman tehdasyhdyskuntansa ulkopuolella.¹⁴⁸ Tehtaiden koulujen merkitys alkoi laskea 1870-luvulla sitä mukaa kun kunnat enenevässä määrin perustivat kansakouluja.¹⁴⁹ Esimerkiksi Valkeakoskella tehdas tuki myös kunnallista koulutoimintaa.¹⁵⁰

Yhteiskuntapoliittisena tavoitteena 1800-luvun lopulla oli itsenäinen, vastuullinen kansalainen, joka kykenisi osallistumaan yhteiskuntaelämään. Sivistyneistön ajatuksissa työväestö saattoi saavuttaa tasavertaisen kansalaisuuden ylempien luokkien arvot omaksumalla.¹⁵¹ Tästä ajatustaustasta nousi sivistyneistön johtama suomalainen kansansivistysliike, joka sai Tampereella alkunsa 1860-luvulla ja oli kaiken kaupungissa tapahtuneen työväestön yhteistoiminnan taustalla. Sen pohjana oli työntekijöiden suuri määrä, tehtailijoiden aloitteellisuus ja ”tehdastyön synnyttämä henkinen vireys”. Ulkoisena virikkeenä toiminnalle oli 1840-luvulta alkanut suomalaisuusliike eli fennomania. Tehtailijoiden aloittama työväestön kasvattaminen levisi näin myös vapaan kansalaistoiminnan piiriin.¹⁵² Koulutusinto laajeni 1800-luvun lopulla koskemaan koko työväestöä ja ilmeni yleisöluentoina, kansanopistokursseina ja työväenopiston perustamisena. Työväestön kasvatusohjelmilla oli Haapalan mukaan hyvät menestymismahdollisuudet, sillä ne kunnioittivat rahvasta ja liikkeen taustalla olivat ulkomaiset vaikutteet, eivät kärjistyneet sosiaaliset ongelmat.¹⁵³

¹⁴² Aurola 1961, 126, 197.

¹⁴³ Sirén 1997, 119.

¹⁴⁴ Haapala 1986, 53.

¹⁴⁵ Kanerva 1972, 90, 95; ks. myös Haapala 1986, 66.

¹⁴⁶ Aurola 1961, 9.

¹⁴⁷ Emt., 197.

¹⁴⁸ Emt., 23.

¹⁴⁹ Emt., 209.

¹⁵⁰ Vuorinen 1972, 214–215.

¹⁵¹ Haapala 1986, 178.

¹⁵² Emt., 72, 178. Lainaus s. 72.

¹⁵³ Emt., 178, 187, 189.

Suomalaisuus oli Haapalan mukaan keskeisenä innoittajana myös harrastustoiminnassa ja suomen kielen puolustaminen nähtiin työmiehen puolustamisena.¹⁵⁴

Eriäinen harrastustoiminta sai Tampereella alkunsa 1860-luvulla, kun ”Pumpulitehtaan työn tekiään seura Tampereella” perustettiin Finlaysonin tehtaalle patruuna Nottbeckin aloitteesta.¹⁵⁵ Vastaavia seuroja syntyi muihinkin tehtaisiin.¹⁵⁶ Kanerva toteaa, että usein tehtaiden yhteydessä vaikuttaneiden seurojen ja muun toiminnan alullepanijana oli tehtaanisäntä tai patruuna. Lisäksi tehtaalta saatiin taloudellista, joskin usein vaatimatonta, tukea ja lisäksi tiloja harrastustoiminnan käyttöön. Näistä seikoista aiheutui se, että toiminta oli tehtaiden holhouksen alaista.¹⁵⁷ Kymiyhtiötä edeltäneiden tehtaiden, Kymin osakeyhtiön ja Kuusankoski Oy:n, yhteyteen perustettiin kansanvalistusseuroja – työväenseura, nuorisoseuroja ja raittiusseuroja – joiden johdossa toimivat kansakoulunopettajat ja joilla oli patruunoiden tuki. Kymiyhtiö tuki lisäksi laajasti valistuksellista ja yhteiskunnallista toimintaa koko vaikutusalueellaan.¹⁵⁸ Tampereella puolestaan pidettiin tehtaanomistaja J. Idestamin aloitteesta luentoja vuodesta 1872 alkaen. Luennot olivat suosittuja, ja Kanerva näkee, että niillä oli silloisissa oloissa huomattava sivistysmerkitys.¹⁵⁹ Ab Walkiakoski-yhtiön rakentama seuratalo oli isännöitsijän luvalla käytettävissä maksutta ”sivistystä ja siveyttä sekä raittiutta edistäville seuroille, uskonnollisten ja tieteellisten luentojen pitoon sekä huvi- ja näytelmäiltamiin”. Paikallista raittiusseuraa tehdas tuki mm. kustantamalla lehdet seuran lukusaliin.¹⁶⁰

Haapala toteaa tehtaiden toimineen ”työväestön henkisen heräämisen tyyssijana”, sillä muun työväestön keskuudessa vastaavaa toimintaa ei esiintynyt.¹⁶¹ Tampereella nousi esiin 1860-luvulta lähtien Haapalan työläisfennomaniaksi nimeämä liike: työväestöstä nousi lukevien työmiesten joukko, joka ”tehtailijoiden ja sivistyneistön tuella puuhasi kouluja, kirjastoja, sivistys- ja raittiusseuroja, kansantajuisia luentoja” ja muita sivistäviä harrastuksia erityisesti 1870-luvulla. Koska nämä miehet olivat omaksuneet porvarillisen ajattelutavan, yhteistyö tehtailijoiden kanssa onnistui hyvin.¹⁶² Tampereella työväestö perusti omatoimisesti Kansanvalistus-Seuran Tehdasten Haaraosaston vuonna 1880, ja tämä on Haapalan mukaan tulkittavissa merkiksi tehtaan kontrolliin

¹⁵⁴ Emt., 73.

¹⁵⁵ Haapala 1986, 73; Kanerva 1972, 144–145.

¹⁵⁶ Haapala 1986, 73.

¹⁵⁷ Kanerva 1972, 347.

¹⁵⁸ Talvi 1979, 274, 294.

¹⁵⁹ Kanerva 1972, 182, 184–185.

¹⁶⁰ Vuorinen 1972, 337–338, 345. Lainaus s. 345.

¹⁶¹ Haapala 1986, 74.

¹⁶² Emt., 187.

kyllästymisestä.¹⁶³ Seuran toiminta kuitenkin hiipui jo 1880-luvun lopulla, kun sen jäsenet siirtyivät työväenyhdistykseen.¹⁶⁴ Tampereella työväen kulttuuritoiminnalla oli suuri vaikutus kaupungin ilmeeseen ja elämään, sillä sivistyneistöä oli vähän. Aikalaiset 1800-luvun lopulla kuitenkin pelkäsivät juuri teollistumisen johtavan ”työväestön fyysiseen ja henkiseen rappeutumiseen”.¹⁶⁵ Ehkä osin juuri tätä mielikuvaa vastustaakseen tehtaiden patruunat suhtautuivat myötämielisesti työväkensä sivistyspyrkimyksiin, ja olivat jopa aktiivisia toimijoita esimerkiksi kirjastojen perustamisen taustalla.

Työväestölle haluttiin taata riittävä toimeentulo, jotta henkinen vireys olisi mahdollista. Myös työajan lyhentämisvaatimusten taustalla olivat osin valistukselliset tavoitteet: ajateltiin, että vapaa-ajan lisääminen antaisi aikaa sivistyspalvelujen käyttöön. Kaiken kaikkiaan kyse oli työväestön ihmisarvon tunnustamisesta: heilläkin oli oikeus vapaa-aikaan ja mahdollisesti kyky ”käyttää sitä itsensä sivistämiseen”.¹⁶⁶ Työpäivät olivat tehtaissa 1800-luvun puolella pitkiä, ruokatunnit mukaan lukien 13–14-tuntisia.¹⁶⁷ Päivä päättyi usein seitsemän aikaan illalla, lauantaisin ja juhlapyhien aattona aikaisemmin, esimerkiksi Pellavatehtaalla vuoden 1894 järjestyssäännön mukaan kello 17.¹⁶⁸ Työpäivät lyhenivät nopeasti 1900-luvun vaihteen molemmin puolin: 1896 keskimääräinen työaika oli noin 11 tuntia, ja suurlakon jälkeen 10 tunnin työpäivä vakiintui.¹⁶⁹

2.4. Kirjastotoiminnan yleisiä taustoja

Muu kirjastokenttä muodosti osaltaan kehykset tehtaiden kirjastotoiminnalle, jonka voidaan olettaa olleen osa kirjastokentän kokonaisuutta ja saaneen vaikutteita muun kirjastotoiminnan piiristä. Ainakin niiden paikkakuntien kohdalla joilla oli useampia kirjastoja, kuten Tampereella, on perusteltua olettaa, että toisten kirjastojen toimintaa seurattiin tehdaskirjastojenkin piirissä.¹⁷⁰ Tässä alaluvussa luodaan tiivis katsaus kirjastotoiminnan taustoihin muun muassa esittelemällä lyhyesti kirjastokentän keskeinen toimija Kansanvalistusseura kirjastoihin liittyvine toimintoineen. Lisäksi luodaan katsaus kirjastojen kirjalavalintaan tämän tutkimuksen kattamalla ajanjaksolla. Monipuolisen kuvan kirjastojen vaiheista Suomessa 1800-luvulta vuoteen 1906 saa Karjalaisen tutkimuksesta *Kansankirjastojen kehitys Suomessa vuosina 1802–1906* (1977). Erityisesti yleisten kirjastojen

¹⁶³ Emt., 73.

¹⁶⁴ Kanerva 1972, 288.

¹⁶⁵ Haapala 1986, 147, 187. Lainaus s. 147.

¹⁶⁶ Emt., 178, 183–184. Lainaus s. 184.

¹⁶⁷ Haapala 1986, 182; Kanerva 1972, 46.

¹⁶⁸ Kanerva 1972, 46–47.

¹⁶⁹ Haapala 1986, 183.

¹⁷⁰ Tampereen kirjastoista ks. esim. Kanerva 1972, 130–180.

historiaa 1800-luvun loppupuolelta alkaen valottaa puolestaan *Kirjastojen vuosisata. Yleiset kirjastot Suomessa 1900-luvulla* (1999).

Kirjastot nähtiin jo 1800-luvun alkukymmenistä lähtien yhtenä kansanvalistuksen kanavista.¹⁷¹ Niiden hyödyksi katsottiin, että ne pitivät ihmiset poissa paheista ja toisaalta levittivät hyödyllistä tietoa.¹⁷² Erityisen tärkeää tämä oli kaupungeissa, joissa vapaa-aikaa palkkatyön myötä oli usein muulloinkin kuin sunnuntaisin, toisin kuin maalla. Sivistyneistö halusi rahvaan käyttävän vapaa-aikansa hyödyllisesti, ja tämä oli yksi motiivi lukemisen ja kirjastojen suosimisen taustalla.¹⁷³ Kirjastoja perustettiin Suomessa 1850-luvulla jo melko vilkkaasti, joskaan niiden määrä ei vielä ylittänyt sataa. Varsinainen kirjastojen perustamisen vuosikymmen oli 1860-luku, jolloin alkunsa sai yli sata kirjastoa.¹⁷⁴ Seuraava huippukausi kirjastojen perustamisessa ajoittui 1880-luvun puoliväliin.¹⁷⁵ Eniten kirjastoja Suomessa perustettiin 1890-luvulla, jolloin taloudellinen nousukausi ja kansalliset sivistyspyrkimykset vauhdittivat toimintaa.¹⁷⁶ Vuosisadan vaihteessa maalaiskunnissa oli jo yli 1450 kirjastoa. Kirjastotoiminnan onnistumisessa paikallinen tuki ja innostus olivat keskeisessä asemassa.¹⁷⁷ Kirjastoja perustettiin ensin lähinnä kaupunkeihin, sillä niissä oli toimintaa ajatellen riittävä väestöpohja ja paremmat taloudelliset mahdollisuudet kuin maaseudulla. Toisaalta Kansanvalistusseuran fennomaaninen ajatus kansan sivistämisen keskeisyydestä korosti myös maaseudulle perustettavien kirjastojen tärkeyttä, ja kattava kirjastoverkko olikin kirjastoliikkeen tavoitteita alusta asti.¹⁷⁸

Kirjastojen hiipuminen alkuinnostuksen jälkeen oli hyvin yleistä. Useimmiten ongelmana oli se, että varoja kerättiin vain kirjaston perustamista varten. Kun kirjastolle ei enää myöhemmin kertynyt varoja, sinne ei voitu hankkia uusia kirjoja, ja tämän seurauksena toiminta kuihtui.¹⁷⁹ Ilmi Järvelin listaa kirjastonkäyttöön ja näin ollen myös kirjaston menestykseen vaikuttaneiksi tekijöiksi kirjaston sijainnin, aukioloajat ja uutuustarjonnan sekä lisäksi kirjastonhoitajan persoonan ja tavan suhtautua asiakkaisiin.¹⁸⁰

¹⁷¹ Mäkinen 1997, 223.

¹⁷² Karjalainen 1977, 28; ks. myös Snape 1995, 15–17; Hietala 1999, 21, 26.

¹⁷³ Mäkinen 1997, 271.

¹⁷⁴ Karjalainen 1977, 33, 155 liite 1, jonka luvut laskettu Schadewitzin (1903) pohjalta.

¹⁷⁵ Emt., 35.

¹⁷⁶ Vatanen 2002, 46.

¹⁷⁷ Karjalainen 1977, 117, 155.

¹⁷⁸ Vatanen 2002, 41–42, 46.

¹⁷⁹ Karjalainen 1977, 34, 116.

¹⁸⁰ Järvelin 1966, 94.

2.4.1. Kansanvalistusseura ja fennomania

Mäkinen näkee Kansanvalistusseuran olleen kirjastokehityksen merkittävin edistäjä Suomessa ennen kirjastolakeja.¹⁸¹ Seuralla olikin tuolloin kirjastokentän toimijana hallitseva asema.¹⁸² Vuonna 1874 perustetun seuran tarkoituksena oli Karjalaisen sanoin ”kansanvalistuksen edistäminen mm. kansantajuista kirjallisuutta julkaisemalla ja levittämällä sekä perustamalla kansankirjastoja ja lukutupia”.¹⁸³ Seuran taustalla olivat ulkomaiset esikuvat ja sen keskeiset toimijat olivat fennomaaneja.¹⁸⁴ Fennomaanisen kansanvalistusajattelun pohja oli Snellmanin näkemyksissä.¹⁸⁵ Snellmanin mallissa kansakoulu oli keskeisellä sijalla, mutta koulun jälkeen kansalle tuli tarjota tietopuolista ja kaunokirjallista kansankirjallisuutta, jotta lukuharrastus ja itseopiskelu olisivat mahdollisia. Fennomaanit näkivät kirjaston tämän tarpeen tyydyttämisen kanavana, ja näin kirjastoilla oli oma roolinsa poliittisten fennomaanien kansansivistyspoliittisessa ohjelmassa.¹⁸⁶ Sen keskiössä oli suomalaisten nostaminen kansakuntien joukkoon, ja tämä tavoite edellytti rahvaan valistamista ja suomen kielen aseman parantamista.¹⁸⁷ Kaikki muu, kansakoulu ja kansankirjastot mukaan luettuna, toimi välineenä tämän tavoitteen saavuttamiseksi. Koska fennomaaneille oli tärkeintä kansan tietoisuuden kohottaminen, viihteellinen lukeminen ei saanut heidän piirissään ymmärrystä.¹⁸⁸

Kansanvalistusseura välitti kirjastoille paitsi kirjoja, myös mallisääntöjä ja lainaustoiminnassa tarvittavia välineitä. Lisäksi se toimitti luetteloita kirjastoihin sopivista kirjoista. Seura välitti vain omien luetteloidensa kirjoja, ja samoin sen jakamat kirja-avustukset sisälsivät vain näitä teoksia. Avustusten ehtona oli useimmiten, että kirjaston täytyi ostaa kirjoja myös omilla rahoillaan, ja tätä kautta kirjastoja kannustettiin oman aktiivisuuden lisäämiseen.¹⁸⁹ Erityisesti 1910-luvulla seura järjesti myös useita lyhyitä kirjastonhoidon kursseja.¹⁹⁰ 1800-luvun loppua kohden ja erityisesti 1900-luvulla Kansanvalistusseuran piirissä vahvistui amerikkalainen Public Library Movement -liikkeen malli ”kaiken kansan kirjastosta”, jonka keskeisiä periaatteita olivat ”julkinen omistus ja

¹⁸¹ Mäkinen 1997, 397.

¹⁸² Vatanen 2002, 83.

¹⁸³ Karjalainen 1977, 59.

¹⁸⁴ Mäkinen 1997, 393, 396.

¹⁸⁵ Haapala 1986, 187; Mäkinen 1997, 361.

¹⁸⁶ Mäkinen 1997, 361, 369, 372, 376.

¹⁸⁷ Haapala 1986, 187; Mäkinen 1997, 372–373; Vatanen 2002, 46.

¹⁸⁸ Mäkinen 1997, 373, 405.

¹⁸⁹ Karjalainen 1977, 66–68, 75–76.

¹⁹⁰ Vatanen 2002, 135–136. Mainituilla sivuilla muutenkin seuran 1900-luvun alkupuolen kirjastotoiminnasta.

ilmainen käyttöoikeus kaikille”.¹⁹¹ Kansanvalistusseuran tavoitteena olikin kunnallinen kirjastoverkko.¹⁹²

2.4.2. Kirjastojen kirjavalinta keskiössä

Kirjastotyön tavoitteena oli kansan valistaminen, sivistäminen ja kasvattaminen, ja näiden tavoitteiden saavuttamisessa kirjavalinta oli keskeisessä roolissa. Viihdekirjallisuuttakin suvaittiin kirjastoissa, koska sen tehtäväksi nähtiin lukijoiden johdattaminen kehittävämmän kirjallisuuden pariin. Tietokirjallisuutta pidettiin kuitenkin ainakin kirjavalintaa ohjaamaan pyrkivien tahojen, kuten Kansanvalistusseuran, taholla tärkeimpänä, ja kaunokirjallisuus oli siihen nähden toissijaista.¹⁹³ Kansanvalistusseura ja myöhemmin Suomen kirjastoseura julkaisivat ilmestyneistä kirjoista arvosteluja, joiden oli tarkoitus toimia kirjojen valintaohjeena niille, jotka valitsivat kirjoja kirjastoihin. Usein arvosteluissa ja myös kirjavalinnoissa painotettiin teosten käytännöllistä funktiota taiteellisen arvon kustannuksella. Kirjan aihe oli keskeinen tekijä siinä, sopiko teos kirjastoon.¹⁹⁴ Kirjallisuus, erityisesti lasten- ja nuortenkirjallisuus jota aikuisetkin saattoivat lukea, nähtiin virkistykseen tarjoajana ja huvittajana, mutta samalla sen tuli kasvattaa ja sivistää lukijaansa edistäen lukutaitoa ja tarjoamalla esikuvia ja ihanteita. Eskola toteaa arvostelujen luoneen linjaa kirjavalinnalle erityisesti moraaliset ja uskonnolliset rajat osoittamalla.¹⁹⁵

Kirjaston kirjavalinnan suoritti tavallisesti sen johtokunta. Valintoihin vaikutti Eskolan mukaan erityisesti se, ”millaisena kirjastojen toiminnan tavoitteet ja päämäärät nähtiin”.¹⁹⁶ Lisäksi huomioitiin kysyntä, ja suosittujen kirjailijoiden teoksia ostettiin usein lisää. Valintoihin vaikuttivat myös paikalliset normit sille, millainen kirjallisuus oli hyväksyttävää, ja toisaalta valitsijoiden omat mielipiteet ja mieltymykset.¹⁹⁷ Usein kirjavalinta nähtiin tasapainoiluna kysynnän ja laadun välillä.¹⁹⁸

Eskola on selvittänyt tutkimuksessaan suomennetun kaunokirjallisuuden valintaa kirjastoihin, joten tutkimus ei kata koko kirjavalintaa. Tutkimuksen rajauksen mielessä pitäen se kuitenkin antaa tietoa siitä, millaista kirjallisuutta kirjastoihin valittiin. Yleisesti ottaen valintaperusteiden muutokset olivat hitaita, eikä niissä juuri näy reagointia ajankohtaisiin ilmiöihin. Kirjastoihin hankittiin

¹⁹¹ Emt., 12, 49.

¹⁹² Emt., 60.

¹⁹³ Eskola 1991, 23.

¹⁹⁴ Emt., 15, 34–35, 108–109.

¹⁹⁵ Emt., 45, 100.

¹⁹⁶ Emt., 9, 15. Lainaus s. 15.

¹⁹⁷ Emt., 62, 102.

¹⁹⁸ Vatanen 2002, 92.

Eskolan mukaan ”tyypillistä oman aikansa suosittua kirjallisuutta”. 1880- ja 1890-luvuilla kirjastoihin valittiin erityisesti historia- ja seikkailuaiheista kirjallisuutta.¹⁹⁹ Sen sijaan 1910- ja 1920-luvuilla suosittua kirjastokirjallisuutta olivat ”melodramaattiset, siveelliset lukuromaanit”.²⁰⁰ Uskonnolliset romaanit olivat koko ajanjakson suosittuja. Aluksi kirjastojen kokoelmat olivat tietokirjavaltaisia, mutta 1910-luvulla kaunokirjallisuuden osuus alkoi kasvaa. Tähän vaikutti myös kirjallisuuden eri lajien tarjonta kirjamarkkinoilla.²⁰¹

Amerikkalaisen mallin mukaan kirjastotoiminnassa nähtiin tärkeäksi kokoelmien monipuolisuus: Vatasta lainaten ”[h]yvältä kirjastosta ammattimies sai alansa viimeiset teokset, kansalaiset oppivat ymmärtämään yhteiskunnallisia ja valtiollisia kysymyksiä ja kaikki, jotka halusivat laajentaa näköalojaan ja syventää tietämystään, saivat aineksia kehitystään varten”.²⁰² Toisaalta 1900-luvulla, erityisesti suurlakon ja sen jälkeisten muutosten seurauksena, ”yhteiskunnallinen valveutuneisuus ja sen vaatima kirjallisuus” nousivat keskeiseen asemaan.²⁰³ Suurlakon aikaiset tapahtumat johtivat siihen, että kansan sivistystason todettiin olleen oletettua alhaisempi, ja sivistystason nostaminen nähtiin niissä oloissa yhteiskuntarauhan takeena.²⁰⁴

¹⁹⁹ Eskola 1991, 33, 80, 103. Lainaus s. 80.

²⁰⁰ Emt., 62, 80. Lainaus s. 62.

²⁰¹ Emt., 104, 107.

²⁰² Vatanen 2002, 59.

²⁰³ Emt., 94.

²⁰⁴ Vatanen 1999, 47; Vatanen 2002, 120.

3. KATSAUS TEHDASKIRJASTOTOIMINTAAN

Kuten johdannossa jo mainittiin, tehdaskirjastot sinällään ovat harvoin esiintyneet tutkimusten tai edes muiden kirjoitusten varsinaisena kohteena. Tehdaskirjastoja kuitenkin on sivuttu monissa eri yhteyksissä, ja tässä luvussa luodaan katsaus niihin tietoihin, joita tehdaskirjastoista on ollut saatavilla. Samalla tuodaan esimerkinomaisesti esiin sitä, millaisia mainintoja kirjastot ovat saaneet osakseen esimerkiksi yritysten historiikeissa tai paikallishistorioissa. Tutkimuksen laajuuden huomioiden kaikkia mahdollisia Suomessa kirjoitettuja historiikkeja ja paikallishistorioita ei ole ollut mielekästä käydä läpi, joten esimerkit ovat lähinnä Hämeen alueelta. Kuitenkin huomioon on otettu löydetty tehdaskirjastoja hiukan laajemmin käsittelevät kirjoitukset muualtakin maasta. Luvun kirjastot voidaan nähdä näytteenä suomalaisten tehtaiden kirjastotoiminnasta. Niiden tarkastelulla on pyritty täyttämään kirjastohistoriallista aukkoa luomalla tehdaskirjastojen toiminnasta yleisempää kuvaa. Katsauksessa on pääasiassa keskitytty tutkimuksen aikarajauksen ajanjaksoon, mutta kirjastojen ja lukusalien perustamis- ja lopetusajankohdat on myös huomioitu, jos ne on saatu selville. Joissakin tapauksissa kirjastoista on tuotu esiin muitakin, tutkimuksen näkökulman kannalta keskeiseksi katsottuja tietoja varsinaisen aikarajauksen ulkopuolelta. Useilla tehdaspaikkakunnilla on ollut myös muiden tahojen, esimerkiksi raittius- tai nuorisoseurojen, ylläpitämiä kirjastoja, joita saivat käyttää myös muut kuin seurojen jäsenet.²⁰⁵ Kirjastot ovat kuitenkin saattaneet sijaita tehtaiden työväen kannalta epäedullisissa paikoissa tai niiden kokoelmat ovat voineet olla huomattavasti tehdaskirjastoa suppeampia.²⁰⁶ Työväki itse ei varsinkaan vielä 1800-luvun puolella omistanut kuin korkeintaan muutamia kirjoja.²⁰⁷

3.1. Taulukko tehdaskirjastoista Suomessa

Tähän alalukuun on muodostettu taulukko tehdaskirjastojen toiminnasta Suomessa. Taulukon pohjana on käytetty vuoden 1914 Komiteamietinnön numero 5 liitettä 2 *Tilastollinen katsaus Suomen kansankirjasto-oloihin*,²⁰⁸ jota on täydennetty Schadewitzin vuonna 1903 ilmestyneen

²⁰⁵ Kirjastojen ylläpitäjiä esim. Karjalainen 1977, 105–106; tehdaspaikkakuntien muita kirjastoja esim. Komiteamietintö 1914:5 liite 2, Schadewitz 1903 tilasto.

²⁰⁶ Kokoelmien koosta ks. Komiteamietintö 1914:5 liite 2, Schadewitz 1903 tilasto; sijainnista esim. Valkeakoskea ja Forssaa käsittelevät lähdeluettelon teokset, esim. Kivelä 2003 ja Vuorinen 1972.

²⁰⁷ Vuorinen 1972, 312.

²⁰⁸ Komiteamietinnön tilasto-osan pohjana ovat lähinnä Kansanvalistusseuran hallussa olevat tiedot kirjastoista ja lisäksi vuonna 1913 kaupungeille ja kunnallislautakuntien kautta maalaiskunnille tehty tiedustelu. Näistä saatuja tietoja on täydennetty muualta saaduilla tiedoilla. (Komiteamietintö 1914:5, 2.)

teoksen tilasto-osan tiedoilla.²⁰⁹ Mäkinen pitää kyseisen komiteamietinnön tilasto-osaa ”kattavimpana” ja ”luotettavimpana” tietolähteenä Suomen kirjasto-oloista 1910-luvulla.²¹⁰ Komiteamietinnössä on huomioitu kaupunkien kohdalla vain ”kaikille avoinna olevat, kunnan kannattamat yleiset kirjastot, joita kussakin kaupungissa on vain yksi”.²¹¹ Näin ollen kaupunkien tehdaskirjastoja ei taulukossa esiinny. Tampereen tehdaskirjastoista on koottu tähän tutkimukseen oma taulukkonsa lukuun 3.2. Mietinnössä todetaan, että maalaiskuntien kohdalla on ollut vaikeampi ratkaista, mitä kirjastoista voidaan pitää yleisinä kansankirjastoina, ja tästä syystä mukaan on otettu ”pikemmin liian paljo kuin liian vähän”. Tätä perustellaan myös sillä, että usein seurojen kirjastoista on lainattu muillekin kuin niiden jäsenille, joten monet seurojen kirjastot toimivat yleisinä kirjastoina ja siten ne on laskettu kansankirjastoiksi kunta- ja kyläkirjastojen rinnalle.²¹² Taulukossa vuoden 1912 ja vuoden 1901 kohdalle kirjatut tiedot voivat olla myös toiselta vuodelta muutaman vuoden sisältä, mikäli juuri kyseisen vuoden tietoja ei ole ollut saatavissa.²¹³

Schadewitz uskoo, että hänen teoksensa taulukkojen luvuissa arvioiden vuoksi esiintyvät heitot kompensoivat toisiaan siinä määrin, että kuvaa voidaan pitää keskimäärin oikeana. Tämä on otettava huomioon, kun tässä yhteydessä kirjastoja tarkastellaan pienempänä joukkona ja jopa yksitellen – joissakin tapauksissa kyse saattaa olla vain arvioista, jotka eivät välttämättä täysin vastaa tuolloin vallinnutta todellista tilannetta. Lisäksi Schadewitz huomauttaa, että monet kirjastot ovat jääneet selvityksen ulkopuolelle – esimerkkinä hän vertailee mm. kaupunkien kirjastoista ja raittiusseurojen kirjastoista esitettyjä lukuja omassa tilastossaan esiintyvään määrään.²¹⁴

Schadewitzin tiedot ovat siis ilmeisesti pitkälti samoista lähteistä kuin Komiteamietinnönkin, ja tämä näkyy muun muassa siinä, että siteiden määrä vuodelta 1901 on molemmissa yksittäisten kirjastojen kohdalla sama. Schadewitzin taulukoista on kuitenkin liitetty tätä tutkimusta varten Komiteamietinnön taulukkoon lainausluvut ”edelliseltä vuodelta”, joka siis tarkoittaa useimmissa tapauksissa vuotta 1900 tai 1901.²¹⁵ Näin on saatu kuvaa myös lainauksen kehityksestä. Schadewitzin tiedoissa on kaikkiaan kolme nimensä perusteella varmasti tehtaan tai sahan yhteydessä toiminutta kirjastoa, joita ei komiteamietinnössä mainita: Bergan tehtaan kirjasto Mustasaaren pitäjässä, Mustion tehtaan kirjasto Karjaalla ja Porvoon höyrysahan kirjasto Porvoon

²⁰⁹ Schadewitzin taulukoiden pohjana ovat Kansanvalistusseuran toimesta kirjastoista kerätyt tiedot, joista suurin osa on vuosilta 1900–1901, mutta kaikkiaan haarukka ulottuu vuodesta 1895 vuoteen 1903 (Schadewitz 1903, 15 ja 17).

²¹⁰ Mäkinen 2005, 19.

²¹¹ Komiteamietintö 1914:5, 103.

²¹² Emt., 105, 108. Lainaus s. 105.

²¹³ Emt., 105–106.

²¹⁴ Schadewitz 1903, 15, 21.

²¹⁵ Vuosista Schadewitz 1903, 15, 17.

pitäjässä. Näitä ei ole kuitenkaan liitetty taulukkoon, koska niistä saatavissa olevat tiedot ovat niin vähäiset – voikin olla, että ne ovat lopettaneet toimintansa ennen Komiteamietinnön tietojen keräämistä. Samoin jotkut taulukossa esiintyvistä kirjastoista esiintyvät Schadewitzin tiedoissa nimellä, joka hieman poikkeaa Komiteamietinnössä kirjastolla olevasta nimestä. Nimet ovat kuitenkin useimmiten hyvin lähellä toisiaan, ja tässä taulukossa on pitäydytty Komiteamietinnössä esiintyvässä nimessä. Muutamat nimet ovat Schadewitzilla selkeästi tehtaaseen liittyviä toisin kuin Komiteamietinnössä, ja näiden kirjastojen osalta on laitettu taulukkoon huomautus asiasta. Lisäksi Schadewitz on huomionnut myös kaupungeissa olevat tehdaskirjastot, joita kuitenkin oli ainoastaan Tampereella. Tästä syystä tämä osio on sijoitettu tämän tutkimuksen Tampereen tehdaskirjastoja käsittelevään alalukuun 3.2.

Oman ongelmansa muodostaa se, ettei kaikkien tehtaiden kirjastojen nimissä viitata mitenkään tehtaaseen, joten on mahdollista, ettei kaikkia tehdaskirjastoja ole osattu poimia mukaan tähän tilastoon. Mukaan on otettu kaikki tehdaskirjastot ja muut kirjastot, joiden nimessä tehdas esiintyy, ja näin mukana on myös muutamia nuorisoseurojen ja työväenyhdistysten kirjastoja. Kaikkia kirjastoja ei välttämättä esiinny lähteenä käytetyissä taulukoissa, koska ne eivät ole täyttäneet ehtoja, joita mukaan otetuille kirjastoille on asetettu, tai vaihtoehtoisesti niistä ei vain ole saatu tietoja. Joka tapauksessa taulukkoa voidaan pitää suuntaa-antavana, kun tarkastellaan tehdaskirjastojen toimintaa Suomessa. Taulukon on tämän työn yhteydessä tarkoitus luoda yleiskuva maan tehdaskirjastoista, joten sen yksityiskohtainen analyysi jää tämän tutkimuksen ulkopuolelle.

Taulukko 1. Tehtaiden yhteydessä toimineet kirjastot.

Per. vuosi	Vuosi 1912			Siteiden luku				Lainaus		
	hoitaja	missä	menot	noin 1912	noin 1901	1895	1889	noin 1912	~1901	
Hämeen lääni										
Akaa, Viialan höyrysaha	1884	"lakkautettu"				219			-	
Janakkala, Tervakosken tehtaan	1873	yk.	s.	214,1	1339	950	778	668	1472	1000
Pirkkala, Nokian tehtaan	1873	yk.	yk.	200	1273	-	349	236	2126	-
Sääksmäki, Valkeakosken ¹⁾	1877	yk.	s.	217,9	1771	1233	570	440	3513	912
Tammela, Forssan-Viksbergin	1866	yk.	s.	511,4	1468	2533	1450	1620	5359	1906
Urjala, Nuutajärven lasitehtaan	-	yk.	-	-	607	-	-	-	583	-
Vilppula, Mäntän tehtaan	1882	op.	kk.	400	-	-	-	-	1810	-
Uudenmaan lääni										
Pohja, Fiskarsin ²⁾	1850	-	-	256,63	2849	1825	1020	704	3048	3000
Pyhäjärvi, Karkkilan (Högforsin) tehtaan	1908	op.	kk.	480	1193	ep.	ep.	ep.	1892	ep.
Ruotsin Pyhtää, Strömforsin teht. Ruots.	1895	op.	kk.	-	246	155	vp.	ep.	385	45
Ruotsin Pyhtää, Strömforsin teht. Suom.	1907	op.	kk.	-	253	ep.	ep.	ep.	223	ep.
Kuopion lääni										
Ilomantsi, Möhkönvaaran ³⁾	1865	op.	kk.	-	375	360	247	255	107	223
Muuruvesi, Juantehtas	1862	"ei ole sellaisena olemassa enää."				819	699	-		909
Muuruvesi, Juanteht. N.s.	1905	yk.	s.	-	251	-	-	-	667	ep.
Tohmajärvi, Värsilän tehtaan	1868	yk.	yk.	100	794	712	680	739	1095	-
Mikkelin lääni										
Heinävesi, Kerman sahan	1874	"hävinnyt"				200				-
Heinävesi, Palokin sahan n.s.	1887	op.	kk.	-	450	-	-	-	413	-
Sulkava, Lohikosken tehtaan	1898	"muutettu Joutsenoon v. 1910."				226	ep.	ep.		223
Waasan lääni										
Keuruu, Mäntän tehdas	1871	-	-	-	-	-	-	575	-	-
Kokkolan m. s., Velj. Friesein tehtaan	1898	-	-	-	-	250	ep.	ep.	-	-
Kokkolan m. s., Ykspihlajan tehtaan	1901	-	-	-	-	165	ep.	ep.	-	285
Oulun lääni										
Haukipudas, Pateniemen sahan 1910	-	op.	kk.	-	256	-	-	-	500	-
Paavola, Ruukin t. y.	1907	yk.	s.	51	300	-	-	-	600	ep.
Paavola, Ruukin n. s.	-	yk.	yk.	-	163	-	-	-	0	-
Turun ja Porin lääni										
Dragsfjerd, Taalintehtaan	-	yk.	s.	180	2000	1200	-	-	-	2600
Dragsfjerd, Taalintehtaan t. y.	1906	yk.	s.	75	86	ep.	ep.	ep.	220	ep.
Eurajoki, Kaunissaaren tehtaan	1901	op.	s.	-	225	101	ep.	ep.	572	378
Hämeenkyrö, Kyröskosken tehtaan 1910	1878	op.	kk.	-	465	510	316	254	650	1200
Kullaa, Leineperin tehtaan 1910	1874	op.	kk.	-	435	-	-	-	65	-
Noormarkku, Noormarkun tehtaan	1884	yk.	s.	-	295	275	-	110	215	115
Perniö, Mathildedalin tehtaan	1896	-	-	-	-	210	ep.	ep.	-	-
Viipurin lääni										
Jääski, Enson tehtaan	1891	yk.	s.	-	724	563	-	ep.	2017	1448
Kymi, Hallan sahan	1891	op.	kk.	-	994	-	516	ep.	642	-
Kymi, Sunilan sahan	1893	yk.	kk.	91,5	795	468	156	ep.	790	1428
Kymi, Karhulan puuhiomon 1910	1898	op.	kk.	-	360	ep.	ep.	ep.	162	1612
Kymi, Jumalniemen sahan	1899	yk.	kk.	-	360	140	ep.	ep.	-	1224
Lapvesi, Kaukaan tehtaan	1896	op.	kk.	-	383	320	ep.	ep.	540	522
Lapvesi, Lauritsalan sahan	1897	-	-	-	-	190	ep.	ep.	-	1560
Muola, Pölläkkälän sahan n. s.	1895	op.	s.	41,5	316	127	vp.	ep.	1030	-
Muola, Suursaaren sahan n. s.	1902	yk.	s.	249,63	274	62	ep.	ep.	751	-
Ruokolahti, Immolan sahan t. y.	1900	yk.	s.	145	277	50	ep.	ep.	185	-
Sippola, Inkeröisten tehtaan	1883	op.	kk.	76,5	512	927	-	-	267	1569
Valkeala, Kymän tehtaan	1882	op.	s.	200	896	640	-	-	1834	1110
Valkeala, Kannuskosken teht	1896	op.	kk.	6,5	234	400	ep.	ep.	102	1050
Valkeala, Tirvan tehtaan työv	1899	-	-	-	-	108	ep.	ep.	-	-

Lähde: Komiteamietintö 1914:5; Schadewitz 1903.

Huom. Vuosi tehtaan nimen perässä kertoo, miltä vuodelta tiedot ovat, jos eivät vuodelta 1912;

mikäli kirjastolle on eri lähteissä merkitty eri perustamisvuosi, mietinnössä on otettu vanhin mainittu vuosi, ellei sitten kyseessä ole ollut "ilmeinen erehdys" (Komiteamietintö 1914:5, 106);

hoitaja-sarakkeessa op. kansakoulun opettaja; yk. yksityinen henkilö joka ei ole kansakoulun opettaja;

missä-sarakkeessa kk. kansakoulu; s. "yksityisen seuran huoneus (joskus teollisuuslaitoksen seurahuone, säästöpankin talo)"; yk. "yksityinen asunto, joskus harvoin kauppapuoti, tai myös kirjakauppa";

- ei tietoa; ep. ei ollut vielä perustettu; vp. vasta perustettu;

1) Schadewitz: Valkeakosken työväen;

2) Schadewitz: Fiskarsin tehtaan;

3) Schadewitz: Möhkön tehtaan.

Komiteamietinnössä on tietoja kaikkiaan 45:stä tehtaiden yhteydessä toimineesta kirjastosta. Eniten, kaikkiaan 14, niitä on perustettu 1890-luvulla, joka oli Suomessa muutenkin kirjastojen

perustamisen kannalta vilkkain vuosikymmen.²¹⁶ Mukana on muutamia jo 1850- tai 1860-luvulla perustettuja kirjastoja, ja vielä 1900-luvulla tehtaiden yhteyteen on perustettu ainakin yhdeksän kirjastoa. Tehdaskirjastojen perustamisessa ei siis näkynyt yleinen kirjastojen perustamisaalto 1860-luvulla, vaan niitä perustettiin enemmän 1870-luvulla. Myös 1880-luvulla tehdaskirjastoja perustettiin jotakuinkin saman verran kuin edellisellä vuosikymmenellä, kun taas muita kirjastoja perustettiin runsaasti erityisesti vuosikymmenen puolivälissä.²¹⁷ Kirjastonhoitajana toimi suunnilleen yhtä monessa tapauksessa opettaja tai muu henkilö, eli opettajien toimiminen tehtaankirjastojenkin hoitajina oli vielä 1910-luvulla yleistä. Noin puolet kirjastoista sijaitsi lisäksi kansakouluilla. Seuran tiloissa, joihin tehtaiden seuratalotkin laskettiin, sijaitsi myös paljon tehtaankirjastoja. Vain muutama niistä sijaitsi yksityisessä asunnossa. Komiteamietinnön tilasto-osasta voidaan lisäksi havaita, että tehdaskirjastoista vain kaksi oli saanut kunnalta tukea vuonna 1912, nimittäin Karkkilan tehtaan kirjasto ja Palokin sahan nuorisoseuran kirjasto. Kansanvalistusseuran avustus oli merkitty mietintöön vain Hämeen läänin kirjastojen kohdalle, ja vuonna 1913 avustusta saaneiden joukossa oli tehdaskirjastoista kaksi, Tervakosken tehtaan ja Nuutajärven lasitehtaan kirjastot. Kirjastojen sideluvun kehitystä tarkasteltaessa voidaan todeta, että sen suunta on ollut muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta kasvava. Alle sadan siteen kirjastoja oli vain muutamia joinakin vuosina, kun taas yli tuhannen siteen kirjastojen määrä kasvoi ollen vuonna 1912 seitsemän. Yli tuhannen siteen kirjastoja oli tuolloin maalaiskunnissa kaikkiaan 55.²¹⁸ Eniten, kaikkiaan 20, oli sellaisia tehdaskirjastoja, joiden sidemäärä oli 200–400. Vuonna 1901 eniten kirjastoja sijoittui sidemäärältään välille 100–300, joten tässäkin näkyy kokoelmien kasvu. Lainaustilustusten vertailu on ongelmallista, kun ei tiedetä, onko joissakin tapauksissa mahdollisesti esitetty lainaajien määrä lainausten sijaan. Lisäksi luvuissa on paljon aukkoja. Joka tapauksessa näyttäisi siltä, että suurimmassa osassa kirjastoista lainausmäärät ovat kasvaneet.

Mäkinen on verrannut tilastossa esitettyä Nokia/Pirkkalan kirjastojen lainausta ”samankaltaisiin kuntiin, eli sellaisiin, joissa oli tehdasyhdyskunta”. Hän toteaa, että ”[p]uhtaissa maalaispitäjissä lainaus oli tavallisesti alhaisempi kuin sellaisissa kunnissa, missä oli teollisuutta, koska teollisuus aina kokoaa ihmisiä yhteen virkistäen tiedon- ja lukuhaluja”. Kirjat kiersivät tehdaskirjastoissa ahkerasti, sillä esimerkiksi vuonna 1912 ”Forssan-Viksbergin tehtaan kirjaston kirjat lainattiin

²¹⁶ Ks. Vatanen 2002, 46 ja tämän tutkimuksen alaluku 2.4.

²¹⁷ Ks. Karjalainen 1977, 33, 35, 155 liite 1 ja tämän tutkimuksen alaluku 2.4.

²¹⁸ Komiteamietintö 1914:5, 110.

(keskimäärin) 3,7 kertaa”. Nokian tehtaan kirjaston kohdalla kirjat lainattiin samana vuonna keskimäärin 1,7 kertaa ja Valkeakoskella kirjat kiersivät lainassa keskimäärin kahdesti vuodessa.²¹⁹

Schadewitz puolestaan on poiminut teoksessaan omaksi taulukokseen kymmenen ”suurta ja arvokasta” maalaiskirjastoa, ja näiden joukossa ovat Forssan & Viksbergin kirjasto, Fiskarsin tehtaan kirjasto ja Walkeakosken työväen kirjasto. Schadewitz toteaa tehdaskirjastojen edustuksen itsekin ja päättelee niiden olevan niin hyvällä mallilla siksi, ”että tehtaiden ympärillä on usein sangen tiheä asutus, ja sellaisilla paikkakunnilla ovat kirjastot muodostuneet samantapaisiksi kuin kaupungeissa, etenkin niissä tapauksissa, kun tehtaan isännistö on antanut tälle kansanvalistuslaitokselle runsaasti kannatusta”.²²⁰

3.2. Tehdaskirjastot ja tehtaiden lukusalit Tampereella

Tampere on nostettu tähän omaksi alaluvukseen, koska tämän tutkimuksen alkuperäisaineisto on lähinnä peräisin kahden Tampereella sijainneen tehtaan kirjastoista. Kaupunki oli jo tämän tutkimuksen kattaman ajanjakson alussa ensisijaisesti teollisuuskaupunki teollisuuden työllistäessä runsaasti yli puolet työntekijöistä. Teollisuuden suhteellinen osuus työllistäjänä laski ajanjakson aikana pysyen silti yli puolessa.²²¹ Työväki keskittyi suuriin tehtaisiin, sillä Finlayson, Pellavatehdas ja Lapinniemen Puuvillatehdas työllistivät teollisuustyöväestä vuonna 1900 yli puolet. Tekstiiliteollisuus olikin ylivoimaisesti suurin työllistäjä.²²² Kaupungissa oli vuonna 1880 kirkonkirjojen mukaan noin 13500 asukasta, ja asukasluku kasvoi voimakkaasti erityisesti 1890-luvulla ollen vuosisadan vaihteessa noin 36500. Tuolloin Tampere oli Suomen kolmanneksi suurin kaupunki.²²³ Väkiluvun kasvu rauhoittui 1900-luvun puolella, ja 1920 kaupungissa oli kirkonkirjojen mukaan vajaat 47000 asukasta.²²⁴

Tampereen tehdaskirjastojen toimintaa esitellään tässä pitkälti Unto Kanervan teoksen *Liinatehtaalaisia ja ”tehtaanmaistereita”*. Pellava- ja verkatehtaan työoloja ja tehdastyöväen sivistysharrastuksia viime vuosisadan jälkipuoliskolla (1972) pohjalta. Kanerva on keskittynyt teoksessaan 1800-lukuun, ja hän esittelee kirjastoja käsittelevissä luvuissaan kaikkiaan neljän

²¹⁹ Mäkinen 2005, 21.

²²⁰ Schadewitz 1903, 35.

²²¹ Jutikkala 1979, 26; Rasila 1984, 29, 249.

²²² Jutikkala 1979, 62; Rasila 1984, 22–23.

²²³ Rasila 1984, 200–201, 205–206, 727.

²²⁴ Jutikkala 1979, 5.

tehtaan kirjastojen ja lukusalien toimintaa.²²⁵ Lisäksi tämän alaluvun alkuun on koottu taulukko Tampereen tehdaskirjastoista, jonka pohjana on käytetty Schadewitzin tietojen lisäksi Rasilan taulukkoa Tampereen kirjastolaitoksista vuonna 1903 ja Kaukovallan Hämeen läänin historiasta löytyvää Kansanvalistusseuran kalenterissa v. 1890 julkaistua taulukkoa.²²⁶ Kirjaston perustamisvuoden osalta on useiden eri vaihtoehtojen tapauksessa otettu se, jonka myös Kanerva mainitsee.

Taulukko 2. Tampereen tehdaskirjastot ja kaupungin kansankirjasto.

Tampereen tehdaskirjastot	Perustettu	Siteitä 1889, ¹⁾	1901	1903, ²⁾	Lainaus 1888	1900	1903, ³⁾	Lukusali 1903
Finlayson & kumpp. työntekijäin lainak.	1866	2240	2895	2807	5808	5312	8270	oli
Tampereen Pellavatehtaan lainakirj.	1870	989	2666	3587	4460	6999	3639	ei ollut
Frenckellin Paperitehtaan lainakirjasto	1874	946	ei tietoa	369	836	ei tietoa	52	oli
Tamp. Puuvillateoll. O.Y:n kansankirjasto	1901	ei per.	vasta per.	294	ei per.	ei per.	474	oli
Verkatehtaan	1880	480	1200	ei tietoa	2000	3500	ei tietoa	ei tietoa
Tampereen kaupungin kansankirjasto	1861	2370	3130	3031	8483	21376, ⁴⁾	22586	oli

Lähde: Kaukovalta 1931, 1253; Rasila 1984, 692; Schadewitz 1903.

Huom. ei per. ei ollut perustettu; vasta per. vasta perustettu;

1) suomenkieliset ja ruotsinkieliset yhdistetty tässä, lähteessä olivat erillään;

2) aikakaut. julk. merkitty lähteessä omaksi sarakkeekseen, jätetty tässä huomioimatta kun ei tiedetä onko mukana myös sanomalehtiä;²²⁷

3) lainausluvut oletettavasti edelliseltä vuodelta, kun tiedot kerätty 1903; lisäksi lähteessä laitettu sulkuihin ”lainaajia”, ja ainakin Pellavatehtaan kohdalla kyseessä on nimenomaan lainaajien määrä, sillä lainoja tehtiin vuosikertomuksen mukaan 1902 10037 ja lainauksen kohdalla lähteessä mainittu luku on sama kuin vuosikertomuksessa mainittu lainaajien luku;

4) tieto vuodelta 1902 eli ilm. vuoden 1901 lainausluku.

Taulukosta nähdään, että Tampereella ainakin viidellä tehtaalla oli oma kirjastonsa 1900-luvun alussa. Muiden tehtaiden mahdollisista kirjastoista ei ole saatu tätä tutkimusta tehdessä mistään lähteistä tietoa. Tehdaskirjastoista neljä perustettiin vuosivälillä 1865–1880 ja vain yksi 1900-luvun puolella. Lukusali oli ainakin kolmen kirjaston yhteydessä, ja muista lähteistä käy ilmi että Verkatehtaallakin oli oma lukusali.²²⁸ Arkistoaineistosta puolestaan selviää, että myös Pellavatehtaalle perustettiin myöhemmin oma lukusali.²²⁹ Pellavatehtaan kirjasto kuitenkin toimi aluksi monta vuosikymmentä ilman lukusalia. Sidelukujen kohdalla hämmäntävintä on Paperitehtaan kirjaston kohdalla tapahtunut merkittävä pudotus vuoden 1889 lähes tuhannesta siteestä vuoden 1903 369 siteeseen. Onko kirjastosta poistettu vanhaksi ja käyttökelvottomaksi koettua kirjallisuutta, vai olisiko taustalla jokin muu selitys, sitä ei käy lähteistä ilmi. Finlaysonin jo alkuaan suuressa kirjakokoelmassa on tapahtunut aluksi kasvua, ja vuosien 1901 ja 1903 välillä

²²⁵ Kanerva on käyttänyt lähteinä mm. sanomalehtiartikkeleita, haastatteluja ja arkistotietoja.

²²⁶ Kaukovalta 1931, 1253; Rasila 1984, 692; Schadewitz 1903.

²²⁷ Aikakaut. julk. määrä kirjastoissa: Finlayson 167, Pellavatehdas 69, Paperitehdas -, Puuvillateollisuus 38, kaupungin kansankirjasto 326 (Rasila 1984, 692).

²²⁸ Esim. Kanerva 1972, 180.

²²⁹ Ks. alaluku 4.2.

näkyvä pudotus voi selittyä joko poistoilla tai sillä, että ”aikakaut. julk.” on otettu mukaan vuoden 1901 lukuun – niitä on vuonna 1903 ollut 167²³⁰, ja tämä kattaisi taulukossa näkyvän pudotuksen. Pellavatehtaan kokoelma puolestaan on kasvanut huomattavasti koko ajan, ja lopulta se on ohittanut kirjamäärässä Finlaysonin tehtaan kirjaston ja kaupunginkirjastonkin. Lainauslukujen vertailussa viimeisen sarakkeen lainoja/lainajaa epäselvyys aiheuttaa vertailuongelmia, ja tästä syystä esimerkiksi Paperitehtaan lainauslukujen kehitykseen on turha puuttua, onhan mahdollista että vuoden 1903 sarakkeessa onkin lainajien määrä lainojen määrän sijaan. Yleisesti voidaan sanoa, että lainausluvut ovat olleet pääasiassa nousujohteisia, joskin muutamia loivempia notkahduksia on nähtävissä esimerkiksi Finlaysonin kohdalla vuosien 1889 ja 1901 tietoja verrattaessa. Pellavatehtaan osalta tiedetään viimeisessä sarakkeessa olevan lainajien määrän, ja jos sen tilalle sijoitetaan lainojen määrä 10 037, noususuuntausta voidaan pitää vahvana. Kun verrataan tehdaskirjastoja kaupunginkirjastoon, voidaan todeta, että suurimmat tehdaskirjastot olivat nidemäärältään lähellä kaupunginkirjastoa. Sen sijaan lainausluviltaan kaupunginkirjasto oli aivan omaa luokkaansa. Tehtaiden työntekijät muodostivat huomattavan osan myös kaupunginkirjaston käyttäjistä erityisesti 1870–1890-luvuilla.²³¹

3.2.1. Finlaysonin tehtaan kirjastotoiminta

Ensimmäisenä oman kirjaston ja lukusalin sai Tampereella Finlaysonin tehtaan työväestö. Tehtaalle perustettiin vuonna 1866 ”Pumpulitehtaan työn tekiän seura Tampereella”, joka Kanervan tietojen mukaan oli ensimmäinen tehtaalaisseura Suomessa. Perustamisen taustalla oli patruuna Nottbeck, joka kutsui tehtaan laitospäivät ja joitakin muita ”asiaa harrastavia” kaupunkilaisia keskustelemaan asiasta. Nottbeck oli myös laatinut seuralle säännöt, joissa määrättiin mm. jäsenmaksuista, joilla kerättäisiin rahaa kirjoihin ja ”muihin seuran tarpeisiin”. Seuran tarkoituksena oli sääntöjen ensimmäisen pykälän mukaan ”- - toimittaa työmiehille tilaisuutta seurallisiin kokouksiin, joissa harjoitetaan laulantoa, lukemista ja luentoja, tällä yleensä heille sivistystä tarjoamaan”. Sääntöjen kahdeksannessa pykälässä todettiin lisäksi, että ”sanomia toimitetaan tehtaan puolesta, eikä niitä saa viedä kotiin”. Seura oli alun perin tarkoitettu tehtaan työmiehille, jotka olivat iältään vähintään 16-vuotiaita.²³² Sen huoneessa saattoi käydä iltaisin puoli kahdeksasta kymmeneen lukemassa lehtiä. Pyhäpäivinä, jolloin tilat olivat auki kirkonmenojen jälkeen, seuran jäsenet saivat tuoda myös perheensä mukanaan.²³³ Patruuna kustansi seuralle sanomalehdet, tilat ja karttoja. Seuralle oli tarkoitus hankkia myös oma kirjakaappi, jonka johtokunta toivoi saavansa tehtaalta.

²³⁰ Rasila 1984, 692.

²³¹ Kanerva & Peltonen 1961, 84–85.

²³² Kanerva 1972, 143–146. Lainaukset s. 143–144.

²³³ Kanerva 1972, 144, 146; Rasila 1984, 690.

Kirjat päätettiin luetteloida, ja kirjan haluava katsoi sitten luettelosta, minkä kirjan tahtoi pyytää selailtavakseen – lainaustoimintaa ei siis aluksi ollut. Koska kirjojen lainaamismahdollisuutta toivottiin, päätettiin lainauksen aloittamisesta vuoden 1867 huhtikuussa, jolloin johtokunta päätti myös pyytää ”tehtaan ylijohtajalta” lupaa uusien kirjojen hankkimiseen. Varsinaisesti kotilainaus alkoi kuitenkin vasta vuonna 1868, jolloin johtokunnan jäsenet vuorotellen huolehtivat lainauksesta aina maanantai-iltaisain, aluksi kello 20–21, mutta vuodesta 1869 alkaen kello 19–21.²³⁴ Kirjaston kokoelmaan kuului alussa erityisesti uskonnollista kirjallisuutta, mutta myös romaaneja ja kertomuksia. Tietokirjallisuuden puolella eniten oli historiallista kirjallisuutta sekä maan- ja luonnontieteellisiä teoksia. Lehtivalikoimassa pyrittiin monipuolisuuteen.²³⁵

Sanomalehdissä moitittiin seuraa ja sen kirjastoa siitä, että ne oli tarkoitettu vain miehille eikä koko tehdasväelle. Vuonna 1872 seuran sääntöjä muutettiin lopulta niin, että kaikki tehtaan työntekijät saivat liittyä sen jäseniksi, myös alaikäiset. Naisille järjestettiin lainausta torstai-iltaisain, ja tänä aikana miehillä ei ollut pääsyä seuran huoneeseen. Vuonna 1875 tehtiin jälleen sääntömuutos, jonka myötä kirjastosta tuli tehtaan yleinen lainakirjasto, jota sai käyttää ilmaiseksi.²³⁶ Tästä lähtien kirjasto oli auki kerran viikossa.²³⁷ Tuolloin kirjastossa oli yli 500 kirjaa, mutta uusille kirjoille oli tarvetta, sillä tehtaassa työskenteli yli 2000 ihmistä. Niinpä kirjaston hyväksi järjestettiin arpajaiset, joihin mm. patruuna Nottbeck lahjoitti voittoja, ja jotka tuottivat peräti 1500 mk ja lisäksi kirjalahjoituksia. Vuonna 1879 pidettiin jälleen menestyksekkäät arpajaiset. Tampereen Sanomissa 1876:17 julkaistun jutun mukaan seura peri sanomalehtien lukemisesta 50 pennin vuosimaksun.²³⁸

Kirjaston toiminta vilkastui uudistusten myötä: kirjavarat kaksinkertaistuivat vuonna 1875 ja lainaus kohosi. Kirjastoon ei kuitenkaan jatkossa hankittu riittävästi uusia kirjoja käyttäjämäärään nähden, ja lainaus lähti laskuun 1880-luvulla. Kirjastoa käytti vuonna 1881: 2175 lainaajaa, jotka lainasivat 6860 kirjaa. Vastaavat luvut vuonna 1885 olivat 2028 ja 6426 sekä vuonna 1890: 1093 ja 3933, eli niin lainaajien kuin lainojenkin määrä oli laskussa. Uusia kirjoja hankittiin 1880-luvulla vuosittain 100–200. Rahasta kirjastolla ei kuitenkaan Kanervan mukaan olisi pitänyt olla pulaa, joten tämä ei voinut olla syynä uusien kirjojen liian vähäiseen hankkimiseen. Kirjasto sai varoja mm. patruuna Nottbeckin lahjoittamista Venäjän ”voittoseteleiden” koroista. Anniskeluyhtiön voittovaroista kaupunginvaltuusto myönsi puolestaan kirjastolle 1879: 500 markkaa, 1883: 300mk

²³⁴ Kanerva 1972, 145–146.

²³⁵ Koivu 1970, 10–11.

²³⁶ Kanerva 1972, 147–149, 151.

²³⁷ Koivu 1970, 14.

²³⁸ Kanerva 1972, 152–154.

sekä 1885 ja 1887: 500 mk. Vuodesta 1889 lahjoitus muuttui jokavuotiseksi, mutta vaihteli suuruudeltaan. Lisäksi säästöpankissa olevasta säästöstä tuli korkotuloja. Patruunalta kirjasto sai 1880 1000mk:n lahjoituksen hänen poikansa vihkimisen johdosta sen sijaan, että patruuna olisi pitänyt juhlat tehtaalaisille.²³⁹ Ilmeisesti patruuna ajatteli kirjoista olevan pitkäaikaista hyötyä, kun taas juhlat olisivat olleet vain hetkellistä huvia. Kirjasto sai rahaa myös vanhojen kirjojen ja lehtien myynnistä sekä biljardista ja keilaradasta.²⁴⁰ Tehdas ei rahallisesti tukenut kirjastoa säännöllisesti sanomalehtiin osoitettua tukea lukuun ottamatta ennen 1920-lukua. Vuonna 1900 kirjastolle kuitenkin myönnettiin sen johtokunnan pyynnöstä 300 markkaa. Kirjasto sai 1900-luvun alussa suuret rahasummat myymällä patruuna Nottbeckin lahjoittamia arvopapereita – esimerkiksi 1902 myynnistä saatiin noin 8800 markkaa –, ja näillä rahoilla toimintaa voitiin pyörittää pitkään. Sodanaikainen inflaatio kuitenkin verotti kirjaston varoja siinä määrin, että vuonna 1919 käännyttiin jälleen tehtaan puoleen, ja tästä lähtien kirjasto saikin siltä säännöllistä tukea toimintaansa.²⁴¹

Kirjasto sai lukusalia varten lehtiin tehtaalta vuosittain 60 markkaa, vuodesta 1891 lähtien 100mk. Vuonna 1885 lukusaliin tuli 23 sanomalehteä ja ”muuta julkaisua”.²⁴² Eri paikkakunnilla ilmestyviä lehtiä tuli kirjastoon vuonna 1895 edelleen reilut parikymmentä. Vuodesta 1897 tehdas kustansi kokonaan lukusalin lehdet, ja vuosisadan vaihteesta lähtien yhtiö otti myös lukusalin tilaukset hoitoonsa, eikä kirjaston johtokunta enää puuttunut niihin.²⁴³ Kirjastossa puolestaan oli vuonna 1894 2981 kirjaa. Kirjaluetelossa vuodelta 1895 oli ainakin 30 näytelmää, joukossa mm. useampi kappale Shakespearen näytelmää Hamlet Tanskan Prinssi sekä Minna Canthin Hän on Sysmästä kaksin kappalein.²⁴⁴ Tietokirjallisuus oli kuitenkin kokoelman suurin ryhmä vielä 1920-luvun alussa, jolloin hiukan yli puolet kokoelman 3215 kirjasta oli tietokirjallisuutta. Kaunokirjallisuuden osuus oli kuitenkin kasvussa. Lastenkirjallisuutta kokoelmaan kuului koko ajan niukasti, mutta sen määrä kuitenkin kasvoi hitaasti: vuonna 1913 sitä oli 151 nidettä ja vuonna 1922 190.²⁴⁵

Vuoden 1895 sääntöjen mukaan kirjaston tarkoituksena oli ”hankkia Puuvillatehtaan työväestölle tilaisuutta tietojen kartuttamiseen lukemalla - -”. Kirjastoa ja lukusalia saivat siis käyttää kaikki tehtaan työntekijät, ja vuosisadan vaihteesta lähtien saman perheen jäsenet saivat käyttää yhteistä lainauskorttia – ilmeisesti siis myös ne perheenjäsenet, jotka eivät työskennelleet tehtaassa, saivat

²³⁹ Emt., 154–155.

²⁴⁰ Koivu 1970, 21–22.

²⁴¹ Emt., 49–50.

²⁴² Kanerva 1972, 154.

²⁴³ Koivu 1970, 18, 41, 49.

²⁴⁴ Kanerva 1972, 154, 157 kuva.

²⁴⁵ Koivu 1970, 58.

käyttää sen kirjastoa. Kirjoja sai lainata korkeintaan neljä kerrallaan, vuoden 1914 sääntöjen mukaan vain kaksi, joskin kirjastonhoitaja sai harkintansa mukaan antaa kirjoja enemmänkin. Laina-aika oli neljä viikkoa. Myöhästyneistä kirjoista piti maksaa sakkoa, ja jos sakkoa ei maksanut, ei enää saanut lainata kirjastosta.²⁴⁶ Kirjastossa oli eniten lainaajia vuosisadan vaihteessa, jolloin tehtaan työntekijämäärä oli myös suuri: vuonna 1897 lainaajia oli 274 ja 1902: 350, kun tämän jälkeen lainaajia oli esimerkiksi 1907: 123, 1912: 139 ja 1915: 135. Lainaajalukujen voidaan olettaa olleen kuitenkin jonkun verran suurempia vuosisadan vaihteen jälkeen, kun saman perheen jäsenet saivat käyttää yhteistä lainauskorttia. Lainaajien osuus tehtaan kaikista työntekijöistä oli vuonna 1900 noin 11 prosenttia, ja tämän jälkeen se laski jonkun verran ollen vuosina 1910, 1915 ja 1920 6-7 prosenttia.²⁴⁷ Koivu on tarkastellut kirjaston lainauksia ottamalla esimerkkivuosilta aina yhden päivän, jonka kohdalla hän on laskenut lainojen jakautumisen tieto-, kauno- ja lastenkirjallisuuteen. Tarkastelun mukaan tietokirjallisuuden osuus lainoista oli 1872 suurin, lähes puolet kaikista lainoista, mutta se on laskenut vuosikymmenten myötä. Kaunokirjallisuuden osuus taas on noussut ollen tietokirjallisuutta suurempi vuodesta 1892 lähtien ja 1902 ja 1912 noin 70 prosenttia lainoista. Lastenkirjallisuuden osuus on vaihdellut kuudesta 18 prosenttiin. Koivu toteaa, että kaunokirjallisuuden osuuden nousu johtuu erityisesti siitä, että naiset lainasivat 1912 lähinnä kaunokirjallisuutta, kun aikaisemmin he lainasivat enemmän myös tietokirjoja.²⁴⁸

Aluksi lukuyhtiöllä ja sen kirjastolla oli käytössään sali ja pienehkö huone tehtaan ”ruokatalossa”.²⁴⁹ Kirjasto sijaitsi ilmeisesti useammassa eri paikassa, ennen kuin se vuonna 1883 sijoitettiin uuteen juhlasalirakennukseen, johon kirjasto ja lukusali saivat omat huoneensa ja johon keskittyi muutakin tehtaan piirissä tapahtunutta harrastustoimintaa.²⁵⁰ Erään tehtaan vanhan kutojan mukaan patruressalla oli tapana näyttää lukusalia vierailleen.²⁵¹ Lukusalissa sijaitsi myös biljardipöytiä, joista kertyneen tuoton kirjasto sai, mutta pelaajat häiritsivät lukijoita ja niinpä pöydät poistettiin 1900-luvun alkupuolella.²⁵² Kirjasto oli vuonna 1890 auki lauantaisin puoli kuudesta alkaen. Aukiolopäivä vaihtui torstaiksi vuodesta 1898 alkaen, ja tästä eteenpäin kirjasto oli tavallisesti kesällä kiinni, kun aikaisemmin se oli ollut auki myös kesäisin. Vuosina 1903–09 kirjasto oli loka- helmikuussa avoinna keskiviikkona ja perjantaina ja muun lainauskauden ajan vain

²⁴⁶ Emt., 27–30, 39.

²⁴⁷ Emt., 62–64.

²⁴⁸ Emt., 67–70.

²⁴⁹ Kanerva 1972, 155.

²⁵⁰ Kanerva 1972, 156–157; Koivu 1970, 20–21.

²⁵¹ Kanerva 1972, 156.

²⁵² Koivu 1970, 31.

kerran viikossa. Tämän jälkeen aukiolopäiväksi vakiintui keskiviikko, ilmeisesti vuoteen 1921 saakka.²⁵³

Lukuyhtiön johtokunta vastasi kirjaston ja lukusalin hallinnosta, ja se kokoontui tavallisesti muutaman kerran vuodessa. Johtokunta ja tilintarkastajat valittiin maaliskuussa pidettävässä vuosikokouksessa. Useina eri vuosina 1860-luvulta 1890-luvulle johtokunnan puheenjohtajana toimi kutomon laitosmies August Hellen, joka toimi myös sunnuntaikoulun opettajana.²⁵⁴ Muuten johtokunnan jäsenten asemasta tehtaalla ei ole tietoa. Ensimmäinen naisjäsen johtokuntaan saatiin vuonna 1908. Johtokunnan tehtäviin kuului sääntöjen mukaan kirjaston aukioloajoista päättäminen, uusien kirjojen hankkiminen, kirjastonhoitajan valinta sekä tämän velvollisuuksien ja palkan määrääminen.²⁵⁵ Kirjojen ostoa suorittamaan valittiin kirjastonhoitaja ja johtokunnan puheenjohtaja, alussa myös joku muu johtokunnan jäsen. Vuodesta 1905 eteenpäin johtokunta vielä kävi läpi komitean ehdotuksen ennen ostojen suorittamista. Koivun mukaan hankinnoissa pyrittiin huomioimaan ajankohtaiset tapahtumat, sillä esimerkiksi äänioikeusuudistuksen jälkeen kokoelmaan tilattiin useampi kappale Vaalilakia selityksineen. Vuonna 1919 kirjastoon hankittiin 1918 sodan ”aatteellisten jälkimaininkien” myötä muun muassa useampi Marxin teos. Kirjaston vuosittainen tuki 1920-luvun alusta oli sidottu johtaja H. von Wendtin asettamaan ehtoon, ettei kirjastoon hankita ”sosialistista kirjallisuutta”. Isännistö valvoi tästä eteenpäin hankintoja, sillä johtokunnan tuli toimittaa sen hyväksyttäväksi ostettavien kirjojen lista.²⁵⁶

Kirjastolla oli monia pitkäaikaisia hoitajia. Kanervan mainitsema ”tehtaanmies” K.N. Alenius hoiti kirjastoa 1884–1890 ja 1892–1895.²⁵⁷ Vuodesta 1895 vuoteen 1904 kirjastonhoitajana toimi kankuriosaston työnjohtaja F. Havas, joka oli vapaan kansansivistystyön innokas kannattaja. Hän koki kirjojen lukemisen huonontavan lasten koulumenestystä ja tästä syystä hän rajoitti vuonna 1900 koululaisille annettavien lainojen määrää. Hän kuitenkin perui tämän päätöksensä jo seuraavana vuonna. Seuraava kirjastonhoitaja vuoteen 1919 asti oli tehtaan konttorihenkilökuntaan kuulunut K.O. Kaarnio, joka kiinnitti huomiota lainaajien lukutottumuksiin. Hän paheksui sitä, etteivät lainaajat viihdekirjallisuutta aikansa luettuaan tutustuneet myös tietokirjallisuuteen, ja että romaaneistakin useimmat jättivät ”parhaat ja aatteellisemmat” lainaamatta. Karstaamo-osaston palkkakirjuri B. Kuusojasta, joka oli ollut johtokunnassa jo vuodesta 1914 vuoden taukoa lukuun

²⁵³ Emt., 20, 32–33.

²⁵⁴ Kanerva 1972, 158–159.

²⁵⁵ Koivu 1970, 29–30, 43.

²⁵⁶ Emt., 50, 54, 56–57. Lainaukset s. 57.

²⁵⁷ Kanerva 1972, 160.

ottamatta, tuli seuraava kirjastonhoitaja. Kirjastonhoitajan virka oli sivutoiminen.²⁵⁸ Palkkaa kirjastonhoitaja sai 1897: 85 markkaa, 1902: 100mk, 1907 ja 1912: 125 mk ja 1917: 150 markkaa. Siitä, että kirjastossa seurattiin ainakin kaupunginkirjaston toimintaa, kertoo se, että uudeksi lainausjärjestelmäksi otettiin siellä käytössä ollut järjestelmä.²⁵⁹

Koivu huomauttaa kirjaston olleen ”hallinnollisesti ja taloudellisesti itsenäinen” tehtaaseen nähden siitä huolimatta, että se sai tehtaalta tilat käyttöönsä ja se oli ”osittain tehtaan johdon holhouksessa”.²⁶⁰ Vuonna 1980 kirjaston silloinen kokoelma lahjoitettiin Tampereen kaupunginkirjastolle.²⁶¹

3.2.2. Tehdasten lainakirjasto Messukylässä

Tehdasten Lainakirjasto Messukylässä perustettiin 1870 ja siitä tuli pellavatehtaan, masuunin ja verkatehtaan yhteinen.²⁶² Tästä kirjastosta irtaantunut Pellava- ja Rautateollisuusyhtiön lainakirjasto on yhtenä tämän tutkimuksen esimerkkikirjastoista, ja sen vaiheisiin 1890-luvulta lähtien perehdytään luvussa 4.2. Pellavatehtaan turpiininkäyttäjät Tapani Kärkönen toi ensimmäisenä esiin ajatuksen pellavatehtaan omasta lainakirjastosta, kun hän vuonna 1869 pitämässään puheessa kehotti pellavatehtaalaisia perustamaan oman kirjaston, kun kaupunginkirjastokin oli ”rappiolla”. Kärkönen korosti kirjaston roolia sivistyksen välikappaleena, joka täydensi koulua. Hankkeen käynnistämiseksi pidettiin arpajaiset, ja lainaus aloitettiin 1871.²⁶³

Kirjasto oli auki lauantai-iltaisin klo 18 alkaen, ja sieltä lainattiin varkauksien estämiseksi vain tehtaiden työntekijöille.²⁶⁴ Lainaus oli ainakin alkuaikoina maksutonta.²⁶⁵ Alkuvuosina kirjaston johtokunnassa oli ”tehtaan eri osastojen päällysmiehiä”²⁶⁶ ja sen puheenjohtajana toimi Pellava- ja Rautateollisuus Oy:n isännöitsijä, konsuli Wahlgren.²⁶⁷ Hän oli myös lahjoittanut kirjastolle ”useampia vuosikertoja ruotsinkielisiä kuvalehtiä”.²⁶⁸ Kirjasto sai lisäksi joitakin kirjalahjoja. Kirjastonhoitajana toimi kirjaston perustamisesta ilmeisesti vuoteen 1882 saakka opettaja A. Tervo. Seuraava kirjastonhoitaja oli tehtaan rakennusmestari Kustaa Asp. Kirjaston ongelmana oli

²⁵⁸ Koivu 1970, 44–47. Lainaus s. 46.

²⁵⁹ Emt., 26, 52.

²⁶⁰ Koivu 1970, 6-7.

²⁶¹ Helen 2007.

²⁶² Kanerva 1972, 161–162.

²⁶³ Emt., 162, 218, 248–249.

²⁶⁴ Emt., 162–163.

²⁶⁵ Werkko 1879, 95.

²⁶⁶ Ilmeisesti Pellavatehtaan.

²⁶⁷ Kanerva 1972, 172.

²⁶⁸ Werkko 1879, 104.

tilanahtaus ja se, että kirjoja ei riittänyt kaikille halukkaille lainaajille. Ensimmäisen vuoden päätyessä kirjastossa oli 367 kirjaa, ja lainoja kirjattiin yli 4000. Aluksi jokaista teosta oli hankittu kirjaston kokoelmaan vain yksi kappale, mutta pian päädyttiin siihen, että suosituimpia tulisi ostaa jopa viisi kappaletta. Kirjamäärä kasvoi kuitenkin hitaasti: vuoden 1873 lopussa niitä oli 410, seuraavana vuonna noin 500. Tehdas ei vielä tähän aikaan tukenut kirjastoa rahallisesti, ja kirjastoa vaivasikin rahapula, jonka lievittämiseksi pidettiin arpajaisia ja iltamia.²⁶⁹ Rahaa kerättiin myös hautajaisissa.²⁷⁰ Vuosina 1882–83 kirjastolle hankittiin 357 kirjaa lisää, mutta vuonna 1884 rahaa ei enää ollut. Jonkin verran sitä saatiin tehtaan piirissä kierrätettyjen keräyslistojen avulla, mutta summa jäi muutamaan kymmeneen markkaan. Kaupunginvaltuustolta saatiin 1880–83 vuosittain 200–300 markkaa. Kirjaston lainausluvut olivat 1883: 3895, 1884: 3979 ja 1885: 5412 lainaa, eli suuntaus oli nouseva. Vuonna 1884 kirjastossa oli noin 1050 kirjaa.²⁷¹ Vuonna 1888 kirjastonhoitajana toimi E. Asp, joka ilmeisesti on sama henkilö kuin Kanervan mainitsema Kustaa Asp, joka esiintyy vuoden 1891 pöytäkirjoissa K.E. ja G. Aspina.²⁷²

3.2.3. Paperitehtaan kirjastotoiminta

Paperitehtaalla oli oma kirjastonsa ja lukusalinsa, jotka perustettiin noin 1874 tehtaalaisten ja isännän, von Frenckellin, lahjoitusten avulla. Kirjastoa myös kasvatettiin lahjoitusten turvin. Kokoelmassa oli vuonna 1879: 350 ja vuonna 1888: 915 nidettä. Ostoihin oli varattu hyvin pieniä summia – esimerkiksi 1886: 100mk ja 1889: 50mk. Lainausluvut olivat 1884: 1595 ja 1888: 2643 nidettä. Vuonna 1884 jokainen lainaaja oli käynyt kirjastossa keskimäärin viisi kertaa ja lainannut vuoden aikana 11 kirjaa. Innokkaimmat lainaajat ”lainasivat jopa 30–35 kirjaa”. Kirjaston aukioloajat vaihtelivat, ja ainakin yhdessä vaiheessa se oli auki tiistaisin ja perjantaisin. Erään tehtaan työntekijän tyttären mukaan kirjaston aukiolo oli joustava.²⁷³ Jossakin vaiheessa, ainakin vuonna 1888, kirjastonhoitajana toimi jonkin aikaa tehtaan kirjuri R. Tuominen.²⁷⁴ Tämänkin kirjaston rahatilanne oli välillä hyvin tiukka, muun muassa työntekijöiden rahapulasta johtuen. Kirjastolle pyrittiin hankkimaan varoja muun muassa arpajaisin. Lisäksi kirjasto sai valtuustolta avustusta anniskeluyhtiön voittovaroista vuonna 1881: 200markkaa, 1887: 300mk, 1891 ja 1893: 500mk sekä vuosina 1894, 1895 ja 1897: 200mk.²⁷⁵

²⁶⁹ Kanerva 1972, 163–164, 166, 169, 172–173.

²⁷⁰ Rasila 1984, 691.

²⁷¹ Kanerva 1972, 169–170.

²⁷² Kanerva 1972, 172; Kaukovalta 1931, 1253; 1. Johtokunnan pöytäkirjat 1891, VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita, PTL, TKA.

²⁷³ Kanerva 1972, 175, 178–179. Lainaus s. 175.

²⁷⁴ Kanerva 1972, 178 kuvateksti; Kaukovalta 1931, 1253.

²⁷⁵ Kanerva 1972, 175, 177.

Tehtaan lukusali oli auki vuonna 1888 sunnuntaisin kello 16–20 ja keskiviikkoisin klo 20–21. Sinne tulivat mm. Uusi Suometar, Aamulehti ja Keski-Suomi. Lisäksi lukusali sai asessori W. von Frenckellin lahjoituksena Päivän Uutiset. Järjestystä lukusalissa valvoi kuusijäseninen järjestysvaliokunta, jokainen jäsen aina viikon vuorollaan. Vuodesta 1893 lähtien lukusali oli avoinna viikon muina iltoina 18–20 ja lauantaisin 16–20, ja tällöin sillä oli oma vahtimestari.²⁷⁶

3.2.4. Verkatehtaan kirjastotoiminta

Verkatehtaalte perustettiin oma kirjasto ja lukusali sen irtaannuttua Tehdasten lainakirjastosta siinä vaiheessa, kun kyseinen kirjasto muuttui Pellavatehtaan kirjastoksi.²⁷⁷ Milloin tämä tarkalleen tapahtui, siitä ei ole tietoa – oletettavasti vuoden 1880 tietämällä, koska Verkatehtaan oma kirjastotoiminta aloitettiin 1880, ja lukusali perustettiin mahdollisesti samana vuonna.²⁷⁸ Lukusalin perustamista ehdotti työmies, vanuttaja Fredrik Lundelin, joka itse toimi lukusalin valvojana ja sen yhteydessä toimineen lainakirjaston hoitajana.²⁷⁹ Tehdas tuki kirjastoa isännöitsijä Dahlbomin aloitteesta vuosittaisilla avustuksilla ja lisäksi maksamalla vuokran ”ainakin alkuaikoina”.²⁸⁰ Vuonna 1881 avustus oli 200 markkaa, ja jatkossa avustusta saatiin lukusalille ja lainakirjastolle tavallisesti 400–600 markkaa vuodessa. Vuosina 1877–1887 tehtaan isännöitsijänä toiminut Dahlbom lahjoitti lukusalille jossakin vaiheessa 1500 markkaa, ja tämä kertoo Kaukovallan mukaan osaltaan siitä, että työväen sivistäminen oli Dahlbomille tärkeää.²⁸¹ Vuonna 1884 kirjastossa oli 374 nidosta. Varojen vähyydestä johtuen kirjastoon voitiin hankkia vain vähän uusia kirjoja, mikä taas johti siihen, että kiinnostus kirjastoa kohtaan väheni. Tuloja hankittiin arpajaisten avulla, esimerkiksi lukusalissa harjoitellut kuoro järjesti kiitokseksi harjoittelutilasta kahdesti arpajais-iltahuvit kirjaston hyväksi.²⁸² Kaukovalta toteaa, että lukusalin ”merkitys Tampereen työväen sivistyshistoriassa on suuri senkin vuoksi, että sen keskuudesta sai alkunsa Työväen laulu- ja soittoseura, joka on ollut työväen elämässä hyvin tärkeä tekijä”.²⁸³ Vuosivälillä 1880–1887 kirjaston lainausluvut vaihtelivat 1005–2028 välillä.²⁸⁴ Kaukovallan mukaan lukusali ja kirjasto sijaitsivat Lundelinin kotona, aluksi Selinin talossa. Lukusali oli auki joka ilta, ja sitä käytettiin

²⁷⁶ Kanerva 1972, 177–178.

²⁷⁷ Rasila 1984, 691.

²⁷⁸ Kanerva 1972, 180; Rasila 1984, 691.

²⁷⁹ Kanerva 1972, 289; Kaukovalta 1930, 151.

²⁸⁰ Kanerva 1972, 180.

²⁸¹ Kaukovalta 1930, 62, 80, 151.

²⁸² Kanerva 1972, 180–181.

²⁸³ Kaukovalta 1930, 151.

²⁸⁴ Kanerva 1972, 180.

ahkerasti. Lukusali ja kirjasto paloivat vuonna 1918, ja niiden toiminta päättyi tähän. Lukusalin lopettamisen jälkeen tehdas kustansi jokaiselle työntekijälleen sanomalehden.²⁸⁵

3.3. Tehdaskirjastoja ja tehtaiden lukusaleja muualla Hämeessä²⁸⁶

3.3.1. Nokia-yhtiön kirjastotoiminta

Lars G. von Bonsdorffin mukaan ruukinpatruuna perusti Nokia-yhtiön kansakoulurakennukseen ”vähäisen kirjaston, joka vuosien mittaan kasvoi huomattavasti”.²⁸⁷ Tehtaan kirjasto perustettiin Mäkisen mukaan joko 1873 tai 1876 – komiteamietinnössä perustamisvuodeksi on merkitty ensin mainittu.²⁸⁸ Kirjastorahasto oli yksi niistä kohteista, joihin yhtiö käytti Tampereen pahvitehtaan myynnistä 1877 saatuja voittoja. Lisäksi kirjasto sai yhtiöltä säännöllisesti avustusta.²⁸⁹ Vuonna 1888 kirjastonhoitajana toimi I.P. Tervo, joka ilmeisesti on Nokian ja Pirkkalan historiassa mainittu tehtaankoulun opettaja J.P. Tervo.²⁹⁰ Koivuniemi mainitsee Tervon olleen aktiivinen ”sivistysrienoissa”, ja hän kuuluikin myös Pirkkalan kirjaston johtokuntaan ainakin 1883.²⁹¹ Kirjoja tehtaan kirjastossa oli 1888 236 ja lainausten lukumäärä oli 357.²⁹² Osa tehtaan koulutalosta muutettiin lukutuvaksi 1900-luvun alussa.²⁹³ Tehtaan kirjastoa saivat käyttää myös ulkopuoliset.²⁹⁴ Mäkinen toteaa, että tehdaskirjasto oli Nokian kirjastoelämässä merkittävä tekijä, ja se ”oli pitkään Nokian/Pirkkalan suurin ja eniten käytetty - -”.²⁹⁵ Nokia-yhtiö lahjoitti kirjastonsa kunnalle 1935 kauppala-asian ratkettua.²⁹⁶ Von Bonsdorffin mukaan kirjasto luovutettiin jo ”1920-luvulla” kunnankirjastolle.²⁹⁷

3.3.2. Forssan-Viksbergin kirjastotoiminta

Tammelan pitäjään perustettiin vuonna 1866 Forssan ja Viksbergin tehtaiden yhteinen lainakirjastotehtaan kirjasto.²⁹⁸ Kirjasto sai alkupääomansa keräyksellä, johon osallistui 17

²⁸⁵ Kaukovalta 1930, 151; sijainnista ks. myös Rasila 1984, 691.

²⁸⁶ Komiteamietinnössä mainituista kolmesta muusta Hämeessä sijainneesta tehdaskirjastosta löydettiin vain joitakin mainintoja. Ks. Viialan höyrysaasta Suvanto 1954, 45, 279; Alanen 1973, 179; Nuutajärven lasitehtaasta Annala 1943, 164; Arajärvi 1975, 79. Mäntän tehtaan kirjastosta Vilppulassa ei löytynyt selkeää mainintaa katsotuista teoksista.

²⁸⁷ Von Bonsdorff 1965, 190.

²⁸⁸ Mäkinen 2005, 19.

²⁸⁹ Von Bonsdorff 1965, 108, 192, 311.

²⁹⁰ Kaukovalta 1931, 1254; Koivuniemi e.a. 1994, 149.

²⁹¹ Husa 1976, 17; Koivuniemi e.a. 1994, 156.

²⁹² Kaukovalta 1931, 1254.

²⁹³ Von Bonsdorff 1965, 310.

²⁹⁴ Husa 1976, 17–18.

²⁹⁵ Mäkinen 2005, 19.

²⁹⁶ Koivuniemi e.a. 1994, 351.

²⁹⁷ Von Bonsdorff 1965, 190.

²⁹⁸ Aaltonen 1933, 154; Schadewitz 1903, 82; Werkko 1879, 113.

”herrashenkilöä” ja 330 työntekijää.²⁹⁹ Lisäksi tehtaan isäntä A.W. Wahren ja tehdasyhtiö antoivat kirjastolle rahaa.³⁰⁰ Isännöitsijä Wahren oli Kaukovallan sanoin ”kansanvalistuksen ystävä”, joka ”luotti tiedon voimaan ja valtaan ja piti sen jakamista köyhimmillekin yhteiskunnan tulevaisuuden kannalta tärkeänä”.³⁰¹ Tehdas tarjosi lisäksi kirjastolle tilat sekä tarvittavat huonekalut ja välineet. Kirjasto oli 1860-luvun lopulla auki lauantaisin työpäivän päättymisen jälkeen kolme tuntia. Kirjoja lainattiin myös lapsille, ja suurin osa lainaajista olikin 12–20-vuotiaita. Kirjasto käsitti tuohon aikaan kaksi kaapillista kirjoja ja sijaitsi aluksi tehdasyhtiön talossa. Sen yhteydessä toimi lukutupa, jonka lehtivalikoimaan kuului mm. Suometar, Aura, Sanomia Turusta ja Hämäläinen, sekä joitakin ruotsinkielisiä lehtiä, koska myös virkailijat käyttivät lukusalia. Tehdas maksoi osan lukusaliin tulevista lehdistä, jotka kirjaston ja lukusalin johtokunta valitsi. Johtokunnan on väitetty ainakin 1880-luvun loppupuolella syrjineen valinnoissaan suomalaisuusaatetta voimakkaasti ajavia lehtiä, ja tämä sai monet välttämään lukusalin käyttöä.³⁰² Kun lukusalin lehtivalikoimasta ei ole tarkkaa tietoa tuolta ajalta, ei tätä väitettä voida kommentoida. Sillä voi kuitenkin olla todellisuusperää, koska tehtaan edellisen isännöitsijän Wahrenin tiedetään kieltäneen vuonna 1883 Aamulehden kannon yhtiön postilaukussa, koska lehti kylvi hänen mukaansa ”valistumattomaan kansaan” epäluottamusta sivistyneistöä kohtaan.³⁰³ Ilmeisesti lukusalin toiminnassa olikin katkos joskus 1880-luvun lopulla. Myös Viksbergin tehtaalla oli oma lukutupansa, mutta sen toiminta lakkasi parin vuoden kuluttua perustamisesta, siis vuoden 1868 paikkeilla. Lukutuvat olivat tehtaalaisten käytössä joka päivä. Kirjastonhoitajana toimi aluksi työnjohtaja J. Ahlstedt, joka myös alkujaan ehdotti kirjaston perustamista ja toimi puuhämiehenä lahjoituksia kerätessä. Kirjaston johtokuntaan valittiin jäseniksi Aaltosen mukaan tehtaan työmiehiä, ja aluksi kehruumestari Warburton toimi kirjaston ”hoitokunnan esimiehenä”. Aaltosen mukaan myös isännöitsijä kuului johtokuntaan.³⁰⁴

Lukusalin käytöstä perittiin jäsenmaksu, jonka suuruuteen vaikutti se, halusiko henkilö käyttää myös kirjastoa.³⁰⁵ Maksu oli ”herrashenkilöille” suurempi kuin työntekijöille.³⁰⁶ Vuosimaksun maksamalla kirjastosta sai lainata kolme kirjaa kerralla. Toinen vaihtoehto oli maksaa kertamaksu, joka oli kirjalta penni ”hintamarkalta”.³⁰⁷ Lisäksi kirjasto sai tehdasyhtiöltä vuosittaisen tuen, joka

²⁹⁹ Karjalainen 1977, 116; Werkko 1879, 113.

³⁰⁰ Werkko 1879, 113.

³⁰¹ Kaukovalta 1934, 304, 447.

³⁰² Aaltonen 1933, 150, 152, 155, 157.

³⁰³ Kaukovalta 1934, 450–451.

³⁰⁴ Aaltonen 1933, 150, 154–158. Laina s. 155.

³⁰⁵ Emt., 157.

³⁰⁶ Karjalainen 1977, 116.

³⁰⁷ Aaltonen 1933, 155.

Aaltosen mukaan oli ainakin 1860-luvun lopulla 80 markkaa ja Karjalaisen mukaan jossain vaiheessa 60 markkaa.³⁰⁸ Kirjoja oli Werkon selvityksen aikaan 1870-luvun puolivälissä lähes 1000 nidosta, joista noin puolet suomenkielisiä ja loput ruotsinkielisiä, joita tosin ei juuri lainattu.³⁰⁹ Sen sijaan suomenkieliset kirjat olivat usein kaikki lainassa ja kirjasto usein lainausiltana täynnä väkeä.³¹⁰ Uusia kirjoja kirjastoon hankittiin vuosittain. Ahlstedtin jätettyä kirjastonhoitajan toimen 1870-luvun alkupuolella kirjastonhoitajalle alettiin maksaa palkkaa.³¹¹ Kirjastonhoitajana toimi Werkon selvityksen aikaan alempi työnjohtaja W. Nikander, joka sai pienen palkkion vuosittain.³¹² Myöhemmin kirjastonhoitajana toimivat myös työnjohtaja A. Helin ja kirjuri K.G. Henriksson, joka hoiti kirjastoa Kansanvalistusseuran kartoituksen aikaan vuonna 1888.³¹³ Kyseisenä vuonna kirjastossa oli kaikkiaan 1620 kirjaa ja lainausten lukumäärä oli 7555.³¹⁴ Kirjasto ja lukusali siirtyivät vuonna 1883 yhtiön hotellirakennukseen, jossa ne saivat käyttöönsä entistä suuremmat tilat.³¹⁵ Vuonna 1900 valmistui Kirjastotalona tunnettu yhtiön seuratalo, josta kirjasto ja lukusali saivat yhteensä kaksi huonetta.³¹⁶

Aaltonen mainitsee myös kirjastonhoitajina toimineet Ahlstedtin, Henrikssonin, Nikanderin ja Helinin muutamien muiden ohella esimerkkinä ”valistukseen pyrkivän tehtaalaisväestön” ”parhaimmistosta”, johon kuuluneet osallistuivat ”yhteiskunnallisiin rientoihin” aktiivisesti. Henriksson esimerkiksi oli mukana paikallisten raittiusseurojen toiminnassa ja työväenyhdistyksen puheenjohtaja 1890-luvulla. Lisäksi he kohosivat ahkeran itseopiskelun avulla tehtaassa, Henriksson esimerkiksi toimi aluksi laitospöytäkirjantallentajana ennen kirjuriin toimeaan.³¹⁷ Forssan tehtaan kirjastotoiminta päättyi vuoteen 1927, jolloin kirjaston 2260 kirjaa päätettiin lahjoittaa kauppalan kirjastolle.³¹⁸

3.3.3. Tervakosken tehtaan kirjastotoiminta

Janakkalan pitäjään perustettiin vuonna 1873 Tervakosken paperitehtaan lainakirjasto.³¹⁹ Annalan mukaan voidaan olettaa, että kirjaston taustalla oli tehtaan isännöitsijä Humble, joka yleisesti oli

³⁰⁸ Aaltonen 1933, 155; Karjalainen 1977, 116; Werkko 1879, 114.

³⁰⁹ Aaltonen 1933, 152; Werkko 1879, 114.

³¹⁰ Werkko 1879, 114.

³¹¹ Aaltonen 1933, 155.

³¹² Werkko 1879, 114.

³¹³ Kaukovalta 1931, 1255; Kaukovalta 1934, 528, 712.

³¹⁴ Kaukovalta 1931, 1255.

³¹⁵ Aaltonen 1933, 156–157.

³¹⁶ Aaltonen 1933, 158; Kaukovalta 1934, 525.

³¹⁷ Aaltonen 1933, 66, 133, 156, 194, 214, 298. Lainaukset s. 298.

³¹⁸ Kansanvalistus ja Kirjastolehti 1927:6, 151.

³¹⁹ Annala 1950, 347; Werkko 1879, 95.

sitä mieltä, että työväestö ”tarvitsi kohottavaa ajanviettotilaisuutta”.³²⁰ Humble uskoi, että työväestön sivistystasoa nostamalla heidät saadaan ”henkisesti herätetyksi ja moraalisesti terveeksi”.³²¹ Hän vastusti juoppoutta ja siveettömyyttä ja näki aikuiskasvatuksen parhaana aseena niitä vastaan.³²² Myös tehtaan työväestö oli alusta asti aktiivisesti mukana hankkeessa, minkä osoittaa jo työväen keskuudessa kirjojen ostoa varten suoritettuna keräyksen tuotto, 700 markkaa.³²³ Karjalainen mainitseekin tutkimuksessaan, että tehtaan työväestö oli kirjastohankkeessa aloitteentekijä.³²⁴ Perustamisajatuksen esittäjästä ei siis ole varmuutta. Yhtiö lahjoitti kirjastolle sen perustamisvaiheessa 1000 markkaa.³²⁵ Kirjoja ostettiin aluksi noin 300 markalla, ja hankinnassa avusti fennomaanina tunnettu Yrjö Koskinen.³²⁶

Loput rahat talletettiin säästötilille, josta ne vähitellen käytettiin kirjojen hankintaan. Niteitä oli alkuunsa 124, ja kirjaston kokoelma sisälsi lähes kaiken tuohon aikaan saatavilla olleen suomenkielisen kirjallisuuden. Kirjaluettelo on otettu mukaan Annalan historiikkiin ja siitä nähdään, että suurinta osaa teoksista ostettiin vain yksi nide, mutta joitakin nimekkeitä hankittiin useampi kappale. Luettelon yhteydessä olevasta yhteenvedosta käy ilmi, että kokoelmaan kuului 29 nidettä historiaa, 12 maantiedettä, 52 runoutta ja kirjallisuutta, 10 luonnontieteitä, 9 lakitiedettä ja ”käytännöllistä” kirjallisuutta ja 5 nidettä hengellistä kirjallisuutta. Tietokirjallisuutta oli siis yhteensä 65 nidettä eli kymmenkunta kaunokirjallisuutta enemmän. Kokoelmaan kuului mm. Koskisen Olavi Maununpoika, Rosendalin Vanhan ajan historia, Tietoja maailman kansoista, Jäämerellä, Kanteletar, Runebergin Vänrikki Stoolin tarinat I-III, Kiven Nummisuutarit, Walter Scottin Iwanhoe, Sandin Pikku Fadette, Höyrykoneet, Lönnrotin Kasvio, Kunnallis-asetus, Raha-asioista sekä Spurgeonin Valituita saarnoja. Kokoelmasta löytyi siis moneen eri aihepiiriin liittyviä teoksia. Heti ensimmäisenä vuonna kirjaston lainausten lukumäärä oli 1076.³²⁷ Kirjoja lainattiin maksutta.³²⁸ Kirjastonhoitajana toimi pitkään kassanhoitaja M.B. Hunnelin palkkiotta, ja kirjasto sijaitsi tehtaan konttorihuoneistossa.³²⁹

³²⁰ Annala 1950, 347.

³²¹ Kerkkonen 1976, 392.

³²² Nummela 1977, 24.

³²³ Annala 1950, 347–348.

³²⁴ Karjalainen 1977, 102. Karjalaisen lähteestä ei ole tietoa.

³²⁵ Annala 1950, 348.

³²⁶ Annala 1950, 348; Werkko 1879, 95.

³²⁷ Annala 1950, 348–354. Kirjaluettelo s. 349–354. Kirjoitusasut kirjaluettelosta.

³²⁸ Werkko 1879, 95.

³²⁹ Annala 1950, 348.

Kun tehtaalle rakennettiin seurahuone 1880-luvun puolivälissä, sinne saatiin kirjastoa ja lukusalia varten oma huone. Lukusalia ei tätä ennen ollutkaan, mutta nyt tehtaalaisille tarjottiin mahdollisuus myös sanoma- ja aikakauslehtien lukemiseen. Tehtaalle perustetusta Tervakosken klubista tuli seurahuoneen ja samalla myös kirjaston isäntä.³³⁰ Klubi oli yhtiön valvonnassa, ja isännöitsijä Humble laati sen ensimmäiset säännöt ja toimi ensimmäisenä puheenjohtajana.³³¹ Klubin tarkoituksena oli muun muassa ”valmistaa jäsenilleen mahdollisuuksia ylevään hengen kehitykseen ylläpitämällä kirjastoa, lukusalia, torvisoittokuntaa ja lauluseuraa - - .” Johtokunnan tehtäviin kuului kirjastonhoitajan valinta ja tämän palkan määrääminen. Lisäksi se asetti vuosittain kolmihenkeisen tarkastajakunnan ”päättämään yhdessä kirjastonhoitajan kanssa kirjojen hankinnoista”. Klubin jäseneksi pääsi jokainen tehtaan 15 vuotta täyttänyt työntekijä.³³² Vuonna 1888 kirjastossa oli 668 kirjaa ja lainauksia kertyi 1200.³³³ Tehtaalla oli tuona vuonna töissä kaikkiaan 292 työntekijää.³³⁴ Tästä voidaan päätellä, että työntekijät käyttivät kirjastoa ahkerasti. Kirjastonhoitajana toimi tuolloin K. G. Höijer, joka toimi tehtaan ylläpitämän Tervakosken kansakoulun opettajana.³³⁵ Vuonna 1890 kokoelma kattoi 650 nidettä. Annalan mukaan kirjastolla oli alusta asti ”tärkeä ja samalla kohottava” merkitys tehtaalaisten vapaa-ajanvietossa. Seuraavan vuosisadan puolella vuonna 1926 kirjastossa oli 2192 nidettä ja lainauksia tehtiin 1920-luvulla vuosittain noin 2300.³³⁶ Kirjasto siirtyi kunnalle vuonna 1954.³³⁷

3.4. Tehdaskirjastoja ja tehtaiden lukusaleja muualla maassa

3.4.1. Kymiyhtiön tehtaiden kirjastotoiminta

Kuusankosken rannoilla Kymiyhtiö ja sen edeltäjät pyrkivät Polinin mukaan tukemaan työntekijöidensä ”sivistystarpeiden” tyydyttymistä, ja hän toteaa työväen osoittaneen ”tunnustuksenarvoista valppautta” käyttäen tarjottuja palveluja hyödykseen. Lainakirjastotoiminta alkoi Kymintehtaalla puuhiomon mestarin F.W. Lindroosin aloitteesta vuonna 1875.³³⁸ ”Sliippamestari” Lindroos lainasi halukkaille lehtiä ja kirjoja puuhiomon konttorissa olleesta kaapista.³³⁹ Kirjaston valikoimiin kuului myös aikakauskirjoja, ja lainausmaksu oli viisi penniä viikolta. Samoihin aikoihin kirjastotoiminnan aloittamisen kanssa alkoi tehtaan lukusalitoiminta,

³³⁰ Emt., 348, 367.

³³¹ Kerkkonen 1976, 671.

³³² Annala 1950, 370–371.

³³³ Kaukovalta 1931, 1253.

³³⁴ Annala 1950, 176.

³³⁵ Kaukovalta 1931, 1253; Kerkkonen 1976, 440–441.

³³⁶ Annala 1950, 348.

³³⁷ Kerkkonen 1976, 390.

³³⁸ Polin 1932, 51, 53. Lainaukset s. 51.

³³⁹ Talvi 1979, 273–274.

kun isännöitsijä insinööri Palmberg tilasi joitakin sanomalehtiä ja aikakauskirjoja tehtaan työntekijöiden luettavaksi. Uudessa Suomettaressa 7.1.1878 julkaistussa kirjoituksessa mainitaan, että tehdas tilasi työntekijöidensä luettavaksi ”sanomia”, kuten Uusi Suometar, Kyläkirjasto, Kuvalehti ja Virallinen lehti.³⁴⁰ Vuonna 1883 kansakoulun uuteen taloon tuli lukusali ja lainakirjasto. Nämä olivat erityisesti nuorten työntekijöiden suosiossa. Lukusali oli avoinna arkisin Talven mukaan ”aamuvarkaisesta iltamyöhään”, ja lisäksi sunnuntaina iltapäivällä. Kirjaston valvonnasta huolehtivat ”lahjakkaammat” työläiset.³⁴¹ Vuonna 1897 kirjasto sijoitettiin uuteen kansakouluun, jossa se sijaitsi edelleen Polinin kirjoittaessa teostaan. Kymintehtaan lukusali puolestaan lakkautettiin ilmeisesti 1900-luvun alussa, kun sen käyttäjät häiritsivät opettajatarta, joka hoiti lukusalia ja asui sen kanssa samassa rakennuksessa. Tehtaalle perustettiin uusi lukusali vuonna 1924.³⁴²

Kuusankosken tehtaan johtokunta antoi 1887 ”tarpeelliset varat kirjaston perustamiseen”.³⁴³ Kirjasto perustettiin uuden kansakoulurakennuksen yhteyteen 1888, jolloin pienemmästä luokkahuoneesta tehtiin lukusali ja lainakirjasto. Kirjasto sai varoja yhtiöltä ja lisäksi järjestysrikkomussakoista. Nuorisoseura kustansi osan kirjaston lehtivalikoimasta, johon kuului ennen suurlakkoa mm. Uusi Suometar, Helsingin Sanomat, Uusimaa, Aamulehti, Työmies ja Työmiehen illanvietto.³⁴⁴ Tehtaan lukusali lopetti toimintansa ilmeisesti 1900-luvun alussa ja perustettiin uudelleen vasta 1927.³⁴⁵ Voikkaan tehtaalle kirjasto perustettiin vasta 1905 ja lukusali 1908, molemmat tehtaiden yhdistymisen jälkeen. Niiden käyttö jäi kuitenkin vähäiseksi.³⁴⁶ Myös Voikkaalla lukusalitoiminnassa oli tauko, ja uusi lukusali perustettiin 1927.³⁴⁷

Tyypillisiä kirjaston ja lukusalin hoitajia Kymiyhtiön tehtailla olivat kansakoulunopettajat.³⁴⁸ Tilanpuutteesta sekä Talven mukaan osittain myös lakoista ja poliittisesta tilanteesta johtuen kirjastot jäivät joksikin aikaa paitsioon 1900-luvun alkupuolella. Vuodesta 1909 yhtiö myönsi niille jälleen tukea johtajaopettajien aloitteesta. Johtajaopettajille annettiin vastuu kirjastojen kehittämisestä, ja tämän jälkeen muun muassa täydennettiin kirjastojen kokoelmia.³⁴⁹ Vuonna 1917

³⁴⁰ Polin 1932, 15–16, 51–52, 54.

³⁴¹ Talvi 1979, 273–274.

³⁴² Polin 1932, 52, 55.

³⁴³ Emt., 52.

³⁴⁴ Talvi 1979, 273–274.

³⁴⁵ Polin 1932, 55.

³⁴⁶ Talvi 1979, 273–274.

³⁴⁷ Polin 1932, 55.

³⁴⁸ Emt., 51.

³⁴⁹ Talvi 1979, 273–274.

lahjoitti ”yhtiön silloinen myyntipäällikkö, johtaja” B. Gripenberg 10 000 markkaa ”kirjaston ja lukusalin perustamiseksi Kymintehtaan ja Kuusankosken väestölle”. Ilmeisesti varoja ei vielä ennen Polinin teosta ollut käytetty tähän tarkoitukseen, sillä Polin toteaa yhtiön antaneen ”sen kasvaa korkoa korolle”, vaikka korkoja olisi lahjakirjan mukaan voinut käyttää myös kirjojen oston kansankirjastoille.³⁵⁰ Toisessa yhteydessä Polin kuitenkin toteaa, että korkoja on käytetty ”kirjojen ostamiseen nykyisiin kirjastoihin”. Lukusalien toiminnan käynnistämistä uudelleen hankaloitti erityisesti sopivien tilojen puute, johon saatiin ratkaisuja vasta 1920-luvulla, jolloin lukusaleja perustettiin kansakouluille.³⁵¹

Kirjastojen ylläpitoa jatkettiin myös vuoden 1918 jälkeen: tehdas myönsi niille määrärahoja, niille laadittiin ohjesääntö ja palkattiin sivutoimisia kirjastonhoitajia. Kirjastojen toimintaa valvoivat yhtiön nimittämät johtokunnat, joiden puheenjohtajina toimivat niiden koulujen johtajaopettajat, joilla kirjastot sijaitsivat.³⁵² Lisäksi työntekijät saattoivat yhtiön tuella tilata porvarillisia sanomalehtiä ja aikakauskirjoja alennettuun hintaan. Lehtiä ja aikakauskirjoja oli luettavana myös ruokasaleissa sekä portinvartijatuuvissa, ja yhtiön kerhohuoneissa oli ajanvietekirjallisuutta.³⁵³ Lisäksi yhtiö tilasi ”kaupallisia”, ”teknillisiä” ja ”muuta aikakauskirjoja” mm. sairaaloihin, insinööreille ja kerhoihin ”y.m. paikkakunnan laitoksiin”.³⁵⁴

3.4.2. Pohjois-Karjalan tehdaskirjastotoimintaa

Ilmi Järvelin kuvaa tutkimuksessaan kirjastojen kehitystä Pohjois-Karjalan alueella ja joissakin kohdin hän nostaa esiin myös alueen tehdasyhteisöjen kirjastokehityksen. Mitään johdonmukaista esitystä tehdasyhteisöjen kirjastojen kehityksestä teoksessa ei esitetä, vaan ne esiintyvät muiden kirjastojen rinnalla osana kokonaiskuvaa. Järvelinin mukaan ruukkien ja sahojen kirjastojen taustalla olivat useimmiten niiden omistajat. Esimerkiksi Värtsilän ruukille ja Kuokkastenkosken ruukille kirjaston perustivat ruukinhoitajat, Värtsilään vuonna 1861 ja Kuokkastenkoskelle 1877.³⁵⁵ Värtsilän kirjastolle lahjoittivat lisäksi yhteensä 26 kirjaa ”[n]eiti E. Arppe ja tehtaan-isäntä Kl. Arppe”. Werkon selvityksen aikaan kirjastossa oli 512 nidosta. Ilomantsin pitäjään puolestaan perustettiin Möhkön ruukin kirjasto 1860-luvulla, ja sen perustajaksi mainittiin ruukinhoitaja K.J. Hallberg. Kirjasto perustettiin lahjoituksin, se käsitti Werkon selvityksen aikaan 314 nidosta ja oli

³⁵⁰ Polin 1932, 54.

³⁵¹ Emt., 55, 241. Lainausta s. 241.

³⁵² Talvi 1979, 273–274.

³⁵³ Polin 1932, 51, 56.

³⁵⁴ Emt., 57.

³⁵⁵ Järvelin 1966, 35–36.

tuolloin vähän käytetty.³⁵⁶ Utran sahan tehdasyhdyskunta sai kirjaston ja lukusalin vuonna 1886. Työnantaja oli varannut lukuhuoneelle ja kirjastolle tilat Möhkön, Värtsilän, Utran ja Pankakosken tehdasyhteisöissä.³⁵⁷ Kirjastonhoitajana tehdasyhteisöissä toimi usein koulun opettaja, esimerkiksi Möhkön ruukin kirjastonhoitajana toimi Werkon selvityksen aikaan kansakoulunopettaja G. Ahra palkkiotta.³⁵⁸ Kuokkastenkosken ruukilla kirjastonhoitajan tehtävää hoiti muutaman vuoden ruukinjohtaja O. Tuhkunen.³⁵⁹ Värtsilän kirjaston hoitajana puolestaan toimi Werkon selvityksen aikaan lukkari S. Soininen palkkiotta.³⁶⁰ Lainausta on ollut maksullista ainakin Värtsilän, Möhkön ja Utran tehdaskirjastoissa. Utran tehdasyhteisön kirjastossa oli vuonna 1886 tarjolla ainakin Topeliusta, Erkköä, Päivärintaa, Suonista, Ivaloa, Runebergia ja Yrjö-Koskisen teoksia. Lukusali nähtiin yleisesti keinoksi herättää lukuhalu, ja Möhkön tehdasyhteisöön lukusali perustettiin ilmeisesti vuonna 1886. Pankakosken rautatehtaalle lukusali perustettiin vuonna 1890 yksityisten toimesta, tehdas tosin luovutti tilan tarkoitusta varten ja kustansi myös valaistuksen. Luettavana oli viisitoista sanomalehteä, ja käyttömaksu perittiin muilta paitsi lahjoittajilta.³⁶¹

3.4.3. Fiskarsin ruukin kirjastotoimintaa

Fiskarsin ruukin patruuna John von Julin tunsu suurta kiinnostusta kansansivistykseen, ja hänen aikanaan perustettiin tehtaalle koulu, jossa oli myös pieni lainakirjasto. Ingon mukaan kirjaston perustajana voidaan käytännössä pitää koulun opettaja Achanderia, joskin von Julinin rooli oli myös tärkeä.³⁶² Siitä, milloin kirjasto perustettiin, ei Stolztin mukaan ole täyttä varmuutta, mutta on todennäköistä, että se perustettiin samoihin aikoihin koulun kanssa, siis 1830-luvun alkupuolella. Kirjastossa oli uskonnollisen kirjallisuuden lisäksi ainakin historiaa, maantietoa, fysiikkaa ja kemiaa käsitteleviä teoksia, joita oli tarkoitus käyttää itseopiskeluun. Kaunokirjallisuutta kokoelmaan alkoi tulla 1850-luvulla.³⁶³ Werkon mukaan kirjasto perustettiin 1850, ja Ingo mainitsee opettajien huolehtineen siitä.³⁶⁴ Tehdas rahoitti kirjaston ostot, ja tästä johtuen kokoelma kasvoi mukavasti. Koska von Julin tunsu suurta kiinnostusta suomen kieltä kohtaan, kirjastossa oli myös suomenkielisiä kirjoja, vaikka paikallinen väestö olikin lähinnä ruotsinkielistä.³⁶⁵ Werkon selvityksen aikaan 1870-luvulla kirjastonhoitajana toimi palkkiotta naisopettaja Niska.³⁶⁶

³⁵⁶ Werkko 1879, 157, 171–172. Lainausta s. 172.

³⁵⁷ Järvelin 1966, 36, 67.

³⁵⁸ Järvelin 1966, 98; Werkko 1879, 157.

³⁵⁹ Järvelin 1966, 99.

³⁶⁰ Werkko 1879, 172.

³⁶¹ Järvelin 1966, 54, 88–89, 112–114.

³⁶² Ingo 2007.

³⁶³ Stolzt 1940, 149–150.

³⁶⁴ Ingo 2007; Werkko 1879, 48.

³⁶⁵ Stolzt 1940, 149–150.

³⁶⁶ Werkko 1879, 48.

Aluksi kirjasto oli tarkoitettu koulun käyttöön, mutta jossakin vaiheessa se muuttui kansankirjastoksi. Tarkkaa tietoa siitä, milloin tämä tapahtui, ei ole.³⁶⁷ Werkon viittaus kirjaston perustamiseen 1950 voisi johtua siitä, että kirjasto tuolloin tuli laajemman piirin käyttöön. Kirjasto oli kuitenkin varmasti kaikkien käytössä sen siirtyessä ”Samlingslokaleniin” vuonna 1897.³⁶⁸ ”Lukaalin” suunnittelun yhteydessä 1895 Lukaalia ja sen kirjastoa varten varattiin 2000 markkaa vuosittain vuoteen 1900.³⁶⁹ Kirjasto oli auki lauantai-iltaisina, ja sen sanottiin olevan vilkkaasti käytetty. Kirjastolle painatettiin luettelo 1897, ja se sisälsi noin 1000 nidettä ruotsinkielisiä kirjoja ja lehtiä sekä lisäksi noin 400 suomenkielistä kirjaa.³⁷⁰ Ingon mukaan teoksia oli noin 2000 suomenkieliset kirjat mukaan luettuna.³⁷¹ Teoksia ei ollut mitenkään luokiteltu, vaan ne olivat luettelossa aakkosjärjestyksessä tekijän mukaan. Stolzt toteaa, että kokoelma oli monipuolinen.³⁷² Kirjasto muunnettiin aluekirjastoksi 1964.³⁷³

3.4.4. Muita tehtaisiin liittyviä kirjastoja Werkon selvityksen pohjalta

Ensimmäisen laajemman selvityksen kansankirjastojen levinneisyydestä Suomessa teki Kaarle Werkko jo 1870-luvulla. Tähän alalukuun on poimittu tiivistetysti hänen tehdaskirjastoista saamia tietoja. Kuten Werkko itsekin pahoitellen toteaa, hänen aineistonsa on vaillinainen, eikä kata kaikkia kirjastoja. Joidenkin tehdaskirjastojen toiminnasta Werkon selvitys antaa kuitenkin tietoja, jotka auttavat tehdaskirjastojen toiminnan laajuutta ja kuvaa selvitetessä. Tiedot on kerätty pääosin ennen vuoden 1875 loppua. Tätä tutkimusta varten on poimittu ainoastaan ne kirjastot, joiden yhteydessä on nimenomaan mainittu tehdas, ruukki tai saha, joten voi olla että joitakin tehtaiden kirjastoiksi luettavia kirjastoja on jäänyt huomioimatta. Werkon tarjoamat lisätiedot tässä luvussa erikseen esitellyistä kirjastoista on liitetty niiden kohdalle.

Kaiken kaikkiaan Werkon tutkimuksessa on mainittu kaksitoista tehtaan tai sahan kirjastoa tässä tutkimuksessa jo aikaisemmin esiteltyjen lisäksi.³⁷⁴ Erikseen mainituista kirjastojen perustajista kolme oli tehtaan tai ruukin omistajia tai isäntiä, kaksi opettajia ja kaksi saarnaajaa, joista toinen toimi myös opettajana.³⁷⁵ Lainauksen on mainittu olleen maksuton kaikkiaan viidessä kirjastossa, ja

³⁶⁷ Stolzt 1940, 150.

³⁶⁸ Ingo 2007; Stoltzin (1940, 150) mukaan siirtyminen saattoi tapahtua jo 1896.

³⁶⁹ Fiskarsin museo, Fiskarsin Lukaali 1896–1996 <<http://www.fiskarsmuseum.com/lokaali.html>>. Käytetty 2.4.2008.

³⁷⁰ Soltz 1940, 150.

³⁷¹ Ingo 2007.

³⁷² Stolzt 1940, 150.

³⁷³ Ingo 2007.

³⁷⁴ Nämä kirjastot on lueteltu liitteessä 1.

³⁷⁵ Werkko 1879, 38, 52-53, 70, 150, 167, 181.

yhdessä sen mainitaan olleen maksullista.³⁷⁶ Kirjastot saivat toimintaansa rahaa mm. arpajaisin ja keräyksin. Lisäksi ne olivat saaneet lahjoituksia, ja kolmessa tapauksessa tehtaan tai ruukin omistaja tai isännöitsijä on mainittu rahoittajana.³⁷⁷ Kirjastonhoitajana toimi kolmessa tapauksessa opettaja ja neljässä tapauksessa kirkonmies, joista ainakin yksi oli myös opettaja. Kirjastonhoitajista kuuden mainitaan toimineen palkkiotta, kun taas kahden mainitaan saaneen toimesta palkkion.³⁷⁸ Suurimmassa kirjastossa oli Werkon tietojen mukaan 700 nidettä ja pienimmässä 115. Lukuyhdistys, johon tilattiin sanomalehtiä, mainitaan kaikkiaan kahden sahan ja yhden tehtaan yhteydessä.³⁷⁹

Werkon selvityksestä näkyy, että tehtaiden omistajat tai päällysmiehet toimivat myös muiden kuin omien tehtaittensa tai sahojensa kirjastojen ja lukuyhdistysten hyväksi. Esimerkiksi Tampereen kaupunginkirjaston yhteydessä mainitaan, että ”tehtaan-isäntä” von Nottbeck oli lahjoittanut kirjastolle kirjoja. Lisäksi Werkko mainitsee kahdeksan tapausta, joissa tehtaan, sahan tai ruukin omistajat, isännöitsijät tai virkamiehet tukivat kirjastoja tai lukuyhdistyksiä raha-, lehti- tai kirjalahjoituksin.³⁸⁰ Tehtailijat tai ruukin omistajat ovat myös olleet perustamassa kirjastoja ainakin kolmessa tapauksessa. Kirjastonhoitajina on Werkon selvityksessä mainittu ainakin neljä tehtailijaa.³⁸¹

3.5. Yhteenvedo mainituista suomalaisista tehdaskirjastoista

Tässä alaluvussa tarkastellaan edellä esiteltyjä kirjastoja tämän tutkimuksen alakysymysten kautta ja pyritään siten luomaan yleistä kuvaa tehdaskirjastojen toiminnasta sen tausta-ajatuksia ja tavoitteita painottaen. Tietoja vertailtaessa on muistettava se, että yksittäiset tiedot voivat eri kirjastojen osalta olla vuosikymmenten päässä toisistaan, ja jo tämä voi osaltaan selittää joitakin kirjastotoiminnassa havaittuja eroja.

3.5.1. Kirjastojen perustaminen ja tavoitteet

Kirjaston perustajataho on saatu selville kaikkiaan noin kahdenkymmenen tehtaankirjaston osalta. Perustajana on tässä pidetty kirjastoajatuksen alullepanijaa tai esittäjää mikäli tämä on tiedossa – on oletettavaa, että kaikissa tapauksissa kirjastotoiminta on joka tapauksessa saanut taakseen tehtaan

³⁷⁶ Emt., 5, 39, 42, 70, 167, 181.

³⁷⁷ Emt., 38-39, 42, 53, 70, 150, 152, 160, 167, 181.

³⁷⁸ Emt., 5, 39, 42, 52-53, 70, 167, 181.

³⁷⁹ Emt., 39, 42, 152, 167.

³⁸⁰ Emt., 10-11, 14, 22, 77, 94, 98, 148, 163, 192-193.

³⁸¹ Emt., 36, 45, 98, 156, 163.

hallinnon tuen, koska muuten niitä tuskin olisi muodostettu tehtaiden yhteyteen. Tätä tukee myös se, että tehtaot ovat tukeneet kirjastoja eri tavoin. Useimmiten, noin puolessa tapauksista, perustajana on joka tapauksessa esiintynyt tehtaan omistaja tai isännöitsijä, jollaiseksi myös ruukinhoitaja tässä lasketaan, tai sitten tehtaan hallinto laajemmin. Näistä tapauksista ovat esimerkkejä Finlaysonin, Kuusankosken ja Nokian tehtaiden kirjastot. Kirjastoajatuksen taustalla on neljässä tapauksessa ollut tehtaan työntekijä, näistä kahdessa mestari (Kymintehdas) tai työnjohtaja (Forssa) ja kahdessa työmies (Pellavatehdas ja Verkatehdas). Perustajista voidaan vielä tuoda esiin kolmas ryhmä, opettajat ja kirkonmiehet. Nämä muun kirjastokentän puolella tyypilliset kirjastonperustajat olivat ainakin neljän tehtaankirjaston taustalla.³⁸² Kaiken kaikkiaan voidaan sanoa, että tehtaiden kirjastotoiminta sai useimmiten alkunsa ylhäältäpäin, kuten paternalistisen hallintomallin palvelujärjestelmän muutkin toiminnot. Joissakin tapauksissa taustalla voidaan kuitenkin nähdä alemman tason työntekijöiden aktiivisuutta.

Kirjastojen perustamisen syistä on harvoissa tapauksissa ollut erikseen mainintoja, ja samoin kirjastojen tavoitteista on ollut saatavissa niukasti tietoja. Niissä neljässä tapauksessa, joissa jotakin perusteluita on löydettävissä, ne liittyvät usein kirjastotoimintaa pyörittäneeseen seuraan tai isännöitsijän yleisiin tavoitteisiin työväkensä suhteen. Keskeisenä tavoitteena niin isännöitsijöiden kuin Pellavatehtaan turpiinimies Kärkösen perusteluissa on ollut sivistysmahdollisuuden tarjoaminen työväelle. Finlaysonin tehtaankirjaston säännöissä korostettiin kirjastoa kanavana, jonka avulla työntekijät saattoivat kartuttaa tietojaan. Ajatuksena on ollut, että kirjastotoiminnalla voidaan tukea työväen omia sivistyspyrkimyksiä ja toisaalta nostaa työläisten sivistystasoa, Tervakosken isännöitsijä Humblen ajatuksia lainaten siksi, että heidät saataisiin ”henkisesti herätetyksi ja moraalisesti terveeksi”.³⁸³ ”Kohottavan ajanviettoilaisuuden” tarjoaminen viittaa siihen paternalistisen palvelujärjestelmän vapaa-ajantoimintojen yleiseen tavoitteeseen, että työväestö viettäisi vapaa-aikansa hyödyllisesti ja kontrolloiduissa oloissa eikä ajautuisi juopottelun ja muun paheksuttavan toiminnan pariin. Näin tehtaiden kirjastotoiminnan taustalla voidaan nähdä kirjastojen yleisten tavoitteiden yhtyvän paternalistisen hallintomallin palvelujärjestelmän yleisiin tavoitteisiin.

3.5.2. Kirjastojen rahoitus ja tehtaan muu tuki

Tehtaalta säännöllistä tukea kirjasto- ja lukusalitoimintaan saivat ainakin Verkatehtaan, Nokian, Forssan ja Fiskarsin kirjastot. Tuki näyttäisi vaihdelleen alle sadasta markasta lähemmäs tuhatta

³⁸² Muiden kirjastojen perustajista ks. Karjalainen 1977, 99.

³⁸³ Lainausta Kerkkonen 1976, 392.

markkaa. Avustuksen suuruudesta ei useimmissa tapauksissa kuitenkaan ole tietoa. Ainakin Finlaysonin, Forssan ja Kymiyhtiön kohdalla tehdas kustansi osan lukusaliin tulevista lehdistä. Lisäksi monet kirjastot saivat ainakin perustamiseen usein huomattavaa tukea yhtiöltä, esimerkiksi Tervakosken tehtaan kirjasto sai 1000 markkaa. Usein patruunat ja isännöitsijät lahjoittivat kirjastoille vielä erikseen huomattavia summia, esimerkiksi Finlaysonin von Nottbeck ja Verkatehtaan Dahlbom. Ainoastaan Tehdasten Lainakirjaston Messukylässä kohdalla on erikseen mainittu, että kirjasto ei alkuaikoina saanut tehtaalta tukea. Tehtaat tukivat kirjasto- ja lukusalitoimintaa usein myös muuten kuin rahallisesti. Useimmissa tapauksissa tehdas järjesti kirjastolle ja lukusalille tilat ja maksoi niistä koituvat kulut. Myös tarvittavat huonekalut kirjakaappia myöten järjestyivät usein tehtaan puolesta.

Tyypillisiä rahoituskanavia tehdaskirjastoille olivat tehtaan tuen lisäksi arpajaiset ja keräykset. Arpajaisia pidettiin mm. Messukylän, Frenckellin ja Ummeljoen sahan kirjastojen hyväksi. Keräyksillä rahaa hankittiin erityisesti kirjastotoiminnan aloittamiseksi, mm. Forssassa ja Tervakoskella. Lahjoitukset helpottivat esimerkiksi Frenckellin tehtaan, Möhkön ruukin ja Ummeljoen sahan kirjastotoimintaa. Ainoastaan Tampereella sijainneiden tehtaiden kirjastot näyttävät saaneen tukea myös kaupunginvaltuustolta, joka myönsi niille anniskeluyhtiön voittovaroista usein 200–500 markkaa kirjastoa kohden vuodessa. Tätä tukea ei aina myönnetty joka vuosi. Muiden tehtaiden osalta kunnan tuesta ei ole tietoa. Karjalaisen mukaan kuntien varojen vähyys oli yleinen syy siihen, että kirjastoja ei tuettu kunnan varoista – varsinkin kansakoulutoiminnan myötä rahat menivät kouluihin eikä kirjastojen tukemiseen enää ollut varoja eikä halukkuuttakaan.³⁸⁴ Tehdaskirjastojen käyttämät rahoituskanavat olivat myös muulle kirjastokentälle tyypillisiä.³⁸⁵

3.5.3. Piirteitä kirjastojen toiminnasta

Tehdaskirjastojen toiminnasta voidaan todeta, että kirjastotoimintaan liittyi lähes kaikissa tapauksissa myös lukusali, ainakin jossain vaiheessa. Usein ne on perustettu samaan aikaan kirjaston kanssa, kuten Verkatehtaalte ja Forssaan, mutta joissakin tapauksissa lukusali on perustettu vasta myöhemmin, esimerkiksi Tervakoskelle. Kymiyhtiön kolmella tehtaalla lukusalitoiminnassa oli 1900-luvun puolella pitempi katkos ja Forssassakin lukusalin toiminta oli ilmeisesti jonkin aikaa nukuksissa, muiden lukusalien osalta vastaavasta ei ole tietoa. Finlaysonin tehtaan kirjasto aloitti käytännössä kokonaan lukusalina, sillä aluksi sieltä ei lainattu kirjojakaan.

³⁸⁴ Karjalainen 1977, 120, 125.

³⁸⁵ Muiden kirjastojen käyttämistä rahoituskanavista mm. Karjalainen 1977, 115–122; Järvelin 1966, 43.

Myöhemmin tehtaan lukusalin ylläpito siirtyi kokonaan tehtaan vastuulle, pois kirjaston johtokunnalta.

Lainauksen maksuttomuudesta tai maksullisuudesta on tietoa kolmentoista kirjaston osalta, ja näistä puolessa, kuten Tervakoskella ja Tehdasten Lainakirjastossa Messukylässä lainausmaksua ei peritty. Sen sijaan esimerkiksi Forssan kirjastossa on ollut käytössä maksu, jonka on voinut suorittaa joko vuosimaksuna tai kirjakohtaisena. Lainaus oli maksullista myös mm. Värtsilän ja Möhkön ruukeilla. Finlaysonilla kirjastonkäyttö edellytti aluksi kirjastoa ylläpitäneen seuran jäsenmaksun maksamista, mutta myöhemmin lainaus oli ilmaista. Karjalaisen mukaan kirjastojen lainausmaksut olivat tavallisesti lähinnä takuumaksun luonteisia, sillä ne olivat niin pieniä, ettei niistä kertynyt kirjastoille juurikaan tuloja.³⁸⁶ Ylipäätään voitaisiin yleistä kirjastokenttää koskevien havaintojen pohjalta olettaa, että kirjastotoiminta on monissa tapauksissa alkuvaiheessa sisältänyt lainausmaksun, mutta myöhemmin siitä on luovuttu, kun ajatus kirjastojen maksuttomuudesta on yleistynyt tai tehtaalta on saatu enemmän tukea.

Aukioloista on tietoja vain seitsemän kirjaston tai lukusalin osalta. Tehtaiden lukusalit näyttävät olleen useimmiten auki päivittäin, kuten Finlaysonilla, Forssassa ja Kymintehtaalla. Kirjastot sen sijaan ovat olleet auki kerran tai kahdesti viikossa muutamia tunteja kerrallaan. Suosituin päivä näyttäisi olleen lauantai, jolloin olivat auki ainakin Messukylän, Forssan ja Fiskarsin tehtaiden kirjastot. Lauantai oli tehtaiden kirjastoille luonteva aukiolopäivä siinä mielessä, että työt loppuivat silloin useilla tehtailla aikaisemmin kuin muina päivinä ja sunnuntai oli vapaapäivä. Myös Finlaysonin tehtaan kirjasto oli jossain vaiheessa auki lauantaisin, mutta myöhemmin se oli auki aikaisemmin viikolla. Kirjastojen ja lukusalien sijainnista on tietoa seitsemän kirjaston kohdalta. Näistä useimmat sijaitsivat joko tehtaan seurahuoneella tai tehtaan kansakoululla, joten ne sijoittuivat fyysisesti osaksi muita tehtaan tarjoamia palveluja. Vain Verkatehtaan kirjasto oli selkeämmin erillään tehtaan suorasta vaikutuspiiristä, sillä se sijaitsi ilmeisesti hoitajan kotona. Tehdas maksoi kuitenkin vuokraa kirjaston tiloista. Kirjasto ja lukusali oli tavallisesti sijoitettu samaan tilaan tai ainakin samaan rakennukseen.

Kuuden kirjaston osalta on saatu tietoja siitä, keiden käytettävissä tehtaan kirjasto on ollut. Useimmissa tapauksissa kirjasto oli tarkoitettu kaikille tehtaan työntekijöille, mahdollista ikärajaa mainitaan harvoin. Forssan kirjaston kohdalla korostettiin, että sieltä lainattiin myös lapsille.

³⁸⁶ Karjalainen 1977, 118–119.

Finlaysonin kirjasto oli aluksi vain yli 16-vuotiaiden työmiesten käytettävissä, mutta lopulta se muutettiin tehtaan yleiseksi lainakirjastoksi. Tervakosken kirjastoa saivat käyttää 1880-luvun puolivälissä perustetun Tervakosken Klubin jäsenet, joita olivat ilmeisesti kaikki tehtaan 15 vuotta täyttäneet työntekijät. Fiskarsin tehtaan kirjasto oli aluksi koulukirjasto, mutta myöhemmin se muuttui kaikille avoimeksi kansankirjastoksi. Varmaa tietoa asiasta ei ole, mutta lähteistä voidaan päätellä, että kirjasto oli kaikkien tehdasyhdyskuntalaisten käytössä. Myös Nokia-yhtiön kirjastosta lainattiin ulkopuolisillekin. Useimmiten tehdaskirjasto näyttää kuitenkin olleen nimenomaan tehtaan omille työntekijöille tarkoitettu palvelujärjestelmän osa. Mikään ei tietenkään estänyt tehtaalaisia lainaamasta kirjoja myös perheensä niiden jäsenten luettavaksi, jotka eivät tehtaalla työskennelleet, ja näin kirjaston voidaan nähdä hyödyttäneen tehtaalaisten perheitä kokonaisuudessaan. Schadewitz ottikin tehtaiden kirjastot mukaan selvitykseensä, koska hän olettaa myös työntekijöiden perheiden kuuluvan kirjastojen käyttäjäkuntaan, ja tällöin kyseisiä kirjastoja voi hänen mukaansa pitää kansankirjastoina.³⁸⁷ Ainakin Finlaysonin kohdalla tämä oletus piti ilmeisesti paikkansa, sillä saman perheen jäsenet saattoivat vuosisadan vaihteesta lähtien käyttää yhteistä lainauskorttia.

3.5.4. Kirjastojen kokoelmat ja käyttö

Kirjastojen ja lukusalien kokoelmista on lähinnä hajanaisia mainintoja, joiden pohjalta on vaikeaa muodostaa yleiskuvaa. Saatavilla olevien tietojen pohjalta voidaan päätellä, että kirjastoihin pyrittiin hankkimaan monipuolisesti eri tieteenaloihin liittyvää kirjallisuutta ja lisäksi kaunokirjallisuutta. Kirjastojen kokoelmien yleinen kehitys johti kaunokirjallisuuden laajempaan rooliin kokoelmissa,³⁸⁸ ja tämän voi olettaa koskeneen myös tehdaskirjastoja. Ainakin Finlaysonin kokoelmassa tietokirjallisuuden osuus väheni vuosikymmenten mittaan. Kotimaiset kirjoittajat kuten (Yrjö-)Koskinen, Kivi ja Topelius ovat kokoelmissa vahvasti edustettuina, mutta niihin kuului myös käännöksiä. Yhtä nimekettä oli kirjastoissa tavallisesti yksi kappale, mutta joitakin nimekkeitä hankittiin useampiakin. Lukusaleihin tulleita lehtiä olivat mm. Uusi Suometar, Aamulehti, Työmies ja Helsingin Sanomat. Kaikkiaan voisi päätellä, että lukusalien lehtivalikoima on parhaimmillaan ollut hyvin monipuolinen. Forssan lukusalin johtokunnan väitettiin kuitenkin ainakin 1880-luvun loppupuolella syrjineen valinnoissaan suomalaisuusaatetta voimakkaasti ajavia lehtiä.

³⁸⁷ Schadewitz 1903, 22.

³⁸⁸ Eskola 1991, 104.

Kirjastojen käytöstä voidaan yleisesti todeta, että tehtaalaiset näyttävät hyödyntäneen heille tarjottua kirjastonkäyttömahdollisuutta. Käyttö on usein lähtenyt innokkaasti liikkeelle, ja niinpä esimerkiksi Messukylän ja Forssan kohdalla saadaan lukea luonnehdintoja siitä, kuinka kaikki kirjat – Forssan kohdalla kaikki suomenkieliset – ovat olleet lainassa. Toisaalta lainausluvut lähtivät väijäämättä laskuun, mikäli kirjasto rahapulassaan ei saanut hankittua uusia kirjoja kokoelmiinsa. Tehtaankirjaston käytön ahkeruudesta voisi tehdä päätelmiä myös vertaamalla kirjastonkäyttäjien määrää tehtaan työntekijämäärään samalta vuodelta, mutta valitettavasti tietoja työntekijä- ja lainaajamääristä on harvoin saatavissa samalta vuodelta. Finlaysonin tehtaan kohdalla tiedetään, että ahkerimmillaan kirjastoa käytti vähintään reilut kymmenen prosenttia tehtaan työntekijöistä. Esimerkkikirjastoista Pellavatehtaan kohdalla on tehty tällainen vertailu.³⁸⁹ Finlaysonilla tietokirjallisuus oli aluksi kaunokirjallisuutta lainatumpaa, mutta vuosikymmenten saatossa osat kääntyivät. Kirjaston käyttäjistä on vähän luonnehdintoja, mutta Forssassa ahkerimpia lainaajia olivat 12–20-vuotiaat, ja Kymintehtaalla kirjasto ja lukusali olivat erityisesti nuorten tehtaalaisten käyttämiä ainakin 1800-luvun puolella. Tähän on varmasti ollut vaikutuksensa tehtaiden koulutoiminnalla, jonka piiriin nuorimmat tehtaalaiset kuuluivat.

3.5.5. Kirjastojen hallinto ja kirjastonhoitajat

Tehtaiden kirjastojen hallinnosta voidaan tehdä joitakin päätelmiä liittyen siihen, kuinka tarkkaan tehtaan johdon valvonnassa kirjastot ja niiden kirjahankinnat olivat. Finlaysonilla tehtaiden työntekijät saivat valita johtokunnan, joka kokoontui tavallisesti muutaman kerran vuodessa päättämään kirjaston asioista, kuten uusien kirjojen hankinnasta ja kirjastonhoitajan valinnasta. Johtokunnan pitkäaikainen puheenjohtaja oli kutomon laitospäälliköksi A. Hellen, joka toimi myös sunnuntaikoulun opettajana. Hänet voidaan siis laskea niihin lukeviin työmiehiin, joiden Haapala mainitsee järjestäneen erilaisia sivistysharrastuksia tehtailijoiden ja kaupungin muun sivistyneistön tuella, ja joiden voidaan olettaa ainakin vielä 1800-luvun puolella olleen yksimielisiä tehtailijoiden kanssa toiminnan tavoitteista. Näin ollen voidaan olettaa, ettei konflikteja tehtaan hallinnon kanssa esimerkiksi aineistovalintojen suhteen päässyt syntymään. Tehtaiden lainakirjaston Messukylässä johtokunnan puheenjohtajana toimi alkuvuosina Pellavatehtaan isännöitsijä, konsuli Wahlgren, ja johtokunta koostui muuten ”eri osastojen päällysmiehistä”, joten kirjasto oli selkeästi Pellavatehtaan johdon valvonnassa. Samoin Forssassa isännöitsijä kuului kirjaston ja lukusalin johtokuntaan, jonka jäsenenä oli myös tehtaan työmiehiä.

³⁸⁹ Ks. luku 4.2.8.

Tervakoskella vastuu kirjastotoiminnasta oli Tervakosken Klubin johtokunnalla Klubin perustamisen jälkeen 1880-luvun puolivälistä eteenpäin. Johtokunta valitsi kirjastonhoitajan ja päätti tämän palkasta sekä valitsi toimikunnan valitsemaan uusia kirjoja kirjastonhoitajan kanssa. Koska Klubi oli tehtaan valvonnassa, voidaan olettaa että sen johtokunta huolehti siitä, ettei kirjastonkaan suhteen tehty tehtaan johdolle epämieluisia päätöksiä. Kymiyhtiön kirjastojen kehittämistä oli vastuu yhtiön koulujen johtajaopettajilla, ja ainakin vuodesta 1918 kirjastotoimintaa valvoivat yhtiön nimittämät johtokunnat, joten kirjastot olivat tukevasti tehtaan valvonnassa. Kaiken kaikkiaan tästä voidaan tehdä se johtopäätös, että tehdaskirjastot ja niiden tarjonta olivat tehtaiden johdon kontrollissa. Niinpä aineiston voidaan olettaa mukailleen tehtaan johdon tai ainakin isännöitsijän näkemystä siitä, mitä aineistoa kirjastossa sopi olla tarjolla ja mitä ei – eri asia on se, missä määrin isännöitsijä asiaan kiinnitti huomiota. Finlaysonilla kirjaston toiminnan alkuaikoina kirjojen hankkimiseen pyydettiin ainakin kerran lupaa ”tehtaan ylijohtajalta”. Ilmeisesti kirja-valinta oli välissä pitkään pelkästään kirjaston johtokunnan ja kirjastonhoitajan vastuulla, kunnes isännistö alkoi taas 1920-luvun alusta valvoa kirjaston hankintoja. Yhtiön kirjastolle myöntämän tuen ehtona oli tuolloin se, ettei kirjastoon hankittu sosialistista kirjallisuutta. Vuosisadan vaihteen työväenliikkeen aktivoituminen ja sen omat kirjastot tarjosivat oletettavasti tehdaskirjastoja radikaalimpaa luettavaa. Toisaalta on huomioitava, ettei kaikkien tehtaiden kirjastojen hallinnosta ole tietoa, ja voi olla, että toisissa tehtaissa hallinnon kytkös tehtaan johtoon on ollut vielä vähäisempi.

Kirjastonhoitajalla oli usein vastuu varsinaisen lainaustoiminnan pyörittämisestä sen lisäksi, että hän osallistui uusien kirjojen valintaan. Vielä Werkon selvityksen aikaan suurin osa tehdaskirjastojen hoitajista näytti toimivan tehtävässään ilman palkkaa, mikä oli myös muulle kirjastokentälle tyypillistä, sillä hoitajan ajateltiin toimivan silkasta valistushalusta.³⁹⁰ Palkan maksaminen kirjastonhoitajalle näyttäisi yleistyneen 1800-luvun loppua kohden mentäessä. Erityisesti Werkon selvityksen aikaan tehdaskirjastojen tyypillisiä hoitajia olivat opettajat, ja muutama kirkonmieskin näyttää ottaneen tehtävän itselleen. Näiden ryhmien edustajat olivat myös muiden kirjastojen tyypillisiä hoitajia.³⁹¹ Poikkeuksia selville saatujen hoitajien joukossa olivat Werkon selvityksen aikaan Forssan kirjaston hoitajina peräkkäin toimineet työnjohtaja Ahlstedt ja alempi työnjohtaja Nikander, Tervakosken kassanhoitaja Hunnelin sekä Kymintehtaan ”sliippamestari” Lindroos. Myöhemminkin tehtaiden koulujen opettajat toimivat kirjastonhoitajina mm. Tervakoskella, Nokialla ja Kymiyhtiön kirjastoissa. Edelleen kirjastonhoitajien joukossa

³⁹⁰ Muu kirjastokenttä ja valistushalusta toimiminen Karjalainen 1977, 103.

³⁹¹ Karjalainen 1977, 99.

esiintyy työnjohtajia, kirjureita sekä rakennusmestari. Työmies toimi kirjastonhoitajana ainoastaan kahdessa selville saaduista tapauksista, Verkatehtaalla tehtävää hoiti vanuttaja Lundelin ja Finlaysonin kirjaston hoitajana toimi 1884–90 ja 1892–95 ”tehtaanmies” Alenius.

Tästä voidaan tehdä se johtopäätös, että tehtaiden kirjastonhoitajat olivat usein sivistyneistön, virkailijatasen tai vähintään työnjohtajatasen edustajia. Heillä oli oletettavasti tehtaan johdon kanssa yhtenevä näkemys siitä, minkälaista sivistystä työväelle sopi tarjota, ja heidän lähtökohtansa valistustoiminnassa vastasivat samoin tehtaan johdon näkemyksiä. Tämän ylhäältä alaspäin suuntautuvan näkökulman vastakohtana olivat ne muutamat työmiehet, jotka jakoivat kirjaston käyttäjien kanssa saman taustan ja elinolot ja jotka näin saattoivat lähestyä heitä samalta tasolta. Työnjohtajaportaan Koivuniemi sijoittaa tehtaan hierarkiassa insinöörien ja virkailijoiden sekä tavallisen työväestön väliin, ja heidät voisikin nähdä välittävänä joukkona näiden kahden ryhmän ja heidän ajatusmaailmojensa välillä. Heihin saattoi lukeutua myös tavallisena työmiehenä aloittaneita, jotka näin ymmärsivät työväestön ajatusmaailmaa ja lähtökohtia ehkä ylempää hierarkiatasoa paremmin. Toisaalta sitä, vaikuttiko kirjastonhoitajan tausta kirjaston hankintoihin, siihen mitä lainattiin tai lainaajamääriin ei ole näiden lähteiden valossa mahdollista selvittää.

3.5.6. Kirjastotoiminnan päättyminen

Tehtaan kirjastotoiminnan päätymisestä on varmasti saatavilla tieto neljän tehdaskirjaston osalta. Ensimmäisenä näistä lopetti Verkatehtaan kirjasto ja lukusali, kun ne paloivat vuoden 1918 sodassa. Forssan tehdaskirjasto lopetti toimintansa 1927 ja kokoelma lahjoitettiin kauppalankirjastolle, samoin meneteltiin Nokian tehtaan kirjaston kanssa. Tervakosken tehtaiden kirjasto siirtyi sellaisenaan kunnankirjastoksi vuonna 1954. Useissa tapauksissa kirjaston lopettamisen taustalla oli oletettavasti ajatus siitä, että oman kirjaston ylläpitämistä ei ole enää koettu mielekkääksi; Verkatehtaan kohdalla kaupunginkirjaston kohentuneen toiminnan ja tehtaan tukemien lehtitilausten katsottiin varmaankin täyttävän tehtaan kirjastotoiminnan tehtävän, samoin Forssassa kunnallisen kirjastotoiminnan parantumisen jälkeen koettiin, ettei tehtaan enää tarvitse ylläpitää omaa kirjastoaan. Kuten monet muut tehtaiden aikaisemmin ylläpitämät toiminnot, myös kirjastotoiminta siirtyi vähitellen kunnan järjestämäksi. Kuten Tervakosken tapauksesta huomataan, siirtyminen saattoi kuitenkin tapahtua vasta vuosikymmeniä sen jälkeen, kun paternalistisen palvelujärjestelmän ajat olivat suurilta osin jo jääneet taakse.

3.6. Esimerkki ulkomailta – Nornin ruukin kirjastotoiminta

Nornin ruukkiyhteisössä kirjastoajatuksen taustalla oli ilmeisesti ruukinsaarnaajana toiminut C.J. Nyberg, ja kirjaston toiminnan aloitti Nybergin seuraaja A.L. Falk joskus vuosina 1870–71. Kirjasto perustettiin alun perin seurakunnankirjastoksi, mutta myöhemmin se toimi yleisen pitäjänkirjaston tapaan. Aluksi kirjastosta vastasi ruukin pappi, joka toimi myös opettajana. Kirjasto sijaitsi ilmeisesti alusta alkaen ruukin koululla.³⁹² Vuonna 1875 ruukin isännöitsijäksi tuli insinööri R. Gahn, joka oli tunnettu kiinnostuksestaan sosiaalisiin asioihin ja jonka toimikauteen Uhrbomin tutkimus sijoittuu. Gahn vaikutti myös kirjaston toiminnassa, ja perimätiedon mukaan hän ohjasi työntekijöiden saamat sakot kirjaston kassaan. Vuodesta 1881 kirjaston ylläpitovastuu siirtyi papilta ruukin isännöitsijälle ja työntekijöille. Lainauksesta huolehtivat jotkut ruukin työntekijät vuorotellen. Näille kirjojen lainaamisesta vastanneille maksettiin pientä palkkiota, joka ilmeisesti kustannettiin keräämällä pientä lainausmaksua ja toisaalta sakkoja myöhästyneistä kirjoista. Kirjasto näyttäisi olleen isännöitsijä Gahnin valvonnassa, ja hän osallistui jossain määrin myös kirjaston hoitoon. Maaherran viisivuotiskertomuksessa 1881–85 kirjaston mainitaan olleen ruukinisännän hoidossa tai suojeluksessa³⁹³ sekä ruukin työntekijöiden omistuksessa ja näiden ylläpitämä. Kirjasto oli auki lähes joka sunnuntai ilmeisesti heti messun jälkeen, juhlapäivät mukaan lukien.³⁹⁴

Kirjakokoelmassa oli vuonna 1885 reilut 400 teosta. Kirjat oli jaettu viiteen luokkaan: A) historialliset kertomukset (62 kirjaa), B) maantieteellinen kirjallisuus ja matkakuvaukset (45), C) kaunokirjallisuus (100), D) luonnontiede, talous, terveydenhoito ym. (133) ja E) uskonnollinen ja siveellisesti opettavainen kirjallisuus (70). Kokoelmaan kuului myös aikakauslehtiä.³⁹⁵ Noin ¼ kirjoista oli kaunokirjallisuutta. Kirjastossa ei ollut erikseen lastenosastoa, mutta se sisälsi kuitenkin paljon nuorille lukijoille suunnattuja teoksia. Vähän lainatuista kirjoista lähes kaikki olivat tietokirjallisuutta, kun taas kaunokirjallisuus oli hyvin suosittua. Kaiken kaikkiaan helppolukuisia kirjoja, kuten kevyitä historiallisia kertomuksia ja matkakuvauksia, lainattiin paljon. Vähiten suositun luokan E kirjoista yli puolet ei ollut lainassa kertaakaan vuosivälillä 1882–86. Syyksi Uhrbom arvelee sitä, että luokan kirjat olivat usein vaikealukuisia, raskaita ja vanhentuneitakin. Ruukinkirjaston lainaus vastasi pitäjänkirjastojen lainauksesta Ruotsissa tehtyjä havaintoja, joiden mukaan kirjastoista lainattiin lukemista pääasiassa viihdykkeeksi ja rentoutumiseen. Uhrbom toteaa,

³⁹² Uhrbom 1982, 5-6, 8.

³⁹³ Alkuperäisessä tekstissä ”vård”.

³⁹⁴ Uhrbom 1982, 4, 8-10.

³⁹⁵ Emt., 11–12. Kirjamäärät 37, liite 2b.

että kirjaston lainauksen perusteella yleinen kirjastojen ihanne kasvattavan, uskonnollisen kirjallisuuden sekä neuvovien ja moraalisten tekstien levittämisestä ei ruukin kirjastossa toteutunut. Vaikka kyseessä olikin ruukin tai sen seurakunnan kirjasto, jota ei siksi Uhrbomin mukaan voi laskea pitäjänkirjastoksi, voidaan hänen mukaansa kuitenkin olettaa kirjaston tavoitteiden olleen samankaltaisia kuin pitäjänkirjastojen.³⁹⁶

Vuosina 1882–83 kirjastoa käytti kaikkiaan noin 55 lainaajaa, joista vain pari oli naisia. Lainajien tunnistamisessa Uhrbom on käyttänyt apuna kinkeriluetteloita, joiden pohjalta hän on myös laskenut, että mahdollisia yli 10-vuotiaita kirjastonkäyttäjiä oli ruukin alueella vuonna 1882 kaikkiaan 291, ja näistä kirjastoa käytti 44. Lainajia oli eri ammattiryhmistä, mm. miilunpolttajia, masuunityöläisiä, räätäli ja metsävahti. Myös ruukin torppareissa, jotka välillä työskentelivät ruukilla, oli kirjastonkäyttäjiä. Suurin osa lainajista, kaikkiaan 30, oli 21–40-vuotiaita. Nuorin lainaaja oli 15-vuotias, ja tästä Uhrbom pääättelee, että kirjasto oli vain työikäisten käytössä. Hän kuitenkin arvelee osin muistitietoon pohjaten, että lapsille on kirjastosta lainattu kirjoja mahdollisesti kouluaikana. Toisaalta lainausluetteloiden perusteella näyttää siltä, että isät lainasivat usein kirjoja koko perheen luettavaksi.³⁹⁷ Lisäksi Uhrbom erittelee tutkimuksessaan kahdentoista lainaajan lainauksia tuoden esiin lainaajan nimen, iän, ammatin ja perhesuhteet sekä sen, kuinka paljon lainauksia kukin heistä on tehnyt yhteensä ja luokittain eriteltynä. Lisäksi hän luettelee esimerkkejä kirjoista, joita kukin on lainannut. Hän tekee myös jonkin verran huomioita eri henkilöiden lainauksista todeten esimerkiksi, että monet lainasivat saman kirjan useampaan kertaan ja että kaksi perheellistä miestä lainasi vuoden aikana lähes kaikki lapsille suunnatut kirjat.³⁹⁸

Nornin ruukin kirjasto oli toiminnassa aina vuoteen 1907. Ilmeisesti paikkakunnalle tullut muu kirjastotarjonta oli ainakin osasyynä kirjaston toiminnan lakkaamiseen. Kirjasto kuitenkin perustettiin uudelleen vuonna 1924.³⁹⁹

³⁹⁶ Emt., 13–14, 16–17, 33.

³⁹⁷ Emt., 18–20.

³⁹⁸ Emt., 22–31.

³⁹⁹ Emt., 32.

4. ESIMERKKIKIRJASTOJEN TARKASTELU

Tässä luvussa tutkimuskysymyksiä lähestytään kolmen esimerkkikirjaston kautta. Aluksi esitellään käytettävä aineisto ja tuodaan esiin aineistoon ja sen löytymiseen liittyviä ongelmia. Tämän jälkeen jokaista esimerkkikirjastoa käsitellään tutkimuksen alakysymysten kautta kirjasto kerrallaan. Tällaiseen esittämistapaan päädyttiin, koska samalla haluttiin muodostaa kuva jokaisen tehdaskirjaston toiminnasta. Toisena vaihtoehtona olisi ollut käsitellä kaikkia kirjastoja rinnakkain alakysymysten muodostamien teemojen kautta. Jokaisen esimerkkikirjaston kohdalla on ensin esitelty lyhyesti itse tehdas painottaen tutkimuksen ajanjaksoa. Monilla tehtailla on ollut useita eri nimiä myös tämän tutkimuksen kattamana ajanjaksona, mutta selvyuden vuoksi niistä käytetään tässä yhtä nimitystä, joksi on valittu yhtiön pitkäaikaisin nimi. Erityistä huomiota esittelyissä on pyritty kiinnittämään tehtaan isännistön ja työläisten keskinäisiin suhteisiin, sillä niiden voidaan nähdä liittyvän kiinteästi tehtaiden palvelujärjestelmän tavoitteisiin.

4.1. Tutkimuksessa käytettävä esimerkkiaineisto ja aineistoon liittyvät haasteet

Ihannetapauksessa tämän tutkimuksen aineistona käytettäisiin useamman tehtaan kirjastotoiminnasta kertovia, kattavia arkistoaineistoja. Toiminnasta olisivat säilyneet kirjaston säännöt eri aikakausilta; kirjaluettelot, joista kävisi ilmi teosten hankinta-ajankohdat ja poistaminen; laajat vuosikertomukset, joissa kirjaston toimintaa selostettaisiin perinpohjaisesti; johtokunnan pöytäkirjat, joihin käytyt keskustelut ja päätökset olisi kirjattu tarkasti; lainaajaluettelot; lainauskirjat; sekä mielellään myös kirjaston tiliasiakirjat ja kirjeenvaihto. Myös tehtaan hallinnon ja isännöitsijän kirjastoon ja sivistykseen liittyvistä näkemyksistä olisi tarjolla laajasti aineistoa. Näin kirjastojen toiminnasta ja sen taustoista olisi helppo rakentaa kattava ja luotettava kuva, jossa eri kirjastojen ratkaisuja voisi myös vertailla toisiinsa.

Tutkimusaineiston etsiminen on ollut haasteellista, koska tutkimuksen kohteena olevista kirjastoista suurin osa on perustettu yli sata vuotta sitten. Tehtailla ei ole ollut mitään velvoitetta säilyttää kirjastojensa vanhoja papereita, ja kun useimmat kirjastot ovat lopettaneet toimintansa vuosikymmeniä sitten, arkistoaineistoa näyttäisi olevan niukasti saatavilla. Tästä johtuen tutkimuksen esimerkkitehtäiksi on valittu ne, joiden kirjastotoiminnasta on ollut saatavilla laajimmin alkuperäisdokumentteja. Myös tehtaiden ja kirjastotoimien historiikit sekä paikallishistoriat on huomioitu osana lähdeaineistoa, vaikka niitä ei tutkimuksen laajuus

huomioiden ole voitukaan käydä systemaattisesti läpi.⁴⁰⁰ Aineistosta on pyritty rakentamaan näissä olosuhteissa mahdollisimman kattava ottamalla mukaan eri tehtaiden tehdaskirjastotoimintaa kuvaavia lähteitä, joiden toivotaan täydentävän toisiaan.

Tehtaiden kirjastoja käsittelevää alkuperäisaineistoa on tiedusteltu ja etsitty tehtaiden arkistoista. Lisäksi erilaisista historiikeista ja tutkimuksista on pyritty jäljittämään arkistoaineistoa, joka olisi tutkimuksen kannalta hyödyllistä. On mahdollista, että kirjastoja on käsitelty esimerkiksi tehtaan hallituksen pöytäkirjoissa, mutta näiden läpikäyminen olisi ollut tutkimuksen laajuuteen nähden liian aikaavievää. Tästä syystä mukaan on otettu ainoastaan suoraan kirjastoihin liittyvää alkuperäisaineistoa. Voi olla, että kirjastoihin liittyvää aineistoa löytyisi jostakin arkistoyksiköstä, jonka nimessä kirjasto ei esiinny. Aineiston kartoittamisvaiheessa käytiin tämän varalta läpi muutamien tehtaiden harrastus- tai sosiaalitoimintaan liittyviä asiakirjakokonaisuuksia, mutta niistä ei löytynyt viitteitä kirjastoihin. Tutkimus on rajattu käsittelemään Hämeen aluetta, mutta aineiston kartoitusvaiheessa pyrittiin löytämään myös muualla Suomessa sijainneiden tehtaiden kirjastoihin liittyvää alkuperäisaineistoa lähinnä Elinkeinoelämän keskusarkistosta. Monien tehtaiden kohdalla on tehty alustavaa kartoitusta, mutta alkuperäisaineistoa ei ole löytynyt ainakaan riittävästi. Näitä tehtaita ovat Mäntän G.A. Serlachius, Kyröskosken tehdas, Nokia-yhtiö, Finlayson, Fiskars, Forssa ja Tervakoski. Suoraan kirjastoihin viittaavaa aineistoa ei löytynyt muutamia suppeita satunnaistapauksia lukuun ottamatta. Esimerkiksi Kyröskosken tehtaan kirjaston hankintaluettelo vuodesta 1910 eteenpäin olisi ollut saatavissa, mutta ainoana aineistona tehtaan kirjastosta se olisi ollut tämän tutkimuksen aineistoksi liian suppea, varsinkin kun muiden kirjastojen kokoelmia koskevat tiedot ovat aikaisemmilta vuosikymmeniltä. On kuitenkin mahdollista, että jollakin tehtaalla on omissa arkistoissaan kattavia kirjastotoimintaa käsitteleviä aineistoja, joita tähän tutkimukseen ei löydetty.

Tutkimuksessa käytetään seuraavaa alkuperäisaineistoa⁴⁰¹:

Tampereen Pellava- ja Rautateollisuus Oy:n työväestön lainakirjasto. Tampereen kaupunginarkistossa on kirjaston johtokunnan pöytäkirjoja vuosilta 1891, 1897–1898 ja 1900–1921; vuosikertomuksia, joista osa sisältyy pöytäkirjoihin, 1894–1920; sekä sääntöjen jäljennös vuodelta 1906⁴⁰².

⁴⁰⁰ Tätä lähdeaineistoa on hyödynnetty myös luvussa 3.

⁴⁰¹ Tarkemmat määritykset löytyvät lähdeluettelosta, tässä vain yleisesittely keskeisimmästä aineistosta.

⁴⁰² Kanervan kirjassaan esittelemät kirjaston säännöt, joiden kohdalla hän viittaa vuoteen 1891, ovat sisällöltään Kanervan käsittelemien kohtien osalta samanlaiset kuin nämä, mutta Kanerva ei mainitse omaa lähdeään (Kanerva 1972, 171).

Tampereen Puuvillateollisuus Oy:n kirjaston aineistoa säilytetään Mikkelissä Elinkeinoelämän keskusarkistossa. Se sisältää johtokunnan pöytäkirjoja vuosilta 1901–1919 ja lisäksi vuodelta 1902 kirjaluettelon ja kirjaston säännöt.

Walkiakoski Oy:n tehtaan kirjastoa koskien löytyy säännöt vuosilta 1903 ja 1906 sekä kirjaluettelo vuodelta 1904.⁴⁰³ Valkeakoski Oy:n aineistoa säilytetään Valkeakoskella UPM-Kymmenen keskusarkistossa.

Kaikkein kattavin aineisto esimerkkikirjastoista on Pellavatehtaan kohdalta. Tästä syystä sitä käsitellään tässä laajemmin ja yksityiskohtaisemmin kuin muita esimerkkikirjastoja. Puuvillateollisuus Oy:n kirjastoa ja lukusalia koskien tätä tutkimusta varten on ollut käytettävissä pöytäkirjat, mutta ei vuosikertomuksia. Siksi toiminnasta on saatavissa huomattavasti suppeampi kuva Pellavatehtaaseen verrattuna. Kirjaston käytöstä ei ole ollut saatavissa juuri mitään tietoa. Valkeakosken tehtaan kirjastosta on arkistoista ollut löydettävissä vain kahdet säännöt ja kirjaluetteloita. Niinpä kirjaston toimintaa on käsitelty lähinnä kirjallisuuslähteiden pohjalta, säännöillä ja kirjaluettelolla täydennettynä. Sääntöjä on tässä käsitelty yhtenä lähteenä, mutta silloin kun niissä on ollut eroavaisuutta, on molempien sääntöjen sisältö nostettu esiin rinnakkain. Koska tässä tutkimuksessa ei ole tarkoitus paneutua kirjaston sisältämän kirjallisuuden ja sen aatteellisen taustan syvempään pohdintaan, on Puuvillateollisuus Oy:n ja Ab Walkiakosken kirjastojen kirjaluetteloista poimittu mukaan vain esimerkkejä.

Alkuperäisaineisto kuvaa erityisesti kirjaston johtokunnan ja kirjastonhoitajan näkemyksiä tehtaan kirjastotoimintaan liittyen, mutta siinä voidaan nähdä viitteitä tehtaan patruunan tai johtajiston suhtautumisesta kirjastoon. Pöytäkirjoja lähteenä käytettäessä on huomioitava, että niihin on usein kirjattu vain päätökset, joten käyty keskustelu jää niistä tehtyjen päätelmien varaan. Lisäksi pöytäkirjoihin on voitu jättää muutenkin kirjaamatta toimintaan liittyviä asioita, joita ei ole koettu oleellisiksi, ja eri pöytäkirjanpitäjät ovat voineet pitää eri asioita kirjaamisen arvoisena. Tehtaiden historiikeissa taas ovat usein esillä nimenomaan tehtaan johdon näkökulmat esimerkiksi työväestön sivistämisen tarpeellisuudesta ja sen edistämisestä, ja tästä syystä niitä käytetään täydentävinä lähteinä.

⁴⁰³ Arkistosta löytyy myös kirjaluettelo vuodelta 1903, ja myöhempi kirjaluettelo, jonka vuosista ei ole tietoa. Näitä ei käytetty tässä tutkimuksessa.

4.2. Tampereen Pellava- ja Rauta-teollisuus Osake-yhtiön kirjastotoiminta

4.2.1. Yhtiön esittely

Yhtiöstä käytetään tässä tutkimuksessa useimmiten lyhennettyä nimeä Tampereen Pellavatehdas, jolla siis tarkoitetaan sekä pellavatehdasta, konepajaa että puuhiomoa ellei konepajaa ja / tai puuhiomoa nosteta erikseen esiin. Yhtiö syntyi 1861, kun kaksi eri toimialan yhtiötä liittyi yhdeksi.⁴⁰⁴ Rautatehtaaseen kuului tuolloin Tampereella konepajan lisäksi valimo ja vuonna 1884 hävitetty masuuni. Yhtiöön kuului Tampereella myös puuhiomo. Yhtiön monialaisuuden todetaan turvanneen sen kehityksen, sillä se tasasi suhdanteiden vaikutusta.⁴⁰⁵ Tehtaan isännöitsijänä toimi sen kirjaston perustamisaikaan⁴⁰⁶ konsuli F.E. Wahlgren aina vuoteen 1880. Tutkimuksen kattamana ajanjaksona isännöitsijänä toimi ensin vuodesta 1884 H. Solin, joka kuoli 1902. Hänen seuraajakseen tuli konttoripäällikkö N. Wesander. Vuonna 1906 yhtiön johtoa järjesteltiin siten, että isännöitsijän tilalle tuli toimeenpaneva johtaja, ja tähän toimeen valittiin vuorineuvos W. Ramsay, joka hoiti tehtävää aina vuoteen 1926.⁴⁰⁷

Kaiken kaikkiaan tehtaan johdon tai erikseen isännöitsijöiden suhtautumisesta työväkeen on tehtaan historiikeissa kovin vähän mainintoja, sillä ne painottuvat lähinnä yhtiön toiminnan esittelyyn. Yhtiön suhteen työväkeensä todetaan kuitenkin olleen ”ylipäänsä sangen ymmärtäväinen ja hyvä”.⁴⁰⁸ Tätä toteamusta tukee yhtiön työntekijöilleen tarjoamat huolto- ja virkistyspalvelut.⁴⁰⁹ Yhtiön koulutalo toimi sivistysharrastusten, kuten lauluseuran ja torvisoittokunnan toimitilana, kunnes juhlatalo rakennettiin vuonna 1895.⁴¹⁰ Vuoden 1931 historiikissa mainitaan, että työt sujuivat tehtaalla yleensä rauhallisesti, ja tähän pidettiin syynä työntekijöiden pyrkimystä ”itsenäiseen yhteiskunnalliseen ja valtiolliseen ajatteluun”. Tätä pyrkimystä myös tehdas halusi osaltaan tukea.⁴¹¹ Yhteishengen säilymisestä kertoo myös se, että vuoden 1918 sodan aikana suurin osa tehtaan työntekijöistä pysyi töissä ja lisäksi työläiset painostivat punaisia vapauttamaan tehtaan vangitut insinöörit.⁴¹² Urbans toteaa yleisesti, että työnantajat tukivat taloudellisesti ja ylipäättään rohkaisivat pyrkimyksiä, joiden tavoitteena oli esimerkiksi kansansivistyksen kohottaminen tai asuntojen parantaminen. Hän toteaa myös Pellavatehtaan suorittaneen monia ”sosiaalisluonteisia

⁴⁰⁴ Tampereen... 1931, 10–11. Vuotta 1856 pidetään kuitenkin yhtiön perustamisvuotena, koska Pellavatehdas sai silloin erioikeuskirjan ja konepaja taas alkoi kehittyä uuden omistajan alaisuudessa (Urbans 1956, 34–35).

⁴⁰⁵ Emt., 11, 21, 34, 42.

⁴⁰⁶ Kirjasto perustettiin 1870 (Kanerva 1972, 161–162).

⁴⁰⁷ Tampereen... 1931, 14, 16–18, 21.

⁴⁰⁸ Emt., 55.

⁴⁰⁹ Ks. esim. Tampereen... 1931, 56–57; Urbans 1956, 183–184, 188.

⁴¹⁰ Tampereen... 1931, 56–57; Lodenius 1908, 103. Tampereen... 1931 mukaan juhlatalo rakennettiin 1898, mutta Lodeniuksen mainitsema vuosiluku täsmää kirjaston toiminnasta olevien tietojen kanssa.

⁴¹¹ Tampereen... 1931, 56.

⁴¹² Tampereen... 1931, 56; Urbans 1956, 85.

toimenpiteitä” työväkensä hyväksi.⁴¹³ Yhtiön tavoitteena oli myös työntekijöiden ”henkisten kehitystarpeiden” tyydyttäminen, ja se ”rohkaisi henkilökunnan sivistys- ja kulttuuripyrkimyksiä”.⁴¹⁴ Yhtiö harrasti laajaa sosiaalitoimintaa myös 1920-luvulta eteenpäin.⁴¹⁵

Tehtaan työntekijämäärä kehittyi tutkimuksen ajanjakson aikana seuraavasti:

Taulukko 3. Tampereen Pellava- ja Rauta-teollisuus Oy:n työntekijät.

Vuosi	Pellavatehdas	Pellavatehdas alle 15v. ¹⁾	Konepaja	Tre Puuhiomo	Yhteensä
1890	1015	182	166	111	1292
1895	1281	113	132	139	1552
1900	1704	172	376	123	2203
1905	1567	193	478	116	2161
1910	1567		438	149	2154
1915	2048		538	90	2676
1920	1871		385	130	2386

Lähde: Tampereen... 1931, liite: Työläisten lukumäärä ja maksetut työpalkat. Alle 15-vuotiaat Rasila 1984, 266.

1) Sisältyy Pellavatehtaan kokonaistyöntekijämäärään.

4.2.2. Kirjaston perustaminen ja kirjaston tavoitteet

Koska kirjasto perustettiin jo 1870, saatavilla olevassa arkistoaineistossa ei ole sen perustamiseen liittyviä tietoja. Aihetta on käsitelty lyhyesti tämän tutkimuksen luvussa 3.2.2. Kanervan tietojen pohjalta. Kirjaston perustamisajatuksen lausui turpiininkäyttäjä Kärkönen, joka perusteli kirjaston tärkeyttä sivistysmahdollisuuden tarjoamisella työläisille. Isännistön roolista hankkeessa ei ole tietoa. Lukusalin perustamista puolestaan on ehdotettu vasta vuosikokouksessa 10.8.1904, mutta pöytäkirjasta ei käy ilmi, kuka ehdotuksen takana oli.⁴¹⁶ Näin voidaan todeta, että arkistoaineisto ei anna vastauksia perustamista koskeviin kysymyksiin.

Kirjaston tavoitteista on tutkimusaineistossa vähän mainintoja. Kirjaston tarkoituksena oli sääntöjen mukaan ”hankkia saman tehtaan työväestölle tilaisuutta sivistävän, hyödyllisen ja huvittavan kirjallisuuden viljelemiseen”.⁴¹⁷ Kirjaston kautta pyrittiin siis tarjoamaan työntekijöille monipuolista luettavaa, jonka avulla he saattoivat kehittää tietämystään mutta myös rentoutua. Ilmeisesti kirjastoa ja sen tavoitteita on pidetty parinkymmenen vuoden toiminnan jälkeen niin itsestään selvinä, ettei asiaa ole tarvinnut erikseen käsitellä pöytäkirjoissa tai vuosikertomuksissa, varsinkin kun säännöissä on ollut maininta tarkoituksesta. Sivistystavoite on kuitenkin jatkossakin

⁴¹³ Urbans 1956, 183, 188.

⁴¹⁴ Lodenius 1908, 103; Urbans 1956, 188. Lainaukset tässä järjestyksessä.

⁴¹⁵ Ks. Urbans 1956, 189–194.

⁴¹⁶ Ptk. 10.8.1904. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴¹⁷ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita nro 3. PTL, TKA.

nähtävissä erityisesti niiden, lähinnä 1800–1900-luvun vaihteen vuosikertomusten taustalla, joissa toivotaan käyttäjien lainaavan myös tietokirjallisuutta pelkän kaunokirjallisuuden sijasta.⁴¹⁸

Vuoden 1918 tapahtumat ovat herättäneet kirjastonhoitajan pohtimaan vuosikertomuksessa sivistystyön ja näin myös kirjaston merkitystä. Tuolloinen kirjastonhoitaja K.J. Allén kysyy ”hyödyttääkö valistustyö mitään?” ja toteaa traagisten tapahtumien paljastaneen ”- - niin kammottavaa raakuutta ja väkivaltaisuutta meidän ’korkealla sivistystasolla’ olevassa kansassamme, että joutuu väkisininkin epäilemään tuon sivistyksen olemassaoloa ja merkitystä”. Hän kuitenkin päätyy siihen lopputulokseen, ”että työtä on sittenkin jatkettava, ei ole toivottomasti kesken jätettävä. - - . Emme saa katkerimpainkaan pettymysten ja vastoinkäymisten antaa laimentaa harrastustamme valistustyöhön, vaan päinvastoin.”⁴¹⁹ Allén siis korostaa valistustyön merkitystä. Myös kansanvalistus- ja kirjastokentällä yleisesti syynä sotaan nähtiin nimenomaan ”kansalaiskasvatuksen puutteellisuus ja toisaalta kansan sivistymättömyys”.⁴²⁰ Allénin näkemys siis oli alalle tyypillinen. Tehtaan kirjasto oli Allénille se kanava, jonka kautta kansaa nyt voitiin entistä voimallisemmin lähteä sivistämään. Allén itse haavoittui sodassa, ja vaikei asiasta ole varmaa tietoa, vuosikertomuksen tekstin pohjalta voidaan olettaa hänen olleen valkoisten puolella eikä osana tuota ”raakuutta ja väkivaltaisuutta” harrastanutta kansaa.⁴²¹ Tekstin pohjalta voidaan päätellä Allénin uskovan äskettäisistä tapahtumista huolimatta siihen, että kansa voidaan nostaa raakuuksien yläpuolelle ja vastaava välttää tulevaisuudessa valistuksen voimalla. Vuosikertomuksen näkökulma suuntautuu ylhäältä alas, ja sen kirjoittaja laskee itsensä sivistyneeseen kansanosaan, jonka tehtävänä on jakaa valistusta myös niille, jotka osittain sivistyksen puutteen takia ovat ajautuneet väkivaltaisuuksiin.

Pellavatehtaan kirjasto lopetti toimintansa ilmeisesti vuonna 1944. Tehtaan taholta lähestyttiin tuolloin kirjaston johtokuntaa ja ehdotettiin kirjaston lakkauttamista. Tätä perusteltiin sillä, että käyttö oli ollut ennen sotaa hyvin pientä ja kirjaston toiminta oli keskeytynyt kokonaan sota-ajaksi. Lisäksi yhtiö tarvitsi kirjaston tilat muuhun käyttöön. Johtokunta puolestaan lähetti tämän johdosta Tampereen kaupunginkirjastolle tiedustelun siitä, haluttaisiinko tehtaan kirjaston kirjat sinne.⁴²²

⁴¹⁸ Ks. esim. vuosikertomukset 1896–97, 1897–98, 1898–99, 1899–1900, 1914–15. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴¹⁹ Vuosikertomus 1917–18. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴²⁰ Vatanen 2002, 174.

⁴²¹ Vuosikertomus 1917–18. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴²² Kirje kirjaston johtokunnalle 15.6.1944 ja kirjejäljennös kaupunginkirjastolle lähetetystä kirjeestä 7.7.1944. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 6. Kirjeitä kirjaston lopettamiseksi v. 1944. PTL, TKA.

4.2.3. Kirjaston kohderyhmä

Kirjasto oli sääntöjen mukaan tarkoitettu Pellava- ja Rautateos-yhtiön työntekijöille.⁴²³ Mukaan luettiin Pellavatehtaan, Konepajan ja Puuhiomon työntekijät.⁴²⁴ Lainaajan oli kirjastonhoitajan niin vaatiessa ilmoitettava tälle työpaikkansa tehtaassa sekä lisäksi asuntonsa.⁴²⁵ Pöytäkirjoissa tai vuosikertomuksissa puolestaan on vain muutamia mainintoja siitä, ketkä kirjastoa saivat käyttää. Joitakin viitteitä tästä kuitenkin on löydettävissä. Johtokunta on päättänyt 25.8.1905 ottaa käyttöön jäsenkortit, koska kirjastossa on käynyt ”edellisinä vuosina” muitakin kuin oman yhtiön palveluksessa olevia.⁴²⁶ Kirjasto oli siis tarkoitettu vain oman tehtaan työntekijöille, jolloin se on ollut osa tehtaan työläisilleen tarjoamaa palvelujärjestelmää. Tämä on ymmärrettävää, sillä Tampereella kuitenkin oli myös kunnallinen kirjasto muiden lukuhaluisten käytettävissä. Jäsenkorteilla viitataan ilmeisesti lainauskortteihin, jotka otettiin käyttöön toimintakaudella 1905–06.⁴²⁷ Lisäksi vuosikertomuksista käy ilmi, että kirjastoa ovat saaneet käyttää myös nuoret ainakin 13-vuotiaasta lähtien.⁴²⁸ Ilmeisesti kirjasto siis oli kaikkien tehtaan työntekijöiden käytössä ilman mitään ikärajoituksia.

4.2.4. Kirjaston rahoitus

Kirjaston säännöissä ei ole mainintoja sen rahoituksesta lukuun ottamatta myöhästymisestä perittävää sakkoa ja korvausta, joka tuli maksaa vahingoittuneesta tai kadonneesta kirjasta.⁴²⁹ Sääntöihin ei siis ole kirjattu mitään esimerkiksi tehtaan tukeen liittyen. Kirjaston menot olivat kaikkiaan kirjastoille tyypillisiä. Suurimman menoerän muodostivat uusien kirjojen hankinta ja sidottaminen sekä vanhojen kirjojen korjaaminen. Lehtien tilaaminen ja kirjastonhoitajan palkka olivat tämän jälkeen suurimmat menoerät. Lisäksi kirjastolla oli satunnaisia kuluja esimerkiksi uuden luettelon painattamisesta ja kirjastonhoidossa tarvittavien tarvikkeiden hankinnasta.

4.2.4.1. Tehtaan rahallinen tuki kirjastolle

Tarkasteltavana olevana ajanjaksona kirjaston merkittävin rahoittaja on ollut Pellavatehdas. Yhtiö on lahjoittanut kirjastolle 1000 markkaa ainakin toimintakausina 1895–96, 1896–97, 1898–99, 1899–1900, 1901–02, 1902–03, 1903–04, 1908–09 ja 1909–10 sekä vuonna 1918 eli kaikkiaan

⁴²³ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita nro 3. PTL, TKA.

⁴²⁴ Ptk. 24.8.1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴²⁵ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita nro 3. PTL, TKA.

⁴²⁶ Ptk. 25.8.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴²⁷ Vuosikertomus 1905–06. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴²⁸ Mm. vuosikertomukset 1897–98, 1912–13, 1914–15, 1915–16. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916.

PTL, TKA.

⁴²⁹ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita nro 3. PTL, TKA.

kymmenen kertaa.⁴³⁰ Lisäksi yhtiöltä on saatu 500 markkaa toimintakausina 1911–12 ja 1912–13.⁴³¹ Vuosikertomuksessa 1895–96 yhtiön huomattava tuki luetaan isännöitsijä Solinin ansioksi, ”jonka ehdotuksesta yhtiö myönsi mainitun summan”.⁴³² Muutamina vuosina tuki kirjastolle on myönnetty yhtiökokouksessa, mutta usein pöytäkirjoissa mainitaan vain yleisesti, että yhtiö on lahjoittanut kirjastolle rahaa.⁴³³ Yhtiön tuella on ollut suuri merkitys sille, että kirjaston toiminta on vilkastunut 1890-luvun puolivälistä alkaen. Tuki on ilmeisesti osoitettu erityisesti uusien kirjojen hankintaan, tai siihen tukea ainakin on käytetty, ja näin kirjaston kokoelmaa on voitu laajentaa.⁴³⁴

Pöytäkirjoista löytyy viitteitä siitä, että yhtiö on tukenut kirjastoa myös muina vuosina, mutta niihin ei ole merkitty suoraan, että tukea olisi saatu. Tukeen viittaa esimerkiksi vuosikokouksessa 16.8.1907 pöytäkirjaan kirjattu ”- - antaako tehdasyhtiö kirjastolle tavanmukaista rahalahjaa.”⁴³⁵ ”Tavanmukaisuus” viittaisi siihen, että tukea on saatu myös vuoden 1903 jälkeen, vaikkei asiasta pöytäkirjoissa tai vuosikertomuksissa olekaan mainintaa. Toisaalta siihen suuntaan, että tukea ei ehkä ole muutamaan vuoteen saatu, voisi viitata johtokunnan päätös pyytää isännistöltä varoja, ”kun entiset ovat melkein loppuun kuluneet.”⁴³⁶ Tämä voi viitata tosin vain siihen, että edellisellä toimintakaudella saadut rahat on jo käytetty. Myös 11.8.1909 päivätyssä pöytäkirjassa on tuesta ilmoittamisen yhteydessä maininta ”tänäkin vuonna”, joka viittaisi tuen toistuvuuteen.⁴³⁷ Jatkossa pöytäkirjoissa on kuitenkin toisinaan maininta siitä, että johtokunta on päättänyt pyytää tehtaan isännistöltä rahaa kirjastolle.⁴³⁸ Välissä on toisaalta useampi vuosi, jolloin tuen anomisesta ei ole mainintaa. Ilmeisesti yhtiö on toisinaan myöntänyt kirjastolle tukea automaattisesti, kun taas välillä tukea ei olekaan myönnetty ja siksi johtokunta on päättänyt sitä erikseen pyytää.⁴³⁹

Tehtaan avustuksesta vuosien 1913–1917 välillä ei ole varmuutta, mutta 12.8.1916 päivätty pöytäkirja antaa olettaa että avustusta olisi saatu, sillä siinä valitetaan tuen olleen ”moniaita vuosia”

⁴³⁰ Mm. vuosikertomukset 1895–96, 1898–99, 1899–1900 ja ptk:t 23.6.1897, 28.8.1901, 11.8.1902, 6.8.1903, 8.7.1908, 11.8.1909, 19.6.1918. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴³¹ Ptk:t 20.12.1911, 29.1.1913. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴³² Vuosikertomus 1895–96. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴³³ Ptk. 23.6.1897, vuosikertomus 1897–98. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA. Jälkimmäisestä esim. ptk:t 28.8.1901, 6.8.1903, 11.8.1909, 20.12.1911. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴³⁴ Vuosikertomukset 1895–96, 1896–97, 1897–98. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴³⁵ Ptk. 16.8.1907. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴³⁶ Ptk. 7.2.1908. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴³⁷ Ptk. 11.8.1909. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴³⁸ Ptk:t 30.9.1909, 22.5.1911, 21.8.1917. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴³⁹ Mielenkiintoinen aiheen kannalta on myös pöytäkirjamerkintä 17.6.1912 jossa puheenjohtaja toteaa, että erillisen kurssiavustuksen anominen kannattaisi jättää tekemättä, koska ”tehtaan työväen palkkauskysymys on vireillä ja kun toivotaan että kirjastoa ja eläkekassaa muistettaisiin taas raha-avulla”. Johtokunta on hyväksynyt tämän puheenjohtajan ehdotuksen. (Ptk. 17.6.1912. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.)

vain 500 markkaa. Tästä syystä johtokunta onkin päättänyt kääntyä tehtaan hallinnon puoleen pyytääkseen lisäävustusta.⁴⁴⁰ Kun inflaatio vielä oli näinä vuosina maailmansodan vuoksi kiihtyvää, on tuen suuruus käytännössä pienentynyt koko ajan. Tehtaan avustuksen riittämättömyyttä valitetaan myös vuonna 1919, jolloin sitä pidetään kirjastolle riittämättömänä, koska se kuluu lähinnä vanhojen kirjojen korjaukseen ja kirjastonhoidon menoihin, eikä uusien kirjojen hankkimiseen jää varoja.⁴⁴¹ Inflaation vaikutus näkyy tässäkin, sillä kirjasto kuitenkin sai 1918 tehtaalta 1000 mk.⁴⁴²

Kaiken kaikkiaan tehtaan rahallista tukea tarkasteltaessa voidaan todeta, että tuki on ollut suurinta ennen vuotta 1910, ja tämän jälkeen se on pienentynyt. Kirjasto on ilmeisesti varsinkin tutkimusjakson alkupuolella saanut runsaan tukensa ilman erillistä pyyntöä. Myöhemmin sitä ei ehkä ole enää koettu yhtä keskeiseksi osaksi palvelujärjestelmää kuin aikaisemmin, ja tästä syystä tukea on vähennetty eikä sitä välttämättä ole enää automaattisesti annettu vuosittain. Ilmeisesti kirjaston rahapyyntöihin on kuitenkin aina vastattu myöntävästi, joten sen toimintaa on haluttu tukea. Vuonna 1918 kirjastoa on, tosin johtokunnan pyynnöstä, tuettu taas 1000 markalla. Pyyntö on esitetty ennen sodan alkamista, mutta tieto tuesta on ilmeisesti tullut rahastonhoitajallekin vasta sodan puhjettua, kun asia on voitu ottaa esiin vasta kesäkuussa.⁴⁴³ Ehkäpä myös tehtaan johto koki kirjaston ja valistuksen tuolloin kanavana, jonka kautta vastaavan tapahtumista tulevaisuudessa voitaisiin pyrkiä ehkäisemään, ja halusi siksi osoittaa sille tukeaan johtokunnan pyytämällä summalla. Vuoden 1918 jälkeen tehtaan rahallisesta tuesta ei enää ole pöytäkirjoissa mainintoja lukuun ottamatta jo mainittua vuoden 1919 valittelua tuen vähäisyydestä.⁴⁴⁴ Pöytäkirjojen puuttuessa vuosilta 1921–1925 tuen mahdollisesta loppumisesta ei ole varmuutta.

4.2.4.2. Muut tulonlähteet

Kirjastolla on ollut tehtaan tuen lisäksi myös muita rahakanavia. Kaupungilta kirjasto sai anniskeluyhtiön voittovaroista tukea ainakin vuonna 1891 500 markkaa ja toimintakautena 1895–96 300 markkaa.⁴⁴⁵ Sen sijaan vuosikertomuksessa 1896–97 todetaan, ettei rahaa kaupungilta pyynnöstä huolimatta saatu.⁴⁴⁶ Tukea on pyydetty myös vuonna 1898, mutta pyynnön

⁴⁴⁰ Ptk. 12.8.1916. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁴¹ Ptk. 19.2.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁴² Ptk. 19.6.1918. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁴³ Ptk:t 11.1.1918, 19.6.1918. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁴⁴ Ptk. 19.2.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁴⁵ Ptk. 12.9.1891 ja vuosikertomus 1895–96. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita I Johtokunnan pöytäkirjat 1891. PTL, TKA.

⁴⁴⁶ Vuosikertomus 1896–97. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

tuloksellisuudesta ei ole tietoa.⁴⁴⁷ Tämän jälkeen anniskeluyhtiön voittovarot on otettu esiin seuraavan kerran vasta 24.8.1906 pidetyssä vuosikokouksessa lukusalin tukea pohdittaessa. Johtokunnan jäsen Lavonius kuitenkin totesi, että kaupungilta on turha odottaa rahaa.⁴⁴⁸ Tästä voidaan päätellä, että kaupungilta ei enää 1890-luvun puolivälin jälkeen ole saatu tukea kirjastolle.

Kirjaston säännöissä ja kirjastontarkastuksen yhteydessä vuonna 1904 on mainittu myöhästyneistä kirjoista perittävä sakko.⁴⁴⁹ Sakotuksesta on ilmeisesti jossain vaiheessa luovuttu, sillä vuonna 1920 pohdittaessa miten lainatut kirjat saataisiin takaisin ajallaan, ehdotus sakosta on hylätty.⁴⁵⁰ Vahingoittuneista tai kadonneista kirjoista tuli myös maksaa korvausta.⁴⁵¹ Pieniä tuloja kirjastolle on kertynyt kirjaston luetteloiden myynnistä lainaajille, hinta on ollut esimerkiksi vuonna 1911 10 penniä uudesta luettelosta, ja vanhat luettelot on saanut 15 pennillä.⁴⁵² Lukusalin vanhojen sanomalehtien myynnistä on myös saatu vähän rahaa, samoin vuonna 1920 kirjaston vanhojen kirjojen myymisestä. Tietosanakirjan myynnistä kirjasto on saanut 600 markkaa.⁴⁵³

Vuonna 1917 kirjaston rahapula on kärjistynyt ja uhannut jo sen toimintaa. Johtokunta on päätenyt pyytämään jälleen avustusta tehtaalta, joten toistaiseksi muita keinoja ei vielä otettu käyttöön.⁴⁵⁴ Vuonna 1918 kirjaston hyväksi pidettiin ensimmäiset iltamat tutkimusjakson aikana – tätä keinoa on käytetty kirjaston tukemiseksi jo 1800-luvulla, ja nyt se siis nostettiin uudelleen esiin, kun tehtaalla tuki ei enää riittänyt toiminnan pyörittämiseen.⁴⁵⁵ Ensimmäisten iltamien tuotto menojen jälkeen oli yli 1000 markkaa, ja tästä rohkaistuneena iltamia pidettiin useampia.⁴⁵⁶ Yhden iltaman ”netto tulo” 500 markkaa on annettu ”Köyhäin kansakoulu lasten ravitsemisen huolto toimikunnalle”, joten kirjasto on myös pyrkinyt harjoittamaan hyväntekeväisyyttä. Iltamien tuottoisuus on kuitenkin vaihdellut siinä määrin, että välillä on jopa jääty tappiolle.⁴⁵⁷ Niinpä johtokunta on ainakin kerran myynyt iltamavuoronsa toiselle taholle joka oli tarjonnut siitä 75 markkaa. Myyntiä on pohdittu myöhemminkin, mutta lopulta on päädytty siihen, ettei vuoroja uskalla myydä: vaarana nähtiin, ettei isännistö enää anna kirjastolle tiloja iltaman pitoon

⁴⁴⁷ Ptk. 19.2.1898. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁴⁸ Ptk. 24.8.1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁴⁹ Säännöt 1906 ja ptk. 25.7.1904. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁴⁵⁰ Ptk. 23.8.1920. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁵¹ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁴⁵² Ptk:t 18.9.1908, 21.8.1911. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁵³ Ptk:t 19.6.1906, 12.1.1917, 4.7.1920, 30.11.1920. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁵⁴ Ptk:t 13.8.1917, 21.8.1917. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁵⁵ Ptk:t 13.9.1918, 12.10.1918, 5.11.1918. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁵⁶ Ptk:t 12.11.1918, 20.11.1918, 2.1.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁵⁷ Ptk:t 9.12.1918, 2.1.1919, 19.2.1919, 2.5.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

huomatessaan, ettei kirjasto käytä itse vuorojaan.⁴⁵⁸ Tästä syystä iltamat on päätetty pitää itse, ja niitä on pidetty taas useammat vuoden 1920 aikana.⁴⁵⁹

Kaiken kaikkiaan kirjaston rahoitusta tarkasteltaessa voidaan todeta, että tehtaan avustus on ollut keskeisessä roolissa. Muita suhteellisen vakituisia tulonlähteitä kirjastolla ei ole ollut. Tarkastelujakson alkuvaiheessa merkittävämpää tukea on saatu muutamana vuotena kaupungilta, ja jakson loppupuolella taas iltamat ovat toisinaan tuoneet kirjastolle enemmänkin rahaa, joskin niiden tuotto on vaihdellut rajusti. Niinpä kirjaston toimintakyky on ollut pitkälti tehtaan myöntämän avustuksen varassa, ja näin kirjasto on ollut kiinteä osa tehtaan työntekijöilleen tarjoamia palveluita.

4.2.5. Tehtaan muu tuki kirjastolle

Tehdas tuki kirjastoa myös muuten kuin rahallisesti. Kaiken kaikkiaan mainintoja tehtaan muusta tuesta kirjastolle esiintyy tutkimusaineistossa kuitenkin harvoin, ja säännöissä ei ole mitään aiheeseen liittyvää. Tärkeimmät tukimuodot rahoituksen lisäksi ovat olleet toimitilat ja kalusteet kirjastolle ja lukusalille.⁴⁶⁰ Tämä on vahvistanut kirjaston roolia osana tehtaan työntekijöilleen tarjoamaa palvelujärjestelmää. Vaikka tilojen ilmaisuutta ei suoraan mainita, pöytäkirjojen maininnat antavat ymmärtää, että kirjasto ja lukusali ovat saaneet toimia tehtaan tiloissa ilmaiseksi. Oletettavaa on, että asiasta olisi mainittu, mikäli siihen olisi tullut muutos, olisihan kyseessä ollut kirjastolle uusi menoerä. Lisäksi tehtaat yleisesti tarjosivat kirjastoilleen ja lukusaleilleen tilat. Kun kirjasto tai lukusali on tarvinnut uusia kalusteita tai tilojen kanssa on ollut ongelmia, kuten valonpuute lukusalissa, johtokunta on kääntynyt tehtaan johdon puoleen.⁴⁶¹ Pöytäkirjoihin ei ole ainakaan merkitty, että pyynnön tulos olisi kertaakaan ollut kielteinen. Joistakin pöytäkirjoista voidaan myös päätellä, että yhtiö on luovuttanut kirjastolle tilat iltamien pitoon ilmaiseksi.⁴⁶²

4.2.6. Aukiolo ja sijainti

Kirjaston sijainnista ei ole kirjaston säännöissä mitään mainintaa, ja aukioloa koskevat maininnat liittyvät vain siihen, kuka niistä päättää.⁴⁶³ Kirjasto on tutkimusjakson alussa ollut sijoitettuna tehtaan kouluun, jonka kirjastonhoitaja toteaa vuosikertomuksessa 1895–96 sijainneen syrjässä ja olleen siksi hankala lainaajille. Nyt kirjasto on päässyt muuttamaan ”uuteen lukusalirakennukseen,

⁴⁵⁸ Ptk:t 24.10.1919, 24.12.1919, 2.2.1920. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁵⁹ Ptk:t 2.2.1920, 2.4.1920, 12.5.1920, 20.9.1920, 2.11.1920, 30.11.1920. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁶⁰ Vuosikertomus 1895–96, ptk:t 5.9.1905, 8.7.1908. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁶¹ Ptk:t 8.11.1904, 5.9.1905, 19.12.1905, 7.2.1908. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁶² Ptk:t 2.2.1920, 30.11.1920, 26.1.1921. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁶³ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

jossa sillä on tilava ja muuten tarkoituksen mukainen huone käytettävänä”.⁴⁶⁴ Kanervan & Peltosen mukaan kirjasto muutti tällöin tehtaan juhlasalirakennukseen.⁴⁶⁵ Uudet tilat sijaitsivat aivan tehtaan vieressä, ja siksi kirjastonhoitaja toteaa, että lainaajienkin on nyt ”mukavampi ja helpompi käyttää kirjastoa hyväkseen”.⁴⁶⁶ Kun siis ennen lainaajien täytyi erikseen mennä käymään kirjastossa, nyt siellä saattoi käydä helposti työmatkan varrella. Lukusali sijoitettiin myös aikanaan tähän rakennukseen.⁴⁶⁷ Kirjasto muutti seuraavan kerran vuonna 1920 ”toiseen huoneeseen”.⁴⁶⁸

Tutkimusjakson alussa kirjasto on ollut auki kerran viikossa syyskuun alusta toukokuun loppuun.⁴⁶⁹ Kaudeksi 1896–97 viikoittaisia aukiolokertoja on tungoksen helpottamiseksi lisätty kahteen, ja kirjasto on ollut auki keskiviikko- ja lauantai-iltais. Lainauspäiviksi on vuosikertomuksen 1898–99 mukaan vaihdettu maanantai ja torstai kirjaston ollessa molempina päivinä auki iltaisin seitsemästä alkaen. Vuosikertomuksessa 1898–99 kirjastonhoitaja toteaa kirjaston aukiolon olevan konepajan puolella työskentelevien kannalta huono, koska heidän työpäivänsä päättyy jo kuudelta, ja hän epäilee, etteivät työntekijät enää viitsi erikseen lähteä käymään kirjastossa.⁴⁷⁰ Tästä voidaan päätellä, että pellavatehtaan puolella työpäivä päättyi seitsemältä, ja näin ollen työläiset saattoivat käydä kirjastossa suoraan työpäivän päätteeksi kotimatalla, ja kirjastonkäytön saattoi näin sitoa luontevasti työpäivän jatkoksi. Pellavatehtaassa oli töissä moninkertainen määrä työläisiä konepajaan verrattuna, joten potentiaalisten kirjastonkäyttäjien menetys oli kuitenkin suhteessa vähäinen. Kaiken kaikkiaan kirjastonhoitaja on vuosikertomuksessa 1899–1900 pitänyt aukioloaikoja sopivina, eivätkä lainaajatkaan ole hänen mukaansa valittaneet asiasta. Maanantai ja torstai ovatkin vakiintuneet kirjaston aukiolopäiviksi koko tutkimusjakson ajaksi.⁴⁷¹

Vuosikertomuksessa toimintakaudelta 1904–05 mainitaan, että kirjastosta on maanantaisin lainattu etupäässä naisille ja torstaisin taas miehille.⁴⁷² Aikaisemmin tällaisesta käytännöstä ei ole mainintaa, joten ei ole varmuutta siitä, milloin vuorot on ensimmäistä kertaa painotettu sukupuolen mukaan. Ilmeisesti järjestely on jatkunut kaudesta 1904–05 eteenpäin, sillä siitä esiintyy toisinaan

⁴⁶⁴ Vuosikertomus 1895–96. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁶⁵ Kanerva & Peltonen 1961, 91.

⁴⁶⁶ Vuosikertomus 1895–96. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁶⁷ Ptk 21.8.1907. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁶⁸ Ptk. 4.7.1920, vuosikertomus 1919–20.

⁴⁶⁹ Vuosikertomus 1895–96. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁷⁰ Ptk. 23.6.1897, vuosikertomukset 1896–97, 1898–99, 1899–1900. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁷¹ Vuosikertomukset 1899–1900, 1900–01, 1904–1905, 1905–06, 1906–07, 1907–08, 1908–09, 1909–10, 1910–11, 1911–12, 1912–13, 1913–14, 1915–16, 1916–17, 1919–20. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁷² Vuosikertomus 1904–05. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

mainintoja aineistossa eikä ole syytä olettaa, että järjestely olisi vaihdellut vuosittain. Merkinnöissä toisinaan esiintyvä ”etupäässä” viittaa siihen, että toisen sukupuolen edustajia ei kuitenkaan ole käännytetty kirjastosta pois.⁴⁷³ Todennäköisesti ”vääränä päivänä” kävijät ovat kuitenkin vähentyneet käytännön vakiintuessa. Valitettavasti käytettävissä olevat lähteet eivät valaise tätä asiaa enempää, joten käytännön syyt ja sen pitkäikäisyyden salaisuus jäävät arvailujen varaan. Tietoa siitä, kuinka yleinen käytäntö on kirjastoissa mahdollisesti ollut ja onko sille jossakin esitetty perusteita, ei ole tätä tutkimusta tehtäessä tullut kirjastohistorian piirissä vastaan. Ainoa tämänkaltainen tapaus liittyy Finlaysonin tehtaan kirjaston alkuaikoihin.⁴⁷⁴

Kirjasto on tutkimusjakson aikana ollut kerralla auki tunnista kahteen tuntiin. Aukioloaika on vuosien saatossa aikaistunut, ja sen voisi olettaa seurailleen työpäivän päättymistä.⁴⁷⁵ Kirjasto on avautunut jo kuudelta ainakin toimintakaudesta 1909–10 alkaen – sitä, minä vuonna muutos on tapahtunut, ei pöytäkirjoista käy ilmi, sillä edellinen yksiselitteinen tieto aukioloajasta on toimintakaudelta 1899–1900. Ilmeisesti kirjasto on auennut kuudelta ainakin toimintakauteen 1915–16 saakka.⁴⁷⁶ Vuonna 1917 aukioloajoista sovittaessa on päätetty kirjaston aukeavan neljältä iltapäivällä ”kuten edellisenäkin vuonna”, joten tästä voisi päätellä, että avautumisaika on vaihtunut neljäksi toimintakaudelle 1916–17. Aukeamisaika on tämän jälkeen pysynyt samana tutkimusjakson loppuun.⁴⁷⁷ Mikäli kirjasto noudatteli aukioloajoillaan tehtaan työaikaa, kuten oletettavaa on, voidaan tätä pitää pyrkimyksenä nivoa kirjastonkäyttö mahdollisimman luontevaksi osaksi työntekijöiden elämää. Kun kirjastossa saattoi käydä työmatkalla, kynnys sen käyttämiseen oli matalampi kuin jos sinne olisi täytynyt lähteä erikseen.

Lainauskausi on ilmeisesti ollut koko tutkimusjakson ajan syyskuun alusta toukokuun loppuun. Tavallisesti kirjasto on ollut lainauskauden aikana auki noin 62–70 kertaa. Kesällä kirjastoa on järjestetty ja toisaalta silloin kirjastonkäyttö olisi varmasti ollut muutenkin pienempää. Toimintakaudella 1908–09 kirjoja on lainattu myös kesän aikana 13 lainaajalle, joten ilmeisesti kirjaston lainauskausi ei ole kuitenkaan ollut täysin ehdoton vaan siitä on voitu joustaa innokkaimpien lainaajien kohdalla. Tutkimusjakson sisään mahtuu muutamia poikkeusvuosia, jolloin lainauskausi on ollut syystä tai toisesta tavallista lyhyempi. Toimintakautena 1915–16

⁴⁷³ Vuosikertomukset 1905–06, 1908–09, 1915–16, ptk:t 22.8.1910, 27.8.1918, 23.8.1920. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁷⁴ Ks. luku 3.2.1.

⁴⁷⁵ Vuosikertomukset 1899–1900, 1909–10, 1915–16, ptk:t 20.8.1909, 21.8.1917, 27.8.1918, 11.7.1919, 23.8.1920. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁷⁶ Ptk. 20.8.1909, vuosikertomukset 1899–1900, 1915–16. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁷⁷ Ptk:t 21.8.1917, 27.8.1918, 11.7.1919, 23.8.1920. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

kirjasto on jouduttu sulkemaan jo maaliskuussa ”kaupungissa vallinneen tautisen ajan tähden”, sillä taudin epäiltiin voivan tarttua myös kirjojen välityksellä. Toinen poikkeus oli kausi 1917–18, jolloin levottomuudet ja sota vaikuttivat kirjaston aukioloon.⁴⁷⁸

Kirjastonhoitajan velvollisuuksiin on 28.8.1901 kirjattu että kirjaston on oltava auki kahdesti viikossa päivinä jotka kirjastonhoitaja saa päättää.⁴⁷⁹ Myöhemmin pöytäkirjoissa näkyy kuitenkin mainintoja siitä, että kirjaston aukioloista on päätetty uuden toimintakauden aluksi johtokunnan kokouksissa. Ensimmäinen maininta tästä on 25.8.1905 päivätyssä pöytäkirjassa, ja säännöt vuodelta 1906 viittaavat myös tähän.⁴⁸⁰ Johtokunta on päättänyt lukusalin avaamisen yhteydessä siitä, että lukusali on suljettava iltaisin yhdeksältä. Vuonna 1907 lukusali oli auki kahdeksasta aamulla yhdeksään illalla.⁴⁸¹ Lukusalia saattoi siis käyttää joko työpäivän aikana tai sen jälkeen.

4.2.7. Kirjaston kokoelma ja valintaperusteet

Seuraavaan taulukkoon on koottu keskeisiä lukuja Pellavatehtaan kirjaston toiminnasta. Tässä luvussa käsitellään lähinnä kirjaston kokoelmaa, kun taas lainauslukuihin paneudutaan luvussa 4.2.8. Kirjaston vuosikertomukset puuttuvat toimintakausilta 1901–02 ja 1903–04. Kaikissa muissakaan vuosikertomuksissa ei ole mainittu kokoelman tai uusien kirjojen määrää, ja niinpä taulukkoon ja kuvioihin on jäänyt aukkoja. Kirjoja on myös poistettu vuosittain, ja tähän on otettu kokoelman koko vuoden aikana tapahtuneiden ostojen ja poistojen jälkeen. Lisäys on laskettu vuosikertomuksissa olleista tiedoista niille toimintakausille, joina uusien määrää ei ole ilmoitettu, mikäli tämä on ollut mahdollista.⁴⁸²

⁴⁷⁸ Vuosikertomukset 1897–98, 1898–99, 1899–00, 1900–01, 1908–09, 1909–10, 1910–11, 1915–16, 1916–17, 1917–18, Ptk:t 21.8.1907, 10.8.1908, 20.8.1909, 22.8.1910, 21.8.1911, 19.4.1912, 19.8.1912, 20.8.1914, 19.8.1916, 21.8.1917, 27.8.1918, 23.8.1920. Lisäksi mm. vuosikertomukset 1902–03, 1904–05, 1905–06, 1906–07, 1907–08, 1909–10, 1911–12, 1912–13, 1913–14. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁷⁹ Ptk. 28.8.1901. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁸⁰ Ptk:t 25.8.1905, 21.8.1907, 10.8.1908, 22.8.1910, 21.8.1911, 19.8.1912, 21.8.1913, 20.8.1914, 28.8.1915, 19.8.1916, 21.8.1917, 27.8.1918, 11.7.1919, 23.8.1920, säännöt 1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916, II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁴⁸¹ Ptk:t 6.10.1905, 21.8.1907. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁸² Laskettu toimintakausille 1896–1901. Tiedot on laskettu vähentämällä edellisen toimintakauden kirjamäärä laskettavan kauden kirjamäärästä.

Taulukko 4. Pellavatehtaan kirjaston nidemäärä, kasvu, lainat, lainaajat ja tehtaan työntekijät.

Toimintakausi	Niteitä	Uusia / Lisäys	Lainoja	Lainaaaja	Työntekijöitä ¹⁾
1894–95	-	-	5042	1689	1552
1895–96	1536	-	6079	1915	1507
1896–97	1856	-/320	7496	2539	1659
1897–98	2041	-/185	6832	2562	1922
1898–99	2193	-/152	5903	2131	2083
1899–1900	2333	-/140	6864	2621	2203
1900–01	2666	-/333	6999	2715	2146
1901–02	-	-	-	-	1899
1902–03	2907	-	10037	3639	2458
1903–04	-	-	-	-	2214
1904–05	3160	233/-	8610	3325	2161
1905–06	noin 3260	145/-	5835	2175	2086
1906–07	-	85/-	7239	2480	2065
1907–08	-	100/-	6485	2198	2089
1908–09	3570	81/-	6941	2373	2095
1909–10	3720	93/-	8213	305	2154
1910–11	-	-	7782	290	2143
1911–12	-	90–100/-	7952	266	2168
1912–13	-	0/-	7864	244	2277
1913–14	-	28/-	4328	162	2429
1914–15	3528	36/-	4714	159	2676
1915–16	3630	98/-	3147	137	2956
1916–17	noin 3700	-/-	4050	167	2670
1917–18	-	65 tai 78/- ²⁾	2193	120	2225
1918–19	-	85/-	2257	106	2091
1919–20	-	30-	2558	95	2386

Lähde: Vuosikertomukset.⁴⁸³ Työntekijöiden osalta Tampereen... 1931, liite: Työläisten lukumäärä ja maksetut työpalkat.

1) Työntekijämäärä on otettu sen vuoden mukaan, jolloin kirjaston ko. toimintakausi päättyi. Lähde:

2) Jälkimmäinen luku kirjoitettu edellisen päälle vuosikertomukseen

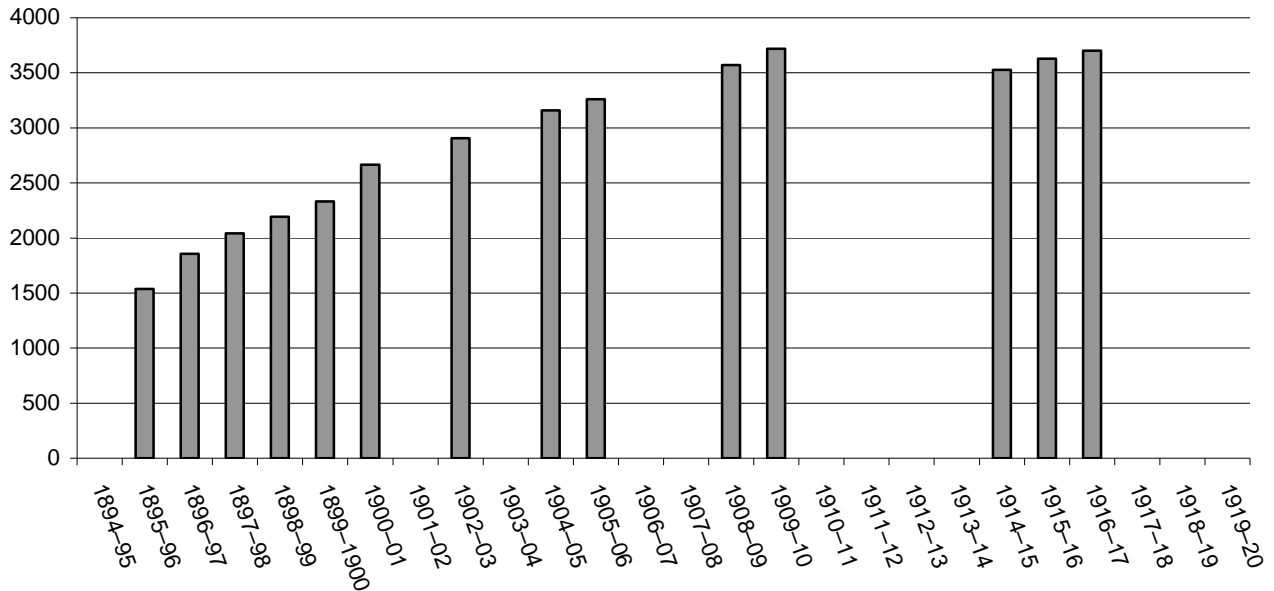
Kirjaston kokoelmassa oli pitkään myös ruotsinkielistä kirjallisuutta, jonka määrä pysyi lähes ennallaan ollen 56–57 nidettä.⁴⁸⁴ Kokoelman kasvun takana ovat siis olleet suomenkielisten kirjojen hankinnat. Kirjaston kokoelmaan ei aluksi ole kuulunut ”aikakauskirjallisuutta”, mutta kirjastonhoitajan ehdotuksen johdosta johtokunta päätti 1897 hankkia Suomen Teollisuuslehteä, Walvojaa ja Terveystieteiden lehteä. Aikakauskirjallisuus sai kirjaston luokituksessa oman sarjansa.⁴⁸⁵ Kirjojen jakautumisesta eri luokkiin ei valitettavasti ole tietoa. Ainoastaan vuosikertomuksessa 1908–1909 kokoelma on eritelty sarjoittain, mutta siinäkin ei ole mainittu sarjojen nimiä. Muista yhteyksistä on saatavissa selville, että luokka 12 oli kaunokirjallisuuden luokka, ja niinpä kyseisen vuosikertomuksen pohjalta voidaan todeta, että se oli kokoelman

⁴⁸³ Lähteenä vuosikertomukset 1895–96, 1896–97, 1897–98, 1898–99, 1899–1900, 1900–01, 1902–03, 1904–05, 1905–06, 1906–07, 1907–08, 1908–09, 1909–10, 1910–11, 1911–12, 1912–13, 1913–14, 1914–15, 1915–16, 1916–17, 1917–18, 1918–19, 1919–20. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁸⁴ Vuosikertomukset 1895–96, 1896–97, 1897–98, 1898–99, 1899–1900, 1900–01, 1909–10. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

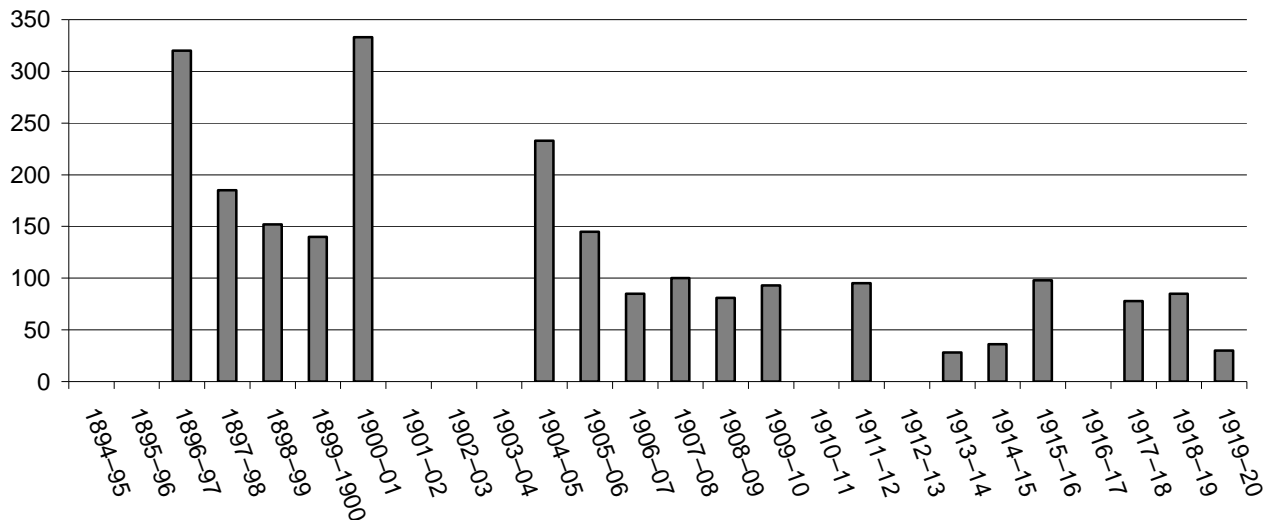
⁴⁸⁵ Ptk. 23.6.1897, vuosikertomus 1897–98. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

ehdottomasti suurin sarja, johon kuului tuolloin 1531 teosta. Seuraavaksi suurimpaan luokkaan kuului 314 teosta ja useimmissa sarjoissa kirjoja oli 100–200.⁴⁸⁶

Kuvio 1. Pellavatehtaan kirjaston niteet.

Lähde: Vuosikertomukset, ks. alaviite 483.

Kuvio 2 Pellavatehtaan uudet niteet/ niteiden lisäys.

Lähde: Vuosikertomukset, ks. alaviitteet 482 ja 483.

Huom. Kuvioon on otettu uusien kirjojen määrä niiltä vuosilta, kun se on ollut tiedossa. Muilta vuosilta on laskettu lisäys, mikäli se on ollut laskettavissa. Koska voidaan olettaa, että uusia kirjoja on hankittu vähintään lisäyksen verran, tämä on katsottu mahdolliseksi. Kaudella 1912–13 uusia kirjoja ei hankittu ollenkaan, muilta tyhjillään olevilta vuosilta ei ole tietoa.

⁴⁸⁶ Vuosikertomus 1908–09. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

Yhtiön tuen mahdollistamat kirjaostot ovat saaneet hoitajan toteamaan vuosikertomuksessa 1898–99, että ”[k]irjasto onkin nykyisin parhaimpia kaupungissamme.”⁴⁸⁷ Tämä osoittaa, että kirjastoa verrattiin muihin kaupungin kirjastoihin. Kanervan mukaan Pellavatehtaan kirjasto oli vuosisadan vaihteessa suurin Tampereen kirjastoista, tiedon lähde tosin ei mainita.⁴⁸⁸ Vuoden 1903 kirjastokartoitusta tukee kuitenkin tätä näkemystä.⁴⁸⁹ Uusia kirjoja on kokoelmaan hankittu runsaasti erityisesti toimintakausina 1896–97 ja 1900–01. Toimintakaudesta 1906–07 lähtien vuosittaiset hankinnat ovat jääneet alle sadan. Selvä notkahdus on tapahtunut toimintakausina 1912–15. Toimintakaudella 1915–16 on taas päästy totuttuihin hankintalukuihin. Seuraavan kerran hankintojen määrä on laskenut huomattavasti toimintakaudella 1919–20. Kirjaston kokoelman koko on tutkimusjaksolla ollut kasvusuuntainen. Ainoa poikkeus sijoittuu vuosien 1910 ja 1914 välille, jolloin useampana vuotena kirjaston kokoa ei ole ilmoitettu ja vuonna 1914 se on lähes 200 nidettä pienempi kuin vuonna 1910. Voi olla, että kirjoja on poistettu vuosien 1910–1914 välillä tavallista runsaammin, jolloin uusien kirjojen määrä ei ole riittänyt kattamaan poistojen synnyttämää vajetta.⁴⁹⁰

4.2.7.1. Kirjojen hankinnasta

Kirjojen hankinnasta huolehti johtokunta yhdessä kirjastonhoitajan kanssa. Uusia kirjoja on tavallisesti hankittu kerran tai kahdesti vuodessa. Kirjastonhoitajan velvollisuuksiin kuului 28.8.1901 päivätyn pöytäkirjan mukaan tehdä johtokunnalle ”ehdotus niistä kirjoista, joita olisi kirjastoon hankittava”, ja sen jälkeen kun johtokunta on tarkastanut ja hyväksynyt ehdotuksen, huolehtia uusien kirjojen hankinnasta. Aikaisemmin on ilmeisesti noudatettu samaa käytäntöä.⁴⁹¹ Vuodesta 1904 lähtien on kuitenkin usein valittu johtokunnan keskuudesta komitea alustamaan uusien kirjojen hankintaa. Kirjastonhoitaja on valittu mukaan komiteaan kolmea kertaa lukuun ottamatta.⁴⁹² Komitea on laatinut ehdotuksen hankittavista kirjoista, ja tämän jälkeen johtokunta on vielä käynyt sen läpi kokouksessaan, jolloin komiteaan kuulumattomilla jäsenillä on ollut mahdollisuus sanoa mielipiteensä hankinnoista. Toisinaan ehdotus on hyväksytty sellaisenaan, toisinaan siihen on tehty pieniä muutoksia, mutta tämän tarkemmin asiaa ei ole kirjattu

⁴⁸⁷ Vuosikertomus 1898–99. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁸⁸ Kanerva 1972, 173.

⁴⁸⁹ Rasila 1984, 692. Tehtaankirjastojen ja kaupunginkirjaston osalta luvussa 3.2.

⁴⁹⁰ Ks. ptk:t 7.8.1911, 8.8.1913, 16.6.1914, vuosikertomus 1913–14. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁹¹ Ptk. 28.8.1901; ks. myös ptk:t 23.6.1897, 19.2.1898. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁹² Ptk:t 8.11.1904, 13.6.1905, 6.10.1905, 19.6.1906, 21.8.1907, 16.12.1908, 20.8.1909, 21.12.1909, 22.8.1910, 20.12.1911, 19.4.1912, 5.12.1913, 5.1.1915, 11.12.1915, 8.12.1916, 25.12.1917, 27.8.1918, 9.12.1918, 2.4.1920, 2.11.1920. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

pöytäkirjoihin.⁴⁹³ Ainakin kerran komitea on hoitanut kirjaostot johtokunnan valtuutuksella ilman, että ehdotusta on käsitelty johtokunnassa. Johtokunta on kuitenkin tuolloinkin ohjeistanut komiteaa hankkimaan ”huomatuimpia” teoksia.⁴⁹⁴ Komiteakäytännön vakiinnuttua pöytäkirjoissa näkyy vielä toisinaan maininta siitä, kirjastonhoitaja on tehnyt ehdotuksen hankittavista kirjoista. Johtokunta on kuitenkin edelleen hyväksynyt ehdotuksen, usein pienin muutoksin.⁴⁹⁵

Kirjasto sai kertaluontoisena lahjoituksena isännistöltä 1904 kaikkiaan 72 kirjaa, joista tosin vain muutama oli suomenkielinen.⁴⁹⁶ Muuta tietoa lahjoituksen sisältämistä teoksista ei pöytäkirjoista ole saatavissa. Muutama merkintä hankittavista teoksista pöytäkirjoihin on tehty vuonna 1919, jolloin on päätetty hankkia tietosanakirja ja lisäksi vihoittain ilmestyvän Pääoma-teoksen loput vihot. Tietosanakirja on kuitenkin päätetty myydä jo 2.11.1920 pidetyssä kokouksessa, koska sen todettiin olevan suhteessa liian kallis verrattuna siitä saatavaan hyötyyn.⁴⁹⁷

4.2.7.2. Kaunokirjallisuus nousee esiin

Toisinaan kirjastoon on päätetty hankkia uusia kappaleita sellaisia kirjoja, joiden entiset kappaleet on jouduttu poistamaan. Voisi olettaa, että nämä ovat olleet sellaisia kirjoja, joita on lainattu erityisen ahkerasti, ja siksi ne haluttiin pitää edelleen kokoelmassa – kaikkia poistettuja kirjoja ei nimittäin yritetty hankkia uudelleen. Näistä kirjoista on pöytäkirjoissa säilynyt muutamia esimerkkejä, joiden joukossa näyttää olevan erityisesti kaunokirjallisuutta. Listoilla kirjoista, joista yritettiin saada hankittua uudet kappaleet, on mm. useita A. Dumas’n teoksia, M. Talvion Haapaniemen keinu, D. de Foen Robinson Grusoe, M. Jokain Keltaruusu, L. Tolstoin Isäntä ja työmies, M. Canthin Hanna, G. Ferryn Metsäsissi, O. Wuorisen Salmelan heinätalkoot ja L.M. Alcottin Tytöistä parahin. Myös esimerkiksi M. Reidin Tiikerin pyydystäjä, J.W. Cooperin Wiimeinen mohikaani, J. Ahon Novelleja, F. Marrayatin Merirosvo, Sevillan parturi ja Tuhat yksi yötä yritettiin hankkia uudelleen.⁴⁹⁸ Kirjeessään kirjaston johtokunnalle 2.10.1918 silloinen kirjastonhoitaja Palonen on ehdottanut sarjan XII uudelleenjärjestelyä vedoten siihen, että sarjassa on paljon puhki kuluneita ja toisaalta taas vanhentuneita kirjoja. Sen sijaan uusia tai paljon

⁴⁹³ Pöytäkirjat 9.12.1904, 18.7.1905, 19.12.1905, 30.10.1907, 26.1.1909, 30.9.1909, 21.1.1910, 16.12.1910, 29.12.1911, 17.6.1912, 30.12.1913, 5.2.1915, 2.1.1916, 12.1.1917, 11.1.1918, 24.10.1919. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁹⁴ Ptk. 19.2.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁹⁵ Ptk:t 28.12.1906, 11.1.1907, 8.7.1908, 12.8.1916, 19.8.1916. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁹⁶ Ptk. 5.9.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁴⁹⁷ Ptk:t 10.5.1919, 15.5.1919, 2.11.1920. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁴⁹⁸ Ptk:t 13.6.1905, 7.8.1907, 29.7.1908, 8.6.1909, 8.7.1910, 7.8.1911, 8.8.1913, ks. myös 15.5.1919, 4.7.1920. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

kysytyjä kirjoja sarjassa oli hänen mukaansa suhteellisen vähän.⁴⁹⁹ Tässä näkyy kirjaston rahapula, jonka vuoksi uusia kirjoja ei ole voitu ostaa niin paljon kuin olisi haluttu. Rahapula on johtanut myös siihen, että ainakin vuonna 1917 kirjojen korjauksessa on täytynyt priorisoida ja korjata ensin ”tärkeimmät ja vähemmän kuluneet” kirjat.⁵⁰⁰ Romaanisarja on järjestetty edellisen kerran toimintakautena 1913–14.⁵⁰¹

Kirjastoon on ostettu myös Boccaccion Decamerone, jota on päätetty lainata ”kirjastonhoitajan harkinnan mukaan varttuneelle lukiakunnalle”, koska se ei sovi nuorten henkilöiden luettavaksi.⁵⁰² Kirja on siis kyseenalaisuudestaan huolimatta ostettu kirjastoon, mutta sille on päätetty erikseen asettaa lainausrajoitus, jonka soveltaminen jätettiin kirjastonhoitajan harkintaan. Kyseessä on ilmeisesti yksittäistapaus, koska muutoin tällaisia mainintoja ei pöytäkirjoista löydy. Voidaan olettaa, että kirjastonhoitaja on pääosin saanut itse arvioida lukijakohtaisesti, sopiiko joku kirja sen halunneelle lainaajalle.

4.2.7.3. Millaista kokoelmaa tavoiteltiin – ja mitä hankittiin

Toimintakauden 1897–98 vuosikertomuksessa kirjastonhoitaja toteaa yhtiön tuen mahdollistaneen kirjaostot ja sitä kautta kirjaston kehittämisen ”yhä enemmän tarkoitustaan vastaavaksi”. Vuosikertomuksessa 1899–1900 hän viittaa jälleen yhtiön tukeen toivoen sen jatkuvan, jotta kirjastoa edelleen voitaisiin kehittää ”täydellisemmäksi ja monipuolisemmaksi”.⁵⁰³ Täydellisyys viitannee siihen, että kirjastosta löytyvät kaikki hyvään kirjastokokoelmaan kuuluvat teokset, ja monipuolisuudella taas tarkoitettaneen sitä, että eri luokat ja toisaalta erityyppiset kirjallisuudenlajit ovat laajasti edustettuina. Vuosikokouksessa 12.8.1910 on esitetty, että johtokunnan tulisi huolehtia erityisesti tieteellisen kirjallisuuden hankkimisesta, koska se ”on arvokkaampaa kuin romaanit ja muut kertomukset”.⁵⁰⁴ Ilmeisesti joku kirjaston asioista kiinnostunut on ollut sitä mieltä, että kirjaston hankinnat ja kokoelma ovat painottuneet liikaa kaunokirjallisuuteen. Tämä edustaa perinteistä fennomaanista näkemystä, jonka mukaan kirjastojen tuli tarjota nimenomaan mahdollisuuksia itsensä sivistämiseen eikä niinkään huvitusta. Johtokunta taas on ilmeisesti pitänyt tärkeämpänä tarjota kirjaston käyttäjille sellaisia kirjoja, joita he haluavat lainata, ja pitkälti tästä syystä hankinnat ovat painottuneet romaaneihin. Toisaalta rahapula on johtanut hankintojen

⁴⁹⁹ Palosen kirje 2.10.1918. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 5. Saapuneita kirjeitä 1903, 1918–21. PTL, TKA.

⁵⁰⁰ Mm. ptk:t 7.2.1908, 31.5.1917, vuosikertomukset 1914–15, 1916–17. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵⁰¹ Vuosikertomus 1913–14. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁰² Ptk. 16.12.1910. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁰³ Vuosikertomukset 1897–1898, 1899–1900. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁰⁴ Ptk. 12.8.1910. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

karsintaan, jolloin näkökulma kokoelmaan hankittavan kirjallisuuden arvokkuudesta on nostanut päätään. Vuosikertomuksessa 1913–14 kirjastonhoitaja toteaa, että kirjasto ” vastannee - - niitä vaatimuksia, jotka kansankirjastolle yleensä asetetaan”.⁵⁰⁵ Tämä viittaa siihen, että kirjaston tavoitteet on asetettu nimenomaan kirjastoalan näkökulmasta käsin.

Hankintakriteereitä ei ole määritelty aineistossa kertaakaan tarkasti tai kattavasti. Voidaan ajatella, että yleiset valintaperusteet kirjastoon hankittavalle aineistolle käyvät ilmi kirjaston tarkoituksen määrittelystä kirjaston säännöissä. Kirjastoon tuli siis hankkia sivistävää, hyödyllistä ja huvittavaa kirjallisuutta.⁵⁰⁶ Melko väljän määritelmän soveltaminen käytäntöön jäi kirjastonhoitajan ja johtokunnan vastuulle. Vuosikertomuksista on löydettävissä joitakin mainintoja siitä, minkä tyyppisiä kirjoja kirjastoon on hankittu. Esimerkiksi toimintakaudella 1904–05 kirjastoon on vuosikertomuksen mukaan hankittu ”huvittavia ja hyödyllisiä” kirjoja, joista suurin osa on ollut romaaneja. Myös jatkossa suurin osa ostetuista kirjoista on ollut romaaneja ja ”kertomuksia”. Niiden suurta osuutta ostetuista teoksista on perusteltu vuosikertomuksessa 1907–08 sillä, että niitä ”ehkä enemmän ilmestyykin”, ja toisaalta niitä kysytään enemmän kuin muuta kirjallisuutta.⁵⁰⁷ Ostojen perusteena ovat siis olleet sekä tarjonta että kysyntä. Hankinnoissa on pyritty myös huomioimaan kirjaston käyttäjien nuorisoon painottuva ikärakenne, sillä kirjastoon on hankittu erityisesti nuorisokirjallisuutta ja muutenkin ”nuorelle väelle sopivaa luettavaa”. Toimintakaudella 1911–12 ostoja on jouduttu varojen vähäisyyden vuoksi priorisoimaan, ja vuosikertomuksessa todetaan että kokoelmaan on pyritty hankkimaan erityisesti kotimaista kirjallisuutta.⁵⁰⁸ Uusia kirjoja ei hankittu ollenkaan toimintakaudella 1912–13, koska kirjatarjontaa on pidetty niin köyhänä eikä ilmestyneiden teosten joukossa ole ollut yhtään merkkiteosta. Vuosikertomuksessa kuitenkin korostetaan, ettei kyse ole siitä etteikö kirjastoon sopivaa kirjallisuutta olisi ilmestynyt ollenkaan, ja vuoden aikana ilmestyneitä teoksia voidaan ostaa tarvittaessa myöhemmin.⁵⁰⁹

Kun komitea on vuonna 1914 asetettu laatimaan listaa ”pian ilmestyvistä kirjoista, jotka otetaan jo etukäteen luetteloon”, kriteereiksi on asetettu ”huomatuimmat ja arvokkaimmat” teokset.⁵¹⁰ Viittauksen kohteena voisi olettaa olevan tunnettujen ja arvostettujen kirjailijoiden teokset.

⁵⁰⁵ Vuosikertomus 1913–14, rahapulan vaikutuksesta mm. vuosikertomus 1914–15. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁰⁶ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁵⁰⁷ Vuosikertomukset 1904–05, 1905–06, 1906–07, 1907–08, 1917–18. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵⁰⁸ Vuosikertomukset 1911–12, 1915–16, 1916–17. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵⁰⁹ Vuosikertomus 1912–13. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵¹⁰ Ptk 16.6.1914. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

Vuosikertomuksessa 1914–15 valitellaan kirjojen vähäistä ostomäärää, johon syynä on kirjaston varojen vähyys ja todetaan, että ostot on pyritty suorittamaan entistä huolellisemmin. ”On jätetty ostamatta kaikenlaiset tusinaromaanit ja hankittu täysiarvoista, hyvää kirjallisuutta”. Tätä perustellaan sillä, että kirjaston arvo ei tule mahdollisimman suuresta kokoelmasta vaan pikemminkin siitä, ”että se sisältää arvokasta ja mahdollisimman monipuolista kirjallisuutta”.⁵¹¹ Romaaneista hankittiin vähintään ”huomattavimmat”. Kokouksessa 5.1.1915 kirjoja on päätetty hankkia sillä edellytyksellä, että kirjaston rahat riittävät ja uusia ”soveliaita” kirjoja on ilmestynyt.⁵¹² Hankintoja on täytynyt priorisoida myös kaudella 1916–17, ja kirjastonhoitajan viittauksesta kaupunginkirjaston monipuolisempaan valikoimaan voidaan päätellä, että hän kokee kirjaston monipuolisuuden kärsivän tästä. ”[K]aikki arvokkaimmat uutuudet” on kuitenkin pyritty hankkimaan.⁵¹³ Kirjaston kokoelmassa mainitaan olevan myös ”verrattain runsaan” ammatti- ja tietokirjavalikoiman.⁵¹⁴ Siitä, miten tietokirjahankintoja painotettiin esimerkiksi eri luokkien välillä, ei ole aineistossa mainintoja. Kerran on mainittu hankintojen joukossa olevan ”huomattavimmat” tietokirjat, mutta tätäkään ei tarkemmin määritellä. Tietokirjoja on erikseen mainittu hankitun myös vuosikertomuksessa 1917–18.⁵¹⁵

⁵¹¹ Vuosikertomus 1914–15. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵¹² Ptk. 5.1.1915, vuosikertomus 1915–16. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵¹³ Vuosikertomus 1916–17. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 7. Vuosikertomuksia 1912–18, 1941–42. PTL, TKA.

⁵¹⁴ Vuosikertomus 1914–15. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵¹⁵ Vuosikertomukset 1915–16, 1917–18.

4.2.7.4. Lehtitilaukset lukusaliin ja kirjastoon

Lukusaliin tilattiin lehtiä seuraavan taulukon mukaan:

Taulukko 5. Pellavatehtaan lukusaliin tilatut lehdet.

Lehti	Vuosi													
	1905 ¹⁾	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Tampereen Sanomat	x	x	x	ei tietoa	"samat"	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Aamulehti	x	x	x		kuin	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kansan Lehti	x	x	x		ennen	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Suometar	x	x												
Helsingin Sanomat	x	x	x			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Työmies	x	x	x			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Teollisuuslehti	x		x			x	x							
Tuulispää	x	x	x			x	x							
Wellikulta	x	x	x			x	x							
Helsingin Kaiku	x	x	x			x	x							
Länsi-Suomen Työmies ²⁾	x	x	x			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Satakunta	x	x	x			x	x							
Karjala	x	x	x			x								
Keski-Suomi	x	x	x			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Siirtolainen	x	x	x											
Inkeri		x	x											
Kurikka		x	x			x	x							
Wiipurin Sanomat		x												
Työkansa			x			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Uusi Suometar			x			x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kotimaa						x	x							
Jokamiehen viikkolehti						x	x							
Ilkka							x							
Kuluttajain lehti													x	x
Yhteishyvä													x	x
Keskisuomalainen														x

Lähde: Pöytäkirjat.⁵¹⁶

Huom. Lehtien kirjoitusasut ovat pöytäkirjoista. Vain vuodelle 1905 tilatut lehdet löytyvät liitteestä 2;

1) Yritettiin tilata, kaikkia ei saatu tilattua;

2) Myöhemmin Sosialisti.

Lukusaliin on suunniteltu tilattavaksi sen ensimmäiselle toimintakaudelle loppuvuodeksi 1905 kaikkiaan 33 sanomalehteä ja aikakauskirjaa. Näistä osa on lehtiä, joita on tilattu jatkossakin, kuten Tampereen Sanomat, Aamulehti, Kansan Lehti, Helsingin Sanomat ja Työmies. Toisaalta joukkoon mahtui monia lehtiä, joita ei enää jatkossa tilattu, kuten Urheilulehti, Kyläkirjaston kuvalehden A- ja B-sarja, Pellervo, Lukutupa ja Terveystoilehti.⁵¹⁷ Kaikkia näitä lehtiä ei saatu tilattua vain osaksi vuotta, mutta pöytäkirjassa jossa aihetta käsitellään ei mainita, mitkä lehdet olivat kyseessä. Ainakin tämä on koskenut monia aikakauskirjoja, sillä myöhemmin on todettu, ettei tilaamatta jääneitä aikakauskirjoja tilata myöskään seuraavaksi vuodeksi lukusalin vähäisestä käytöstä johtuen.⁵¹⁸ Vuodeksi 1906 lehtivalikoimaa onkin supistettu voimakkaasti, sillä lehtiä päätettiin tilata yhteensä 17 ja vain sanomalehtiä.⁵¹⁹ Uutena valikoimaan on otettu Inkeri, Kurikka ja Wiipurin Sanomat. Vuoden 1906 vuosikokouksessa lukusaliin toivottiin vähintään kahta kappaletta

⁵¹⁶ Ptk:t 5.9.1905, 27.12.1905, 19.6.1906, 28.12.1906, 16.12.1908, 21.12.1909, 16.12.1910, 20.12.1911, 29.1.1913, 30.12.1913, 5.1.1915, 11.12.1915, 8.12.1916, 25.12.1917. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵¹⁷ Ptk. 5.9.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA. Ks. lisäksi taulukko ja liite 2.

⁵¹⁸ Ptk:t 6.10.1905, 19.12.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵¹⁹ Ptk:t 27.12.1905, 19.6.1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

Kansanlehteä ja Työmiestä, ja tässä voidaan taustalla nähdä politisoituvan työväenliikkeen vaikutusta.⁵²⁰ Seuraavan eli vuoden 1907 lehtitilauksesta päättäessään johtokunta kuitenkin päätyi siihen, ettei näitä lehtiä tilata kuin yhdet kappaleet. Johtokunta perusteli kantaansa sillä, että muitakaan lehtiä ei tule useampia ja toisaalta työväestö tilaa Kansanlehteä ”itse runsaasti”. Johtokunta ei siis nähnyt syytä kohdella näitä lehtiä eri tavalla kuin muita. Lukusaliin on tilattu vuodelle 1907 kaikkiaan 18 sanomalehteä ja aikakauskirjaa, uusina Työkansa, Suomettaren tilalle tilattu Uusi Suometar sekä Teollisuuslehti liitteineen.⁵²¹ Vanhoista taas on jätetty pois Wiipurin Sanomat.

Vuodelle 1908 oletettavasti tilatuista lehdistä ei pöytäkirjoissa ole mitään mainintaa. Vuodeksi 1909 puolestaan on päätetty tilata ”samat sanomalehdet ja aikakaus kirjat kuin tähänkin saakka”, mikä viittaa siihen että vuoden 1908 lehtivalikoima on muistuttanut pitkälti vuoden 1907 valikoimaa.⁵²² Tätä päätelmää tukee myös se, että vuoden 1910 lehtivalikoima muistuttaa pitkälti vuoden 1907 valikoimaa. Edelliseen vuoteen on tehty vuodeksi 1909 ainoastaan se muutos, että ilmestymästä lakannut Inkeri jäi valikoimasta pois. Vuodeksi 1910 lukusaliin on päätetty tilata kaikkiaan 18 lehteä.⁵²³ Verrattuna vuodeksi 1907 tilattuun valikoimaan pois on jäänyt vain Siirtolainen ja uutena valikoimaan on tullut Kotimaa ja Jokamiehen viikkolehti. Vuodeksi 1911 lukusaliin on jälleen ostettu samat lehdet kuin edellisenä vuonna lukuun ottamatta Karjalaa. Uutena valikoimaan on sen sijaan otettu Ilkka.⁵²⁴ Vuodeksi 1912 lukusaliin on tilattu huomattavasti vähemmän lehtiä, vain yhdeksän. Seuraavaksi vuodeksi rahastonhoitaja on tilannut lukusaliin samat lehdet, ja johtokunta on hyväksynyt kokouksessaan tämän toimenpiteen. Samat lehdet on tilattu myös vuosille 1914, 1915 ja 1916. Vuodeksi 1917 on lisäksi tilattu Kuluttajain lehti ja Yhteishyvä. Seuraavaksi vuodeksi on jälleen tilattu samat lehdet kuin vuodelle 1917, tosin Keski-Suomen tilalle otettiin tammikuussa Keskisuomalainen, koska ensin mainittu oli lakannut ilmestymästä.⁵²⁵

Lukusalin ylläpitovastuusta on käyty kirjaston kokouksissa aina välillä keskustelua. Jo vuosikokouksessa 1906 on todettu, ettei lukusalia haluttaisi ylläpitää kirjastolle myönnettyillä varoilla. Johtokunta ei ilmeisesti ole kokenut lukusalin ylläpitoa kirjaston tehtäväksi, tai ainakin

⁵²⁰ Ptk. 24.8.1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²¹ Ptk. 28.12.1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²² Ptk. 16.12.1908. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²³ Ptk:t 16.12.1908, 21.12.1909. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²⁴ Ptk 16.1.21910. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²⁵ Ptk:t 20.12.1911, 29.1.1913, 30.12.1913, 5.1.1915, 11.12.1915, 8.12.1916, 25.12.1917, 11.1.1918. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

sille on haluttu saada kirjaston rahoituksesta erillinen avustus.⁵²⁶ Johtokunta on yrittänyt ainakin 1908 ja 1909 saada yhtiön erikseen kustantamaan lukusalin lehtien tilauksen, mutta siitä, suostuiko isännistö tähän, ei ole tietoa.⁵²⁷ Pöytäkirjassa 16.10.1910 on todettu lukusalin ylläpidon vievän liikaa kirjaston varoja ja tämä viittaisi siihen, että lehdet on edelleen kustannettu yhtiön kirjastolle myöntämistä varoista. Lukusalin ylläpito lehtien tilaamista myöten on yritetty saada kokonaan pois kirjaston vastuulta ja tätä on päätetty esittää isännistölle, mutta vastauksesta ei ole tietoa. Kun johtokunta lopetti palkkion maksamisen lukusalin hoitajalle, se ilmeisesti katsoi tällä sanoutuvansa kokonaan irti lukusalista.⁵²⁸ Kirjaston johtokunta kuitenkin huolehti edelleen lehtien tilaamisesta lukusaliin ainakin vuosille 1911–1918.⁵²⁹ Tästä voidaan päätellä, että lukusalin ylläpitovastuu säilyi kirjastolla. Vuodelle 1918 tehdyn tilauksen jälkeen pöytäkirjoista ei enää löydy mainintoja lehtitilauksista lukuun ottamatta aikakauslehtien tilausta, jossa lienee kyse kirjastoon tilattavista lehdistä.⁵³⁰ Voi siis olla, että lukusalin ylläpito on tässä vaiheessa siirtynyt pois kirjastolta. Joka tapauksessa lukusalitoiminta siis on koettu toisarvoiseksi kirjaston tehtäväkentässä.

Taulukosta huomataan, että lehtikokoelman ytimen on muodostanut kahdeksan lehteä, jotka ovat tulleet lukusaliin ilmeisesti jatkuvasti: Tampereen Sanomat, Aamulehti, Kansan Lehti, Suometar eli myöhemmin Uusi Suometar, Helsingin Sanomat, Työmies, Länsi-Suomen Työmies eli myöhemmin Sosialisti ja Keski-Suomi. Myös Työkansa näyttää tulleen lukusaliin koko ajan muutamaa ensimmäistä tilauskautta lukuun ottamatta. Lehdistä on ilmeisesti pidetty tärkeänä paikallisuutta, ja lisäksi mukana on muutamia valtakunnalliseksi määriteltäviä lehtiä. Kaikkiaan lehtikokoelman vaihtuvuus on hyvin pientä, samoin siihen tehdyt muutokset. Vain muutaman kerran kokoelman lehtimäärää on supistettu rajusti. Lehtiä tarkastellessa voidaan todeta, että valikoima näyttäisi olevan monipuolinen eikä sen taustalla näyttäisi olevan pyrkimystä poliittiseen ohjailuun. Mukana on monia työväenlehtiä kuten Kansan Lehti ja Työmies, ja toisaalta myös muiden poliittisten näkökulmien edustajia.

Vuosikertomuksesta 1908–09 päätellen aikakauskirjallisuudella on säilynyt oma sarjansa kirjastossa lukusalin perustamisesta huolimatta.⁵³¹ Ottaen huomioon lukusalin vähäisen aikakauslehtivalikoiman saattaa olla, että aikakauskirjallisuus on keskitetty kirjastoon ja lukusaliin

⁵²⁶ Mm. ptk:t 23.8.1905, 24.8.1906, 16.8.1907. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²⁷ Ptk:t 16.12.1908, 21.12.1909. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²⁸ Ptk:t 16.12.1910, 6.2.1911. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵²⁹ Ptk:t 16.12.1910, 20.12.1911, 29.1.1913, 30.12.1913, 5.1.1915, 11.12.1915, 8.12.1916, 25.12.1917. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵³⁰ Ptk. 26.1.1921. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵³¹ Vuosikertomus 1908–09. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

taas on tilattu lähinnä sanomalehtiä. Mainintoja tilausten tekemisestä kirjastoon on kuitenkin aineistossa vähän, joten tästä ei ole varmuutta. Kirjastoon on päätetty tilata alan oma lehti eli Kirjastolehti 22.8.1910. Vuonna 1917 on päätetty tilata ilmeisesti kirjastoon Walvoja, ”joka on tullutkin kirjastoon jo moniaita vuosia”, ja lisäksi Otava, Pääskynen ja Kansanvalistuslehti.⁵³² Seuraavalle vuodelle päätettiin tilata edelleen kolme ensiksi mainittua sekä lisäksi Suomen kuvalehti. Vuonna 1921 on todettu ettei Walvojaa enää hankita, koska sitä ei kukaan lue. Sen sijaan Otava on päätetty hankkia edelleen ja lisäksi ”Maailma Tiede ja Elämä”.⁵³³

4.2.7.5. Yhteenveto kokoelmasta ja hankinnoista tavoitteiden näkökulmasta

Johtokunta yhdessä kirjastonhoitajan kanssa on ilmeisesti saanut hoitaa kirjaston hankinnat ilman, että tehtaan hallinnon taholta olisi asiaan mitenkään puututtu. Ainakaan aineistossa ei ole viitteitä siitä, että joku johtokunnan ulkopuolinen taho olisi vaikuttanut valintoihin. Toisaalta johtokuntaan kuului ainakin yhdessä vaiheessa insinööri, ja ilmeisesti työnjohtajia useammassa vaiheessa, joten täysin vailla yhteyttä tehtaan ylempiin hierarkiatasoihin kirjaston johtokunta ei ollut.⁵³⁴ Pöytäkirjoihin ei ole liitetty listoja ostettavista kirjoista, ja kun kirjalueteloakaan ei ole tarjolla, kirjaston kokoelmasta ja siitä, mitä kirjoja on hankittu ja mitä taas jätetty hankkimatta, ei ole tarkempaa tietoa. Näin ollen ei voida tehdä johtopäätöksiä siitä, oliko kokoelman rakenne mahdollisesti esimerkiksi vasemmistokirjallisuutta syrjivä. Käytettävissä olevan aineiston pohjalta voidaan kuitenkin päätellä, että kirjastoa on pidetty ennen kaikkea sivistys- ja valistuskanavana, jonka kautta ei ole yritetty suoranaisesti ohjata työntekijöiden mielipiteitä tai ajatuksia tiettyyn suuntaan.

Kirjaston kokoelma ja myös sen hankinnat näyttävät painottuneen kaunokirjallisuuteen, eli romaaneihin ja kertomuksiin. Hankinnoissa pyrittiin huomioimaan kirjojen kysyntä ja kirjaston käyttäjäkunnan ikärakenne, mutta toisaalta haluttiin hankkia ainakin kaikkein huomatuimmat ja arvokkaimmat teokset, niin kaunokirjalliset kuin tieteelliset. Lisäksi pyrittiin hankkimaan ensisijaisesti kotimaista kirjallisuutta. Kokoelman monipuolisuutta pidettiin tärkeänä. Lukusaliin tilattu lehtikokoelma tukee näkemystä siitä, että kirjaston kautta ei pyritty vaikuttamaan työntekijöiden maailmankuvaan, sillä salissa oli jatkuvasti luettavana myös useita työväenlehtiä.

⁵³² Ptk:t 22.8.1910, 12.1.1917. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

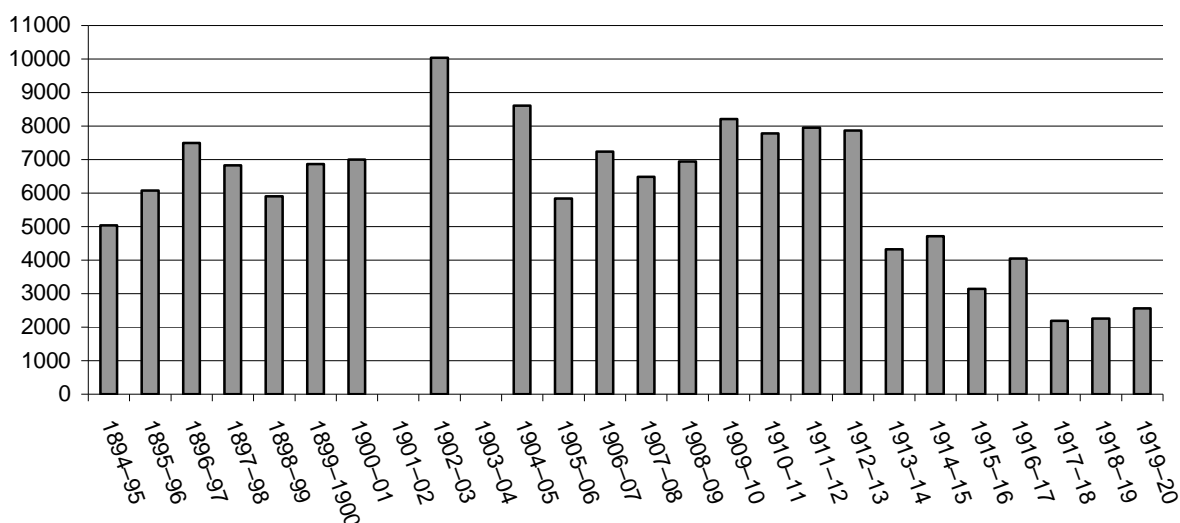
⁵³³ Ptk:t 25.12.1917, 26.1.1921. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵³⁴ Ks. alaluku 4.2.9.1.

4.2.8. Kirjaston tavoitteiden toteutuminen

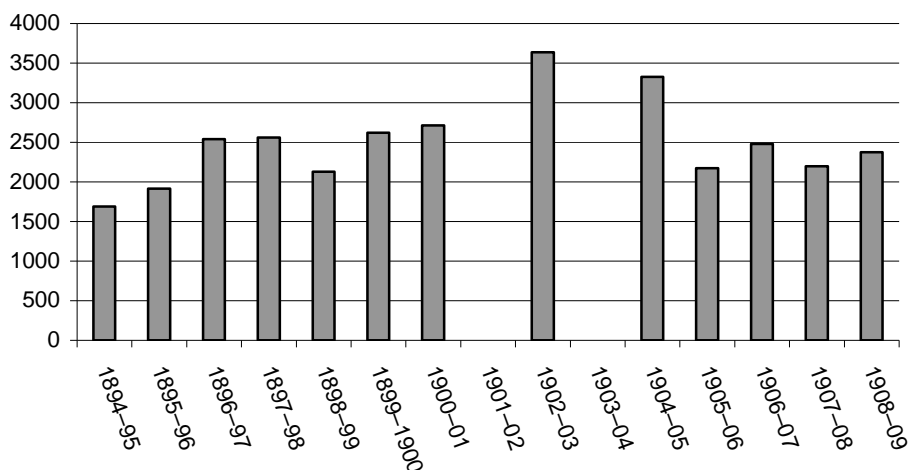
4.2.8.1. Kirjaston käyttö

Kirjaston käytöstä vuosikertomuksissa esitetyt luvut löytyvät taulukosta 4 luvusta 4.2.7. Aluksi vuosikertomuksissa on ilmaistu käyttäjät laskettuna kaikki yhteen, kun taas myöhemmässä vaiheessa toimintakaudesta 1909–10 alkaen yksi henkilö on laskettu tilastoon lainaajaksi toimintakauden aikana vain kerran. Tästä syystä lainaajaluvut ennen ja jälkeen muutoksen eivät ole verrannollisia. Sen sijaan lainausmääriä pystyy vertaamaan toisiinsa ilman tätä katkosta lukuun ottamatta toimintakausia 1901–02 ja 1903–04, joilta vuosikertomukset puuttuvat.

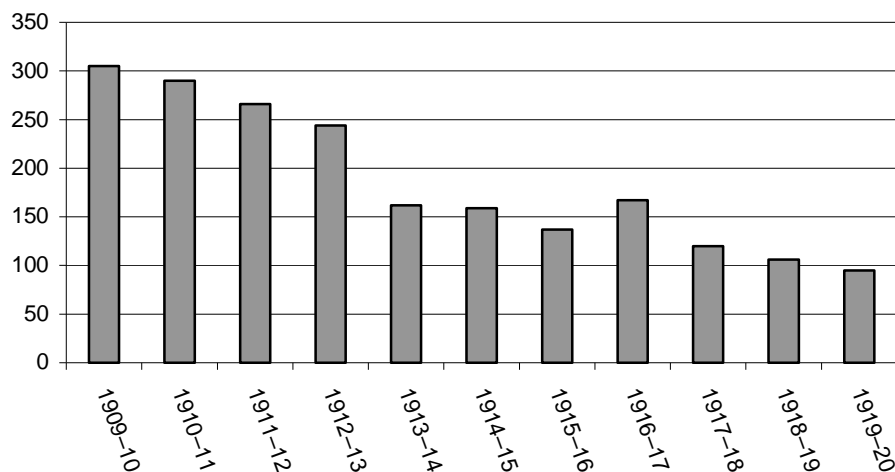
Kuvio 3. Pellavatehtaan lainaukset.

Lähde: Vuosikertomukset, ks. alaviite 483.

Kuvio 4. Pellavatehtaan lainaajamäärät 1894–1909.

Lähde: Vuosikertomukset, ks. alaviite 483.

Kuvio 5. Pellavatehtaan lainaajamäärät 1909–1920.

Lähde: Vuosikertomukset, ks. alaviite 483.

Lainaajien ja lainojen määrä on pääasiassa ollut ennen kauden 1909–10 laskutavan muutosta nousujohteinen, joskin suunta on vaihdellut erityisesti lainausten osalta. Toimintakautena 1895–96 lukujen kasvun taustalla on kirjastonhoitajan mukaan ollut kirjaston muuttunut sijainti ja uudet kirjat, joita on hankittu runsaasti.⁵³⁵ Luvut eivät paljasta, onko kasvun takana enemmän uudet lainaajat vai vanhojen lainaajien ahkerampi kirjastonkäyttö, mutta molemmilla voi olettaa olleen osuutensa lukujen kasvuun. Toimintakaudeksi 1896–97 kirjaston aukioloja on lisätty vilkastuneen käytön seurauksena, kun väkeä toisinaan oli tungokseksi asti, 70–80 lainaajaa illassa. Kirjastonhoitaja päättelee, että lisääntyneen kirjastonkäytön taustalla on uuden kirjallisuuden lisäksi lukuhaluun kasvu.⁵³⁶ Toisaalta voidaan ajatella, että uusi kirjallisuus on tuon lukuhaluun kasvun taustalla, kun kirjastoon on tullut uutta luettavaa, joka on kiinnostanut ihmisiä. Käytäntö pitää kirjastonkäyttöä lukuhaluun mittarina on omaksuttu muulta kirjastokentältä, jolle tällainen lukuhaluun arviointitapa oli ominainen. Lainauskautena 1897–98 tapahtunut lainojen määrän pienentyminen johtui vuosikertomuksen mukaan siitä, että ”nuorille pojille ja tytöille” on annettu vain kaksi tai kolme kirjaa kerrallaan, kun ennen heille lainattiin neljä tai jopa viisi kirjaa kerralla.⁵³⁷ Lainojen määrän rajoittamisen syytä ei mainita, mutta taustalla voisi olla epäily siitä, että lukeminen vaikuttaisi haitallisesti koulunkäyntiin.⁵³⁸ Lainauskautena 1898–99 tapahtuneen vähennyksen syytä kirjastonhoitaja pohtii vuosikertomuksessa tuoden esiin lukuhaluun vähentymisen ja konepajan

⁵³⁵ Vuosikertomus 1895–96. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵³⁶ Vuosikertomus 1896–97, lukuhalu mainittu myös vuosikertomuksissa 1902–03 ja 1909–10. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵³⁷ Vuosikertomus 1897–98. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵³⁸ Tällainen ajatus oli ainakin Finlaysonin kirjastonhoitaja F. Havaalla, ks. alaluku 3.2.1.

lyhyemmän työajan. Hän kuitenkin toteaa, että kyseessä voi olla myös satunnainen vähennys, ja siksi syitä ei voi saada selville ilman ”pidempiaikaista kokemusta”. Seuraavassa vuosikertomuksessa hän voi todeta vähennyksen olleen vain väliaikainen.⁵³⁹ Kanervan mukaan Pellavatehtaan kirjasto oli vuosisadan vaihteessa lainausmääriltään kolmanneksi käytetyin kirjasto Tampereella, mutta tämän tiedon lähde ei käy ilmi.⁵⁴⁰ Kirjaston sääntöjen mukaan kirjastosta sai lainata kerrallaan ”kolme kirjaa korkeintaan neljäksi viikoksi”.⁵⁴¹

Toimintakautena 1902–03 kirjaston lainaaja- ja lainausluvut saavuttivat tutkimusjakson aikaisen huippunsa. Vuosikertomuksessa 1904–05 kirjastonhoitaja mainitsee lainauksen olleen erityisen vilkasta ”syyspuolesta” talven aikana, tämä tarkoittanee marras-joulukuuta. Tällöin on toisinaan lainattu ”80–90 lainaajalle 230–260 kirjaa illassa”.⁵⁴² Luvuissa on kuitenkin tapahtunut huomionarvoista laskua kauteen 1902–03 verrattuna. Lainauskautena 1905–06 kirjaston käyttö oli edellistäkin kautta selkeästi vähäisempää, ja lainaajien määrä on laskenut yli tuhannella. Käytön vähentymiseen vaikutti kirjastonhoitajan mukaan ”tapauksista vaiherikas vuosi”.⁵⁴³ Tällä hän todennäköisesti viittaa kyseiselle lainauskaudelle osuneeseen suurlakkoon ja tehtaan pitkään lakkoon sekä niiden aiheuttamaan muuhun liikehdintään. Kaudella 1907–08 käytössä on tapahtunut vähäisempi notkahdus.

Toimintakauden 1909–10 lainausmäärien kasvu on edelliseen vuoteen nähden huomattava, ja vuosikertomuksen mukaan joinakin iltoina on lainattu jopa 180 sidosta. Seuraavana lainauskautena ahkerin lainaaja on lainannut vuoden aikana 102 sidosta.⁵⁴⁴ Tarkasteltaessa lainaaja- ja lainauslukuja kaudesta 1909–10 eteenpäin voidaan kuitenkin yleisesti todeta, että ne ovat olleet laskevia. Lainaajien määrä on laskenut jatkuvasti yhtä poikkeuskautta lukuun ottamatta, mutta lainojen määrässä on esiintynyt enemmän vaihtelua. Erityisen suuri pudotus on tapahtunut kaudesta 1912–13 kauteen 1913–14, ja tässä voidaan ajatella näkyvän sen, että ensin mainittuna kautena kirjastoon ei hankittu yhtään uusia kirjoja. Vuosikertomuksessa 1916–17 todetaan, että kirjaston käyttöluvut eivät ole ”[m]ikään suuri saavutus”, ”mutta on otettava huomioon tuloksia arvosteltaessa se seikka, että meidän kirjastoomme ei voida hankkia kaikkia uutuuksia, mitä ilmestyy, niin kuin voidaan suurempiin kirjastoihin ja tämän takia useat pellavatehtaalaisistakin

⁵³⁹ Vuosikertomukset 1898–99, 1899–00. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁴⁰ Kanerva 1972, 173.

⁵⁴¹ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁵⁴² Vuosikertomus 1904–05. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁴³ Vuosikertomus 1905–06. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁴⁴ Vuosikertomukset 1909–10, 1910–11. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

käyttävät Kaupungin Kirjastoa, jossa on monipuolisempi valikoima”.⁵⁴⁵ Oman tehtaankirjaston käyttöluvut eivät siis kerro koko totuutta tehtaalaisten kirjastonkäytöstä. Moni aluksi tehtaankirjastoa käyttänyt on voinut siirtyä myöhemmin monipuolisemman ja laajemman valikoiman sisältävän kaupunginkirjaston käyttäjäksi, ja suurelta osin tähän on varmaankin vaikuttanut uutuushankinta. On kuitenkin huomattava, että kyseinen kausi 1916–17 muodosti ainoan poikkeuksen lainaajien määrän laskuun, kun määrä pitkästä ajasta nousi. Lainauskauten 1917–18 lukuihin puolestaan vaikuttivat yhteiskunnalliset tapahtumat, joiden johdosta kirjasto oli paljon kiinni. Lainausta rupesi marraskuusta lähtien vähenemään silloinkin kun kirjasto oli auki ”johtuen siitä, että ihmiset alkoivat harrastaa enemmän muita asioita ja hengen kehittäminen jätettiin sivuseikaksi”. Käyttöluvuissa pudotusta näkyy lähinnä lainojen osalta, mistä voidaan päätellä että samat ihmiset käyttivät kirjastoa ympäri vuoden. Kirjastonhoitaja toteaa kirjaston toiminnan olleen kaikkiaan kyseisenä vuonna ”puutteellista ja heikkoa”, mutta toteaa syynä tähän olleen vallitsevien olosuhteiden.⁵⁴⁶

Toimintakaudesta 1909–10 lähtien on mahdollista verrata kirjaston käyttäjämääriä tehtaantöntekijämääriin. Tämä kertoo tosin ainoastaan siitä, kuinka työntekijät käyttivät oman tehtaankirjastoa, mutta juuri se on tämän tutkimuksen kiinnostuksen kohteena. Tiivistäen voidaan todeta, että kirjastonkäyttäjien osuus työntekijöistä on kauden aikana laskusuunnassa. Kauden 1909–10 aikaan käyttäjien osuus työntekijöistä on ollut noin 15 prosenttia, vuosikymmenen puolivälissä 6-7 prosentin tienoilla ja vuosikymmenen lopulla noin 4-5 prosenttia.⁵⁴⁷

4.2.8.2. Kirjaston käyttäjiä

Luonnehdintoja kirjastonkäytöstä ja sen käyttäjistä löytyy lähinnä vuosikertomuksista, ja mainintojen laajuus vaihtelee rajoittuen usein pelkkiin lainaajalukuihin. Kirjastoa ovat käyttäneet erityisesti tehtaassa työskentelevät nuoret pojat ja tytöt, ”kasvava nuorisosa”. Lainauskautena 1912–13 enemmistönä ovat olleet 13–16-vuotiaat pojat ja myös tytöt, mutta käyttäjien joukossa on ollut kirjastoa säännöllisesti käyttäviä ”täysi-ikäisiä henkilöitä”. Jälkimmäinen ryhmä on kirjastonhoitajan mukaan pieni, ”mutta sitä on pidettävä kirjaston kantajoukkona, ja hyvin suotavaa olisi että tämä joukko lisääntyisi, että yhä useammat niistä miehistä ja naisista joille on kirjallisuus tuntematon, ryhtyisivät säännöllisesti kirjastoa käyttämään”.⁵⁴⁸ Täysi-ikäisiin viittaaminen

⁵⁴⁵ Vuosikertomus 1916–17. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 7. Vuosikertomuksia 1912–18, 1941–42. PTL, TKA.

⁵⁴⁶ Vuosikertomus 1917–18. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵⁴⁷ Osuudet on laskettu taulukon 4 pohjalta (alaluku 4.2.7.)

⁵⁴⁸ Ptk 9.9.1910, vuosikertomukset 1912–13, 1914–15, 1915–16, 1916–17. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

kantajoukkona voisi johtua siitä, että he käyttivät kirjastoa säännöllisesti ja pitkään, kun taas nuoret todennäköisemmin lähtivät muualle töihin. Kokouksessa 9.9.1910 onkin keskusteltu siitä, miten ”lukuharrastusta” saataisiin herätettyä myös ”tehdasten varttuneemman ja iäkkäämmän väestön keskuudessa”. Asian edistämiseksi päätettiin pitää kokous, mutta siitä ei ole pöytäkirjoissa myöhemmin mainintaa.⁵⁴⁹ Tässä voidaan nähdä myös koulun vaikutusta: nuorille lukeminen ja kirjastonkäyttö oli luonnollista, kun taas aikuiset eivät olleet siihen samalla tavalla kasvaneet.

Kirjastonhoitaja toteaa vuosikertomuksessa 1904–05, että lainaajista noin 2/3 on miespuolisia ja 1/3 naispuolisia, joten miespuoliset työntekijät ovat muodostaneet lainaajista selvän enemmistön. Miesenemmistö on nostettu esiin myös joissakin seuraavissa vuosikertomuksissa ja se näkyy toisinaan sukupuolittain eriteltyjen lainaaja- ja lainauslukujen kautta.⁵⁵⁰ Syitä tälle voi olla useita, esimerkiksi se, että tuohon aikaan miehissä vielä oli lukutaitoisia enemmän kuin naisissa tai se, että miehillä oli enemmän aikaa lukemiseen. Lisäksi voi olla, että naiset ovat käyttäneet enemmän muita kirjastoja. Asiaa ei kuitenkaan selitä työntekijöiden sukupuolijakauma, sillä pellavatehdas, konepaja ja puuhiomo huomioiden naisia oli yhtiön palveluksessa suunnilleen yhtä paljon kuin miehiä.⁵⁵¹ Tietysti taustalla voi olla se, että miehet ja pojat vain ovat olleet naisia ja tyttöjä innokkaampia lukijoita. Tutkimusjakson ulkopuolelle sijoittuvalla 1920-luvun jälkipuoliskolla kirjastonhoitaja on vuosikertomuksissa todennut, että kirjaston suurin käyttäjäryhmä ovat nuoret naiset. Naiset ovat myös lukumääräisesti ohittaneet miehet lainaajina, joskin tilanne on melko tasainen verrattuna aiempaan miesten selvästi suurempaan osuuteen.⁵⁵²

4.2.8.3. Vuosikokousten vähäinen osanotto

Vaikka kirjastoa on käytetty, sen vuosikokoukset eivät ole herättäneet tehtaalaisten mielenkiintoa, vaan osanotto on ollut lainaajien määrään verrattuna laimeaa. Esimerkiksi vuosikokouksessa 10.8.1904 paikalla on pöytäkirjan mukaan ollut ”parisenkymmentä henkilöä” ja seuraavana vuonna osanottajia oli 18. Vuosikokouksessa 7.8.1908 johtokunnan poistuttua tilivapautta on jäänyt myöntämään kolme henkilöä.⁵⁵³ Kirjasto ja sen valikoima eivät siis näytä olleen asioita, joihin tehtaalaiset olisivat osaltaan halunneet vaikuttaa. Tämä voi osoittaa, että he olivat pääosin tyytyväisiä kirjastonsa valikoimaan. Toisaalta kaupungin muut kirjastot mahdollistivat sen, että

⁵⁴⁹ Ptk. 9.9.1910. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁵⁰ Vuosikertomukset 1904–05, 1905–06, 1907–08, 1911–12, 1918–19. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵⁵¹ Ks. esim. Rasila 1984, 52, jota voi verrata tämän tutkimuksen alaluvun 4.2.1. taulukkoon 3.

⁵⁵² Vuosikertomukset 1925–26, 1926–27, 1927–28, 1928–29. III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35. PTL, TKA.

⁵⁵³ Ptk:t 10.8.1904, 23.8.1905, 24.8.1906, 16.8.1907, 7.8.1908, 28.8.1915. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

tehtaan kirjaston valikoimaa huonona tai riittämättömänä pitävät saattoivat käyttää muita kirjastoja. Vielä on huomioitava se, että kirjaston suurinta käyttäjäryhmää eli nuorisoa tuskin kokoukset kiinnostivat, eikä heillä välttämättä olisi ollut siellä oikeutta vaikuttaa päätöksiin, koska he eivät olleet täysikäisiä.

4.2.8.4. Kirjastonkäyttäjien huolettomuus aiheuttaa päänvaivaa

Yleisenä ongelmana kirjaston suhteen näyttää olleen se, että lainaajat käsittelivät kirjaston kirjoja huolimattomasti. Kirjastonhoitaja valittaa esimerkiksi kirjojen likaamisesta ja repimisestä syyttäen tästä lähinnä pikkupoikia. Yhtenä ongelmana oli se, etteivät lainaajat palauttaneet kirjoja kirjastoon.⁵⁵⁴ Kirjojen häviämisprosentti on kuitenkin vuonna 1902 suoritetun tarkastuksen mukaan vähäinen, sillä vain kuusi nidettä oli hukkunut. Pöytäkirjassa onkin todettu, että lainausliikkeen vilkkauteen nähden määrä on pieni.⁵⁵⁵ Lainaускаudeksi 1909–1910 tilattujen lainauskorttien taakse on päätetty painattaa huomautus kirjojen kohtelusta, ja tilanne onkin parantunut. Vuosikertomuksessa 1911–12 kirjastonhoitaja toteaa, että osa lainaajista kohtelee kirjoja huolimattomasti, mutta osa taas on ”ajattelevia ja ymmärtäväisiä jotka tietävät, mitä varten kirjasto on olemassa ja mitä se käyttäjiltään vaatii”.⁵⁵⁶ Ilmeisesti ongelmana on ollut se kirjastokentällä keskustelua herättänyt seikka, että osa käyttäjistä ei osaa ajatella kirjoja yhteisenä omaisuutena ja käsittelee niitä huolimattomasti, kun niitä saa käytännössä ilmaiseksi luettavakseen. Lainauskauten 1917–18 poikkeusoloissa kirjaston kirjoista oli vuosikertomusta kirjoitettaessa noin 100 nidettä palauttamatta, ja kirjastonhoitaja epäili ettei niistä saada takaisin kuin osa, koska tuli oli tuhonnut lainaajien koteja, lainaajia oli kuollut ja toisia oli vankina. Ongelmaa on käsitelty vielä seuraavan lainauskauden alussa.⁵⁵⁷

4.2.8.5. Lukusalin käytöstä

Lukusalin käytöstä ei ole esitetty tarkkoja lukuja, oletettavasti siksi että lukeminen tapahtui paikan päällä eikä lukijoita siksi tarvinnut kirjata ylös. Mainintoja aiheesta löytyy asiakirjoista vähän, mutta joitakin arvioita lukusalinkin käytöstä on esitetty. Lukusali päätettiin alun perin perustaa koevuodeksi, jotta nähtäisiin miten työväestö sitä käyttää eli toisin sanoen onko sille kysyntää. Pöytäkirjassa 19.12.1905 on todettu lukusalin käytön olevan melko vähäistä. Lukusalin hoitajan mukaan lukijoita oli erityisesti arkipäivisin ruoka-aikoina, iltaisin vähemmän ja sunnuntaina ”vähän

⁵⁵⁴ Vuosikertomukset 1898–99, 1905–06, 1906–07, 1907–08, 1908–09. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁵⁵ Ptk. 25.8.1902. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁵⁶ Ptk. 20.8.1909, vuosikertomukset 1909–10, 1910–11, 1911–12. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁵⁷ Vuosikertomus 1917–18, ptk:t 27.8.1918, 12.10.1918. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

pitkin päivää”.⁵⁵⁸ Koska lukusali oli sijoitettu naisten ruokailuhuoneeseen ja siis lähelle ruokailutiloja – sali tuskin oli samalla myös ruokailukäytössä – on ymmärrettävää, että työntekijät lukivat lehtiä ruokataukonsa yhteydessä. Ilmeisesti töiden jälkeen ihmisillä ei enää ollut aikaa tai kiinnostusta jäädä lukemaan lehtiä, kun taas vapaapäivänä sunnuntaina lukusalissa saattoi piipahtaa esimerkiksi kirkon jälkeen. Lukusalin jatkosta on keskusteltu vuosikokouksessa 24.8.1906 ja tuolloin lukuhuoneen hoitaja on todennut, että lukusalia kyllä käytetään. Monet vuosikokouksen osanottajista toivoivatkin, että lukusalin toimintaa jatkettaisiin.⁵⁵⁹ Ilmeisesti lukusali koettiin oleelliseksi kirjastotoiminnan täydentäjäksi. Vuosikokouksessa 16.8.1907 on tuotu esiin, että kaikki tehtaan työntekijät eivät tiedä, onko tehtaalla lukusalia tai missä se sijaitsee. Tämä epätietoisuus selittänee osaltaan lukusalin vähäistä käyttöä. Asia pyrittiin korjaamaan tiedottamalla lukusalin sijainnista ja sen aukioloajoista.⁵⁶⁰ Myöhemmästä lukusalin käytöstä ei ole tietoa, mutta oletettavaa on että sitä käytettiin ainakin jossain määrin, koska lehtien lukumäärän vähentymisestä huolimatta niitä edelleen tilattiin.⁵⁶¹

4.2.8.6. Mitä kirjastosta lainattiin

Kaiken kaikkiaan mainintoja siitä, mitä kirjastosta on lainattu, löytyy arkistoaineistosta vähän. Tarkempia tietoja ei ole ollenkaan, vaan lähinnä joissakin vuosikertomuksissa on yleisiä luonnehdintoja siitä, mitä kirjallisuutta on lainattu eniten. Vuosikertomuksessa 1896–97 mainitaan, että lainaustavassa on siirrytty ”laulamisesta”⁵⁶² käyttämään luetteloita, joista lainaaja voi kirjoittaa lapulle haluamansa kirjan. Tämä on johtanut siihen, että muun kuin romaanikirjallisuuden käyttö on lisääntynyt, joskin romaaneja edelleen lainattiin ”enempi kun kaikkia muita yhteensä”.⁵⁶³ Tästä voi päätellä, että romaanit ovat olleet aikaisemminkin selvästi halutuinta kirjallisuutta. Lainaaajista suurin osa lainasi lähes pelkästään romaaneja. Kirjastonhoitaja pitää yleisesti hyvänä sitä, että muiden kirjojen lainaus on kuitenkin kasvanut. Hän toivoo, että ”vakavaa” kirjallisuutta lainattaisiin enemmän, koska siitä on ”ei ainoastaan huvia vaan myöskin hyötyä”.⁵⁶⁴ Kirjastonhoitajan hyödyllisyyttä korostava näkemys vakavan kirjallisuuden paremmuudesta romaaneihin nähden on fennomaanisen kirjastoperinteen mukainen.

⁵⁵⁸ Ptk:t 23.8.1905, 19.12.1905, 27.12.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁵⁹ Ptk. 24.8.1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁶⁰ Ptk:t 16.8.1907, 21.8.1907. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁶¹ Ks. alaluku 4.2.7.4.

⁵⁶² Tunnetaan myös huutojärjestelmänä: kirjastonhoitaja huusi yksitellen kirjojen nimiä. Kirjan haluavat lainaajat nostivat käteensä, ja kirjastonhoitaja päätti, kenelle näistä kirjan antoi. (Kanerva & Peltonen 1961, 78, 81.)

⁵⁶³ Vuosikertomus 1896–97. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁶⁴ Vuosikertomukset 1896–97, 1897–98, 1898–99, 1899–1900. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

Romaanit ja kertomukset olivat kirjaston kokoelman kysytyimpiä kirjoja, ja tämä on pyritty huomioimaan myös kirjaston hankinnoissa.⁵⁶⁵ Uudelleenhankittavien teosten listan pohjalta näyttää siltä, että ainakin seikkailukirjoja luettiin paljon. Listoilla esiintyy niin koti- kuin ulkomaalaisten kirjailijoiden tuotantoa.⁵⁶⁶ Tärkeimpänä on ilmeisesti pidetty sitä että ihmiset ylipäättään lukevat kirjoja ja käyttävät kirjastoa, eikä heitä ole yritetty pakottaa vakavamman kirjallisuuden pariin. Selitys lainausten painottumiseen romaaneihin löytyy vuosikertomusten mukaan lainaajakunnan rakenteesta, nuoria kun ”huvittaa kevyt romaanikirjallisuus paljon suuremmassa määrässä kuin vakava – ja useimpa kuivakin tietokirjallisuus”. Tieto- ja ammattikirjallisuutta ovat lainanneet lähinnä varttuneemmat kirjastonkäyttäjät. Kirjastonhoitaja jaksaa kuitenkin tuoda vuosikertomuksissa esiin, että ammatti- ja tietokirjallisuuttakin on lainattu. Vuosikertomuksessa 1916–17 kaunokirjallisuuden lisäksi on nostettu esiin ”matkakertomukset ja muu maantieteellinen kirjallisuus”, joka on ollut ”melko haluttua”, kun taas muuta tietokirjallisuutta on lainattu vain vähän.⁵⁶⁷

4.2.8.7. Yhteenvedoa käytöstä tavoitteiden kannalta

Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, että jos kokoelman kautta olisikin pyritty vaikuttamaan työläisten maailmankuvaan, vaikutus on todennäköisesti jäänyt vähäiseksi. Kirjastosta on lainattu lähinnä romaaneja, jotka toki nekin voivat tausta-ajatuksiltaan edustaa eri aatteita. Uudelleenhankittavien kirjojen luetteloista⁵⁶⁸ voidaan kuitenkin päätellä, että oletettavasti suosituimmat romaanit olivat sellaisia, joita lainattiin puhtaasti viihdelukemiseksi, ja ne tuskin suuremmin hetkauttivat lukijansa ajatuksia omasta ympäristöstään. On oletettavampaa, että työläiset saivat ideologiset vaikutteensa muualta, ja että lehdillä oli kirjoja suurempi vaikutus mielipiteiden muodostamisessa, mitä tuli ajankohtaisiin asioihin. Lukusalin lehtivalikoimassahan työväen näkökulma oli vahvasti edustettuna. Lisäksi kaupunginkirjasto ja työväenyhdistyksen kirjasto tarjosivat vaihtoehtoja, mikäli oman kirjaston kokoelma ei lainaajia tyydyttänyt. Koska tehtaan kirjastoa käyttivät vuosikertomusten mukaan lähinnä nuoret työntekijät, mahdollinen kirjaston vaikutus rajoittui lähinnä heihin. Lisäksi kirjastonkäyttäjien osuus tehtaan työntekijöistä oli melko pieni. Olisi mielenkiintoista tietää, käyttivätkö vanhemmat työntekijät enemmän muita kirjastoja, vai eivätkö he käyttäneet kirjastoja ollenkaan.

⁵⁶⁵ Vuosikertomukset 1897–98, 1907–08, 1910–11, 1911–12, 1916–17, 1919–20, Palosen kirje 2.10.1918. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916, II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 5. Saapuneita kirjeitä 1903, 1918–21. PTL, TKA.

⁵⁶⁶ Ks. alaluku 4.2.7.2.

⁵⁶⁷ Vuosikertomukset 1912–13, 1913–14, 1914–15, 1915–16, 1916–17, 1919–20. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵⁶⁸ Ks. alaluku 4.2.7.2.

4.2.9. Kirjaston hallinto

4.2.9.1. Johtokunta

Kirjaston hallinnosta on vastannut sen johtokunta. Johtokuntaan kuului kerrallaan kuusi henkilöä ja lisäksi useimmiten yksi tai kaksi varajäsentä.⁵⁶⁹ Sääntöjen mukaan kirjaston johtokuntaan kuului kuusi jäsentä, joista kaksi oli aina vuosittain erovuorossa, eli jäsenten toimikausi oli kolmivuotinen. Johtokunta oli kokonaisuutena vastuussa kirjaston rahoista ja myös kaikista päätöksistään ja tekemisistään kirjastoon liittyen.⁵⁷⁰ Tutkimuksen kohteena olevana ajanjaksona johtokunta on kokoontunut useimmiten neljästä kuuteen kertaan vuodessa. Alkuvaiheessa pöytäkirjoista löytyy merkintöjä toisinaan vain yhdestä kokouksesta vuoden aikana, kun taas toimintakausina 1918–20 kokoontumisia on, paljolti iltamien järjestämisen johdosta, ollut yli kymmenen vuodessa.⁵⁷¹ Johtokunnan tuli valita keskuudestaan rahastonhoitaja. Lisäksi johtokunta valitsi kirjastonhoitajan vuosittain uuden toimintakauden aluksi.⁵⁷² Kirjastonhoitaja ei voinut olla johtokunnan jäsen.⁵⁷³ Toimintakaudelta 1918–19 on ensimmäistä kertaa esitetty ”Kertomus kirjaston johtokunnan toiminnasta”, jossa on kerrottu kuinka monta kertaa johtokunta on kokoontunut ja kuinka monta pykälää kokouksissa on kirjoitettu.⁵⁷⁴ Johtokunnan jäsenet ja virkailijat eivät ole aluksi saaneet mitään palkkiota, mutta toimintakaudelta 1919–20 rahastonhoitajalle ja sihteerille on päätetty molemmille maksaa 75 markkaa. Palkkio näyttää tämän jälkeen vakiintuneen, ja 1920-luvun lopulla palkkion sai edellisten lisäksi myös puheenjohtaja.⁵⁷⁵

Johtokunnassa oli tutkimusjakson aikana monia vakijäseniä, jotka valittiin siihen yhä uudestaan. Omassa sarjassaan on K.H. Salonen, joka kuului johtokuntaan vuodesta 1904 kaikkiaan 17 vuoden ajan, kunnes siirtyi kirjastonhoitajaksi. Salonen oli ilmeisesti työmies. Yli kymmenen vuotta johtokunnassa vaikuttivat myös Juho H. Wirtanen vuodesta 1904 ja Kaarlo eli Kalle Lundén vuodesta 1905, nämä molemmat olivat mukana 13 vuotta. Lisäksi Wirtanen toimi muutaman vuoden kirjastonhoitajana. Yhdeksän vuotta johtokunnassa viihtyivät ainakin 1906 aloittanut K. Karlsson, 1908 aloittanut Herman Ritalahti ja 1912 ensin varajäsenenä aloittanut Oskar Ahtinen, joista jälkimmäinen oli mukana vielä 1926, joten oletettavasti hän on ollut johtokunnassa myös

⁵⁶⁹ Ks. pöytäkirjat yleensä.

⁵⁷⁰ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁵⁷¹ Ks. pöytäkirjat yleensä.

⁵⁷² Säännöt 1906, lisäksi esim. ptk:t 23.6.1897, 25.8.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁵⁷³ Ptk. 21.8.1913. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁷⁴ Vuosikertomus 1918–19. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁵⁷⁵ Ptk:t 29.8.1904, 11.7.1919, 12.8.1920, 16.8.1926, 16.8.1927, 13.8.1928. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916, II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21, III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35. PTL, TKA.

vuodet 1921–25, joilta arkistoaineistoa ei ole säilynyt. Ahtinen oli ilmeisesti työmies. Edellä mainituista henkilöistä Salonen, Ahtinen, Wirtanen ja Lundén ovat tilaston kärjessä myös, kun katsotaan kuinka moneen kokoukseen kukin on ottanut osaa: he kaikki ovat osallistuneet kokouksiin yli viisikymmentä kertaa, Salonen jopa yli sata.⁵⁷⁶ Tämä kertoo, että nämä johtokunnan jäsenet ovat paneutuneet antaumuksella tehtäväänsä kirjaston asioiden hoitajana ja halunneet vaikuttaa kirjaston toimintaan.

Edellä mainittujen lisäksi tutkimusjakson aikana ainakin kuusi miestä on kuulunut johtokuntaan vähintään viisi vuotta. Heistä mainittakoon nimeltä insinööri Magnus Lavonius, joka kuului johtokuntaan vuodesta 1904 vuoteen 1908, sekä 1915 mukaan tullut (J.)K. Wiitanen, joka oli johtokunnassa edelleen 1926 ja oli ilmeisesti ammatiltaan varastonhoitaja.⁵⁷⁷ Johtokuntaan on siis aina kuulunut pitkään toiminnassa mukana olleita, jotka saattoivat näin taata toiminnan jatkuvuuden. He tunsivat kirjastoon liittyvät toimintatavat ja käytännöt, ja heillä oli todellista kiinnostusta kirjaston asioihin, epäilemättä myös oma näkemys kirjaston tehtävästä. Toki johtokuntaan kuului myös henkilöitä, jotka olivat mukana vain vuoden tai pari.

Tietoa johtokunnan jäsenten asemasta tehtaalla on vain muutamien kohdalla. Lavoniuksen nimen yhteydessä on usein mainittu hänen olevan insinööri, kun taas muiden nimiin ammattinimikettä harvoin on liitetty. Tästä voi tietyin varauksin päätellä, että muita insinöörejä johtokuntaan ei ole kuulunut. Toisaalta pöytäkirjan pitäjät ovat vaihtuneet silloin tällöin, ja heillä on voinut olla eri näkemys siitä, onko ammatti maininnan arvoinen kenenkään kohdalla. Suurin osa ammasteista, jotka tässä on mainittu, on poimittu vuosikertomuksesta 1925–26. Tuolloin johtokunnan jäsenenä on ollut mm. useampi työnjohtaja ja muutamia työmiehiä.⁵⁷⁸ Joka tapauksessa kirjaston johtokunta, riippumatta sen koostumuksesta, on ollut pöytäkirjojen perusteella toisinaan yhteydessä tehtaan hallintoon erilaisten kysymysten johdosta.⁵⁷⁹ Johtokunnan ja tehtaan hallinnon välillä on siis ollut keskusteluyhteys.

Johtokunta näyttää tutkimusjakson aikana koostuneen pelkästään miehistä, sillä kaikki selville saadut etunimet ovat miesten. Lisäksi tuohon aikaan oli ainakin Pellavatehtaan ja Lapinniemen tehtaan kirjastojen pöytäkirjoissa tapana käyttää miesten etunimistä lyhenteitä, kun taas naisten

⁵⁷⁶ Ks. pöytäkirjat yleensä. Ammatit vuosikertomuksesta 1925–26. III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35. PTL, TKA.

⁵⁷⁷ Ks. pöytäkirjat yleensä. Wiitasen ammatti vuosikertomus 1925–26. III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35. PTL, TKA.

⁵⁷⁸ Vuosikertomus 1925–26. III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35. PTL, TKA.

⁵⁷⁹ Ptk:t 8.11.1904, 5.9.1905, 19.12.1905, 7.2.1908, 6.2.1911. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

nimet kirjoitettiin usein kokonaan. Pöytäkirjoissa on toisinaan myös käytetty johtokunnan jäsenistä termiä ”herrat”. Ensimmäistä kertaa pöytäkirjoissa on maininta naispuoleisesta johtokunnan jäsenestä vuosikokouksen 16.8.1926 yhteydessä, jolloin johtokuntaan on valittu Aliina Lahtinen.⁵⁸⁰ On kuitenkin huomioitava, että pöytäkirjojen puuttuessa vuosilta 1921–1925 on mahdollista, että johtokunta on saanut naisjäsenen jo aikaisemmin 1920-luvulla.

4.2.9.2. Muuta hallintoon liittyvää

Vuosikokouksia ei ilmeisesti tutkimusjakson alkupuolella ole pidetty säännöllisesti, sillä pöytäkirjassa 25.7.1904 todetaan, ettei sääntöjen mukaista vuosikokousta ole ”edellisinä vuosina” pidetty. Pidetyssä vuosikokouksessa johtokunnalle on myönnetty vastuuvapaus vuosilta 1895–03, eli näinä vuosina kokousta ei oletettavasti ole pidetty.⁵⁸¹ Vuodesta 1904 lähtien vuosikokous on pidetty säännöllisesti vuosittain, tavallisesti elokuun aikana. Vuosikokouksessa valittiin johtokuntaan uudet jäsenet eroamisvuorossa olevien tilalle ja lisäksi kaksi varajäsentä, tilintarkastajat sekä tarvittaessa myös kirjastonhoitaja.⁵⁸² Tutkimusjakson aikana vuosikokous ei ole valinnut kirjastonhoitajaa kertaakaan, vaan johtokunta on aina suorittanut valinnan.⁵⁸³ Lisäksi vuosikokouksen tehtäviin kuului tilivapauden myöntäminen johtokunnalle kuluneelta toimikaudelta. Vuosikokous saattoi myös muuttaa kirjaston sääntöjä.⁵⁸⁴ Ensimmäiset säännöt kirjastolle on laadittu vuonna 1891.⁵⁸⁵

4.2.10. Kirjastonhoitaja

Kirjastonhoitajana on tutkimusjakson alussa toiminut G. Asp, joka ilmoitti aikomuksestaan luopua tehtävästä 19.9.1891 pidetyssä yleisessä kokouksessa eli vuosikokouksessa.⁵⁸⁶ Asp oli Kanervan mukaan pellavatehtaan rakennusmestari.⁵⁸⁷ Vuosikokouksessa ei löydetty Aspille seuraajaa, joten uusi johtokunta valtuutettiin valitsemaan kirjastonhoitaja.⁵⁸⁸ Tästä käytännöstä näyttää tulleen vakiintunut tapa.⁵⁸⁹ Seuraavaksi kirjastonhoitajaksi on valittu Pellavatehtaan kirjuri, jonka nimi ei käy pöytäkirjasta ilmi. Lisäksi on päätetty, että johtokunnan jäsenet auttavat kirjastonhoitajaa

⁵⁸⁰ Mm. ptk:t 14.8.1906, 28.12.1906, 11.8.1909, 16.8.1926. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35. PTL, TKA.

⁵⁸¹ Ptk:t 25.7.1904, 10.8.1904. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁸² Mm. ptk:t 10.8.1904, 23.8.1905, 24.8.1906, 16.8.1909, 19.8.1912, 28.8.1915, säännöt 1906. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁵⁸³ Ks. vuosikokousten pöytäkirjat yleensä.

⁵⁸⁴ Tilivapaudesta ks. edellinen viite. Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁵⁸⁵ Ptk:t 12.9.1891, 16.9.1891, 19.9.1891. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 1. Johtokunnan pöytäkirjat 1891. PTL, TKA.

⁵⁸⁶ Ptk. 19.9.1891, Aspin nimi mm. ptk. 13.5.1891. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 1. Johtokunnan pöytäkirjat 1891. PTL, TKA.

⁵⁸⁷ Kanerva 1972, 172.

⁵⁸⁸ Ptk. 19.9.1891. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 1. Johtokunnan pöytäkirjat 1891. PTL, TKA.

⁵⁸⁹ Mm. ptk:t 11.8.1902, 6.8.1903. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

lainauksessa vuorotellen.⁵⁹⁰ Vuosikertomuksen 1894–95 on allekirjoittanut kirjastonhoitaja H. Lindroos, joka Kanervan mukaan oli tehtaantyömies.⁵⁹¹ Vuosikertomuksen 1896–97 pohjalta voidaan päätellä, että Lindroos aloitti kirjastonhoitajana mainitulla toimintakaudella 1894–95.⁵⁹² Kanervan keräämien aikalaismuisteluiden mukaan Lindroos ei aina antanut nuorelle asiakkaalle tämän pyytämää kirjaa, jos piti sitä tälle sopimattomana, vaan totesi ”Ei se sulle sovi, et sää ymmärrä sitä”.⁵⁹³ Hän siis pyrki ohjaamaan lukijoita sellaisten kirjojen pariin, joita piti näiden ymmärtämykselle sopivina. Lindroos toimi kirjastonhoitajana vuoteen 1901 eli kaikkiaan kuusi vuotta.⁵⁹⁴ Hän oli myös Työväenyhdistyksen kirjastokomitean jäsen.⁵⁹⁵

Vuonna 1901 kirjastonhoitajaksi on valittu Julius Stefanus konepajalta. Pöytäkirjassa 11.8.1902 mainitaan vakituisen kirjastonhoitajan matkustaneen pois paikkakunnalta, joten kirjastoa ovat hoitaneet ”osan viime lainauskautta” sijaiset. Nyt kirjastonhoitajaksi on valittu F. E. Stefanus konepajalta, ja hän jatkoi toimessa myös kauden 1903–04.⁵⁹⁶ Tilintarkastajat antoivat jälkimmäisen kauden jälkeen ”epäävän lausunnon” Stefanuksen pätevyydestä kirjastonhoitajana, ja kun Stefanus vielä ilmoitti ettei jatka kirjastonhoitajana ilman palkankorotusta, johtokunta päätti julistaa kirjastonhoitajan viran haettavaksi. Ilmoitus asiasta pantiin ”tehtaan portilla olevaan ilmoituskaappiin”, joten kirjastonhoitajaa haettiin oman tehtaan piiristä. Kirjastonhoitajaksi valittiin kymmenen hakijan joukosta Oskar Åkerman ”klüsteristä”.⁵⁹⁷ Åkerman hoiti kirjastonhoitajan virkaa kaikkiaan kauden 1912–13 loppuun eli yhdeksän vuoden ajan.⁵⁹⁸ Kun Åkerman ensimmäistä kertaa pyysi todistusta kirjastonhoitajana toimimisesta, on johtokunnan lausunnoksi päätetty, että ”Åkerman on asiaan innostuneena suorittanut tehtävänsä hyvin johtokunnan tyytyväisyydeksi”.⁵⁹⁹ Åkermanin viimeiset vuodet kirjastonhoitajana ovat olleet katkonaisia, sillä hän on pitänyt sijaishoitajia siitä syystä, ettei itse ole voinut hoitaa kirjastoa. Vastuu kirjastonhoidosta on kuitenkin ollut hänellä, ja hän on osallistunut johtokunnan kokouksiin säännöllisesti vuoden 1913 alkuun saakka.⁶⁰⁰

⁵⁹⁰ Ptk. 20.9.1891. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 1. Johtokunnan pöytäkirjat 1891. PTL, TKA.

⁵⁹¹ Vuosikertomus 1894–95. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA. Kanerva 1972, 172.

⁵⁹² Vuosikertomus 1896–97. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁹³ Kanerva 1972, 170.

⁵⁹⁴ Mm. vuosikertomukset 1894–95, 1895–96, 1896–97, 1897–98, 1898–99, 1899–1900. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁹⁵ Kanerva 1972, 172.

⁵⁹⁶ Ptk:t 28.8.1901, 11.8.1902, 6.8.1903. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁹⁷ Ptk:t 29.8.1904, 5.9.1904. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁹⁸ Ptk:t 25.8.1905, 24.8.1906, 21.8.1907, 10.8.1908, 20.8.1909, 22.8.1910, 21.8.1911, 26.8.1912. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁵⁹⁹ Ptk. 7.8.1907. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶⁰⁰ Ptk:t 6.2.1911, 20.12.1911, 29.1.1913; lisäksi pöytäkirjat yleensä 1911–13. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

Åkermanin ilmoitettua erostaan vuoden 1913 tammikuussa kirjastonhoitajan paikka päätettiin laittaa hakuun vasta lainauskauden päätyttyä. Neljästä hakijasta virkaan valittiin J.H. Wirtanen, joka oli jo toiminut Åkermanin sijaisena pariin otteeseen.⁶⁰¹ Hänet valittiin kirjastonhoitajaksi myös toimintavuodeksi 1914–15, mutta tämän jälkeen hän ilmoitti eroavansa tehtävästä ajanpuutteen takia. Uudeksi kirjastonhoitajaksi valittiin asian kiireellisyyden vuoksi suoraan K. Allén, joka oli toiminut kirjastonhoitajan apulaisena kahdeksan vuotta.⁶⁰² Hänellä ainakin oli siis jo tässä vaiheessa hyvä mielikuva ja pitkä kokemus kyseisestä kirjastosta. Allén toimi kirjastonhoitajana aluksi kolme vuotta. Hänet valittiin myös kaudeksi 1918–19, mutta hän erosi jo syyskuussa. Uudeksi kirjastonhoitajaksi valittiin laitospäälliköksi Kosti Palonen, joka toimi virassa ainoastaan kyseisen kauden.⁶⁰³ Siitä, milloin kirjastonhoitajan tehtävä tarkalleen siirtyi jälleen Allénille, ei saa pöytäkirjoista täyttä selvyyttä. Allén kuitenkin valittiin jälleen kirjastonhoitajaksi kaudeksi 1919–20, mutta hän toimi tällä kertaa kirjastonhoitajana vain vuoden 1919 loppuun ennen kuin erosi tehtävästä. Allénin eron jälkeen johtokunta on päättänyt täyttää kirjastonhoitajan paikan jälleen toistaiseksi ”hoitokauden” loppuun, ja hoitajaksi valittiin johtokunnan jäsen K.H. Salonen.⁶⁰⁴ Paikka julistettiin haettavaksi kauden loputtua, mutta vain Salonen haki paikkaa. Niinpä johtokunta valitsi hänet jälleen kirjastonhoitajaksi.⁶⁰⁵ Ilmeisesti Salonen on toiminut kirjastonhoitajana ainakin 1920-luvun lopulle, sillä hän on ollut kirjastonhoitajana ainakin kaudesta 1925–26 eteenpäin.⁶⁰⁶ Pöytäkirjojen puuttuessa vuosilta 1921–25 on kuitenkin olemassa mahdollisuus, että välissä kirjastonhoitajan toimea on hoitanut joku muu.

Kirjastonhoitajana on siis toiminut tutkimusjakson aikana kaikkiaan yhdeksän henkilöä, jotka kaikki ovat olleet miehiä. Pisimpään kirjastonhoitajana toimi Åkerman, mutta myös Lindroos, Allén ja Salonen toimivat tehtävässä pidemmän ajanjakson. Lisäksi Salonen ja Wirtanen olivat olleet pitkään mukana kirjastotoiminnassa johtokunnan jäseninä ennen kirjastonhoitajaksi ryhtymistään, ja molemmat heistä valittiin usein uusien kirjojen hankintakomiteaan.⁶⁰⁷ Voisi olettaa, että pitkään kirjastonhoitajana toimineet ovat oppineet tuntemaan kirjaston ja sen asiakkaat hyvin, ja voineet näin kehittää kirjastoa pitkäjänteisesti. Valitettavasti vain muutaman kirjastonhoitajan toimenkuva tehtaalla on onnistuttu selvittämään. Tätä varten käytiin pistotarkastuksin läpi myös Pellavatehtaan

⁶⁰¹ Ptk:t 6.2.1911, 29.1.1913, 21.8.1913. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶⁰² Ptk:t 20.8.1914, 21.8.1915. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶⁰³ Ptk:t 19.8.1916, 21.8.1917, 28.7.1918, 13.9.1918, 11.7.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁶⁰⁴ Ptk:t 11.7.1919, 24.12.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁶⁰⁵ Ptk:t 12.8.1920, 23.8.1920. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁶⁰⁶ Vuosikertomus 1925–26, ptk:t 16.8.1926, 16.8.1927, 13.8.1928. III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35. PTL, TKA.

⁶⁰⁷ Hankintakomiteaan valituista mm. ptk:t 8.11.1904, 19.6.1906, 16.12.1908, 21.12.1909, 20.12.1911, 5.1.1915. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

henkilöstöluetteloita katsoen kirjastonhoitajan nimen kohdalta, mutta etsittyä nimeä ei tavallisesti löytynyt.⁶⁰⁸ Niinpä kirjastonhoitajan asemasta tehtaalla suhteessa käyttäjäkuntaan on vaikea tehdä johtopäätöksiä. Tarkastelujakson aikana hakijamäärät kirjastonhoitajan toimeen ovat laskeneet, kunnes lopulta paikasta oli kiinnostunut vain yksi henkilö. Tehtaan työntekijät eivät siis ole tunteneet suurta kiinnostusta tätä tehtävää kohtaan.

Kirjastonhoitajan velvollisuudet on kirjattu 28.8.1901 päivätyyn pöytäkirjaan:

” 1:si kirjastonhoitajan tulee pitää kirjasto avoinna lainausta varten vähintään kaksikertaa viikossa, päivinä jotka hän itse saa määrätä.
2:si parhaansa mukaan huolehtia kirjaston kaikinpuolisesta kunnossapidosta, pitäen huolta että lainatut kirjat tuodaan takaisin, sekä koettaa, mikäli mahdollista, huolehtia ettei kirjaston omaisuutta joudu hukkaan, kuin myöskin huolehtia että rikkiäiset kirjat tulevat aikanaan laitettua.
3:si kunakin kesänä huolehtia uusien kirjain hankkimista, jota varten hänen tulee tehdä ehdotus niistä kirjoista, joita olisi kirjastoon hankittava, joka ehdotus ennen täytäntöön panoa on alistettava johtokunnan tarkastettavaksi ja hyväksyttäväksi; sekä sittenkun kirjasto näin on täydennetty ja uudet kirjat numeroittu, sekä luetteloon merkityt, siitä johtokunnalle ilmoittamaan, tarkastusta varten, joka on pidettävä ennen kuin kirjastoa voidaan lainausta varten avata sekä,
4:si kultakin lainausvuodelta laatia, ja johtokunnalle antaa, kertomus kirjaston toiminnasta kuluneena lainausvuotena.”⁶⁰⁹

Velvollisuuksiin on vuonna 1902 lisätty, että kirjastonhoitaja saa nostaa palkkansa vasta lainauskauden loputtua sen jälkeen, kun johtokunta on tarkastanut kirjaston ja myöntänyt hänelle vastuuvapauden.⁶¹⁰

Kirjastonhoitajan velvollisuutena oli sääntöjen mukaan:

”1:ksi Olla säädettynä aikaina kirjastossa lainaamassa kirjoja ja ottamassa vastaan takaisin tuotuja;
2:ksi pitää selvä ja tarkka luettelo sekä laina- että käsikirjastossa olevista kirjoista samoin myös lainassa olevista kirjoista;
3:ksi tehdä ehdotuksia ja kustannusarvioita uusia kirjoja ostettaessa;
4:ksi ennen Elokuun 1 päivää kunakin vuonna antaa johtokunnalle kertomus kirjaston vaikutuksesta edellisenä vuonna.”⁶¹¹

Säännöissä määritellyt kirjastonhoitajan velvollisuudet poikkeavat jossain määrin pöytäkirjassa 1901 kirjatusta velvollisuuksista. Velvollisuuksiin on tullut vuosien saatossa muutoksia erityisesti pykäliin 1 ja 3, kuten jo alaluvuissa 4.2.6. ja 4.2.7.1. on käynyt ilmi: ensimmäisessä pykälässä puhutaan nyt ”säädetyistä ajasta”, ja tämä tarkoittaa, että johtokunta on päättänyt kirjaston aukiolosta. Lisäksi kirjojen hankintaa ja ehdotuksen tekemistä ei ole enää kirjattu kirjastonhoitajan

⁶⁰⁸ Sama tehtiin myös johtokunnassa pisimpään olleiden jäsenten osalta, mutta yhtä laihoin tuloksin.

⁶⁰⁹ Ptk. 28.8.1901. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶¹⁰ Ptk. 11.8.1902. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶¹¹ Säännöt 1906. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

tehtäväksi, vaan pikemminkin säännöt edellyttävät hänen osallistuvan uusien kirjojen hankintaprosessiin. Sen sijaan vuosikertomusten laatiminen on ollut kirjastonhoitajan tehtävä koko tutkimusjakson ajan, ja samoin pykälän 2 velvollisuudet ovat olleet voimassa, vaikkei niitä säännöissä olekaan yhtä monisanaisesti mainittu.

Kirjastonhoitajan tehtäviin on aluksi kuulunut laatia ehdotus siitä, mitä kirjoja kirjastoon tulisi hankkia, ja antaa se johtokunnan hyväksyttäväksi.⁶¹² Kirjastonhoitaja on 19.2.1898 pidetyssä kokouksessa pyytänyt johtokunnalta lupaa ostaa uutta kirjallisuutta kirjastoon, ja tuolloin johtokunta valtuutti hänet ”ostamaan kaiken uuden kirjallisuuden, mikä on ilmestynyt sitten viimevuoden Heinäkuun, jolloin viimeksi ostettiin uutta kirjallisuutta kirjastoon”.⁶¹³ Toisinaan kirjastonhoitajalla näyttää siis olleen melko itsenäinen päätösvalta kirjahankintojen suhteen. Kirjastonhoitajan roolin kirjojen hankinnassa voi muutenkin olettaa olleen melko suuren, sillä hän on varmasti parhaiten ollut tietoinen siitä, mitä kirjoja erityisesti kysytään ja lainataan ja toisaalta kokoelman puutteista. Vaikka ehdotusten laatiminen myöhemmin siirtyi komitean tehtäväksi, kirjastonhoitaja sai edelleen toisinaan laatia ehdotuksen yksin.⁶¹⁴

Kirjastonhoitaja on osallistunut johtokunnan kokouksiin, ja hänellä oli niissä äänivalta.⁶¹⁵ Johtokunnan jäsenet puolestaan ovat toisinaan suorittaneet kirjastonhoitoon liittyviä tehtäviä: esimerkiksi vuonna 1907 J.H. Wirtaselle on myönnetty palkkio ”Kirjastonluettelo-työstä”. Vuonna 1919 on valittu kaksi jäsentä auttamaan kirjastonhoitajaa, kun kirjat on haluttu käydä läpi ja katsoa, mitkä niistä pitää poistaa ja mitkä voi vielä korjata.⁶¹⁶

Kirjastonhoitaja on myös osallistunut joihinkin kirjastoalan tapahtumiin ja tätä kautta ollut kosketuksissa muuhun kirjastokenttään. Esimerkiksi Åkerman osallistui Tampereella 1905 pidettyyn ”yleiseen kirjastonhoitajien kokoukseen”.⁶¹⁷ Allén on puolestaan osallistunut Hämeenlinnassa järjestetyille kirjastopäiville ”tutustuaksensa käytännölliseen kirjastonhoitoon”.⁶¹⁸ Hän kävi myös 10.6.1919 Helsingissä pidetyssä kirjastoalan kokouksessa, vaikkei tuolloin

⁶¹² Ptk:t 23.6.1897, 28.8.1901. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶¹³ Ptk. 19.2.1898. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶¹⁴ Ptk:t 28.12.1906, 19.8.1916. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁶¹⁵ Ptk. 21.8.1913, säännöt 1906; ks. myös muut pöytäkirjat. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 3. PTL, TKA.

⁶¹⁶ Ptk:t 11.1.1907, 2.5.1919. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁶¹⁷ Ptk. 13.6.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶¹⁸ Ptk. 9.6.1916. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

ilmeisesti ollutkaan kirjastonhoitajana, ja laati johtokunnalle sieltä raportin. Siinä hän esittää näkemyksiään kirjastokentän löytämästä yhteisymmärryksestä ja yhteistoimintaan ryhtymisestä ”kansamme sivistystason kohottamiseksi”. Hän arvelee taustalla olevan vuoden 1918 tapahtumien, jotka ovat osoittaneet, ”mihin tuloksiin kansallinen rikkinäisyys johtaa”. Lopulta hän toteaa ajan olevan käänteentekevä ”vapaan valistustyön historiassa ja kaikkien joille on kansamme kehityksen edistäminen kallisarvoista tulee voimmiensa mukaan auttaa tässä työssä”.⁶¹⁹ Samantapaisia näkemyksiä valistuksesta keinona vastaisten tapahtumien estämiseksi näkyy myös Allénin kirjoittamassa toimintakertomuksessa 1917–18.⁶²⁰

Kirjastonhoitajan palkasta on tietoa vuodesta 1897, jolloin palkka on kasvaneen työmäärän vuoksi kirjastonhoitajan pyynnöstä korotettu 100 markkaan entisestä 80 markasta. Palkkaa on nostettu seuraavan kerran vuonna 1902, jolloin sen suuruudeksi määrättiin 130 markkaa. Sitä on kirjastonhoitajan pyynnöstä korotettu seuraavan kerran kaudelle 1907–08, jolloin se nostettiin 150 markkaan. Kirjastonhoitaja on perustellut pyyntöään mm. sillä, että ”apulaispojat” ovat halunneet lisää palkkaa.⁶²¹ Tästä voidaan tehdä se johtopäätös, että kirjastonhoitajalla on ollut apulaisia hoitotyössään, ja hän on maksanut heille palkan johtokunnan hänelle maksamasta palkasta. Palkkaa on korotettu 160 markkaan kaudelle 1912–13 kirjastonhoitajan pyynnöstä, mutta seuraavana vuonna hoitajan vaihtuessa palkaksi on jälleen määritelty 150 markkaa. Toimintakaudella 1916–17 palkkaa on korotettu lähinnä apulaisten palkan nostamiseksi, koska näitä ei ole saatu aikaisemmalla palkalla.⁶²² Siitä, paljonko palkkaa nostettiin, ei ole mainintaa. Kaudeksi 1917–18 kirjastonhoitajan palkkaa on nostettu 200 markkaan sillä perusteella, että ”kaikki on niin paljon kallistunut”. Apulaisten mahdollisesti haluama korotus on päätetty maksaa kirjaston varoista kaudella 1918–19. Kirjastonhoitajan palkkaa on nostettu jälleen 1918: 250 markkaan ja 1920: 300 markkaan.⁶²³ Tässä näkyy inflaation vaikutus. Kirjastonhoitajan palkka on siis kaikkiaan noussut tutkimuskauden aikana 80 markasta 300 markkaan. Usein palkankorotus on tehty kirjastonhoitajan pyynnöstä. Pöytäkirjoissa on myös muutamia merkintöjä siitä, että kirjastonhoitajalle on myönnetty lisäkorvausta hänen kirjastossa suorittamistaan suuremmista töistä, kuten kirjaston järjestelystä ja

⁶¹⁹ Allenin raportti ”Suomen Kirjastoseuran vuosikokous ja Yleinen Kirjastokokous Helsingissä kesäkuun 10 p:nä 1919.” VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 5. Saapuneita kirjeitä 1903, 1918–21. PTL, TKA.

⁶²⁰ Ks. alaluku 4.2.2.

⁶²¹ Ptk:t 23.6.1897, 11.8.1902, 21.8.1907. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶²² Ptk:t 26.8.1912, 8.8.1913, 19.8.1916, 31.5.1917. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916 ja II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁶²³ Ptk:t 21.8.1917, 28.7.1918, 13.9.1918, 12.8.1920. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

luetteloiden laatimisesta. Myös kirjastonhoitajan apulaisille on kertaalleen maksettu erillinen korvaus ”suvityöstä”.⁶²⁴

Lukusalin hoitajaksi lupautui ”keittiön vahtimestari K. Karinen”, ja johtokunta päätti maksaa hänelle palkkaa viisi markkaa kuukaudessa. Ilmeisesti Karisen tehtävä on ollut lähinnä valvoa lukusalin käyttöä ja pitää lehdet järjestyksessä.⁶²⁵ Vuonna 1911 johtokunta on todennut, että lukusalin hoidon palkkaus kuuluu itse asiassa tehdasyhtiölle eikä kirjastolle, ja mielipidettä asiaan oli tiedusteltu myös tehtaan toimeenpanevalta johtajalta, vuorineuvos W. Ramsaylta. Kun myös Ramsay oli ollut sillä kannalla, ettei kirjaston tarvitse maksaa vahtimestarille lukusalin hoidosta, päätti johtokunta lopettaa palkkion maksamisen. Lukusalin hoidon katsottiin siis kuuluvan osaksi vahtimestarin toimenkuvaa, joten hänen tuli huolehtia siitä tehtaan maksamalla palkalla ilman erillistä korvausta.⁶²⁶

4.2.11. Pellavatehtaan kirjasto ja muu kirjastokenttä

Pellavatehtaan kirjasto liittyi Kansanvalistusseuran jäseneksi 1890-luvun alussa 25 vuoden ajaksi.⁶²⁷ Koska seura oli tuohon aikaan kirjastokentän keskeinen toimija maassamme, voidaan päätellä että Pellavatehtaan kirjasto sai sitä kautta tietoa muun kirjastokentän tapahtumista ja edistysaskeleista, ja toisaalta kirjastokentän näkemykset kirjastotoiminnasta välittyivät myös Pellavatehtaan kirjastoon. Sen sijaan 9.9.1910 pidetyssä kokouksessa on päätetty olla liittymättä Suomen Kirjastoseuraan, koska jäsenyydestä ei nähty olevan kirjastolle ”tarpeeksi hyötyä”.⁶²⁸ Tästä voidaan tehdä se johtopäätös, että vielä tässä vaiheessa Kansanvalistusseuran jäsenyyden koettiin riittävän yhteydeksi kirjastokenttään. Seuran kirjastonhoitajakursseille ei kuitenkaan varojen puutteessa lähetetty edustajaa.⁶²⁹ Toisinaan kirjastonhoitaja on kuitenkin osallistunut alan tapahtumiin.⁶³⁰

Kirjastonhoitaja on ottanut Suomen Kirjastoseuran jäsenyyden jälleen puheenaiheeksi vuonna 1916 ja vuosikokouksessa päätettiin liittyä seuran jäseneksi.⁶³¹ Kirjastonhoitaja Allén osallistui seuran vuosikokoukseen 10.6.1919, ja tämän seurauksena seuran sihteeri Liakka kävi esittelemässä

⁶²⁴ Ptk:t 17.10.1900, 22.5.1911, 7.8.1911, 20.8.1914. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶²⁵ Ptk:t 23.8.1905, 5.9.1905, 27.12.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶²⁶ Ptk:t 6.2.1911, 21.8.1911. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶²⁷ Ptk:t 13.5.1891, 12.9.1891. VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 1. Johtokunnan pöytäkirjat 1891. PTL, TKA.

⁶²⁸ Ptk. 9.9.1910. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶²⁹ Vuosikertomus 1911–12, ptk. 19.4.1912. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶³⁰ Ks. mm. ptk:t 13.6.1905, 9.6.1916, I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA. Lisäksi alaluku 4.2.10.

⁶³¹ Ptk:t 12.8.1916, 19.8.1916. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

johtokunnalle uutta lainausjärjestelmää.⁶³² Tämäkin osoittaa Pellavatehtaan kirjaston yhteyttä yleiseen kirjastokenttään. Joistakin pöytäkirja- ja vuosikertomusmaininnoista voidaan lisäksi päätellä, että johtokunta seurasi kaupunginkirjaston ratkaisuja ja sitä pidettiin myös mittapuuna, johon omaa kokoelmaa ja toimintaa verrattiin.⁶³³ Lisäksi kirjastoon tuli Kirjastolehti ainakin vuodeksi 1910.⁶³⁴ Kaiken kaikkiaan pöytäkirjoista ja vuosikertomuksista löytyvistä Kansanvalistusseuraan, Kirjastoseuraan tai yleisesti kirjastoihin liittyvistä merkinnöistä voidaan päätellä, että kirjastossa on seurattu muuta kirjastokenttää. Kaiken tämän pohjalta voidaan tehdä se olettaus, että myös kirjastoalan aatteelliset virtaukset ovat tavoittaneet Pellavatehtaan kirjastosta vastaavat henkilöt.

4.3. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön kirjastotoiminta

4.3.1. Yhtiön esittely

Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiö perustettiin taloudellisen nousukauden aikaan vuonna 1897. Yhtenä perustajista oli Finlayson & Co:n entinen isännöitsijä A. Sommer, josta tuli yhtiön toimitusjohtaja.⁶³⁵ Tehdasta kutsuttiin yleisesti Lapinniemen Puuvillatehtaaksi, ja tätä nimitystä käytetään usein myös tässä tutkimuksessa, usein lyhennettynä vain Puuvillatehtaaksi. Tehtaan käynnistämistilaisuudessa Sommer totesi puheessaan, että työnantajan ja työntekijöiden keskinäisten välien kiristyminen oli vältettävissä, mikäli ”molemmin puolin noudatetaan kohtuutta ja suvaitsevaisuutta”. Sommer kuoli vuonna 1907.⁶³⁶

Sommerin jälkeen isännöitsijänä toimivat L. Gripenberg vuoden 1909 alkuun ja A. Etholén kyseisen vuoden huhtikuuhun. Tämän jälkeen isännöitsijän tointa hoiti Pellavatehtaan entinen kutomonjohtaja, insinööri Magnus Lavonius, joka oli tehtävässä tämän tutkimuksen kattaman ajanjakson loppuajan.⁶³⁷ Myös Puuvillatehtaan kohdalla tietoja tehtaan johdon suhtautumisesta työväkeen on historiikissa suhteellisen vähän teoksen painottuessa tehtaan toiminnan esittelyyn. Hallinnon todetaan pyrkineen huomioimaan työväen elinehdot toimissaan, ja Sommer esimerkiksi huomioi jo tehtaan alkuvaiheessa työväen mahdollisen asuntotarpeen. Yhtiö pyrki ”työläistensä huoltamiseen” järjestäen työntekijöilleen monia palveluita ja tukien harrastustoimintaa.

⁶³² Allenin raportti ”Suomen Kirjastoseuran vuosikokous ja Yleinen Kirjastokokous Helsingissä kesäkuun 10 p:nä 1919.”; ptk. 29.6.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21 ja VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita 5. Saapuneita kirjeitä 1903, 1918–21. PTL, TKA. Liakka oli todellisuudessa Kansanvalistusseuran kirjastosihtööri (Järvelin 1992, 33).

⁶³³ Mm. vuosikertomus 1916–17, ptk. 18.7.1919. II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. PTL, TKA.

⁶³⁴ Ptk. 22.8.1910. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶³⁵ Sadeniemi 1937, 5-6, 16.

⁶³⁶ Emt., 18–20, 42. Lainaus s. 20.

⁶³⁷ Emt., 51–52.

Työntekijöiden suhtautumisesta työnantajaan kertoo jotakin se, että 1918 sodan aikana työvoimaa oli töissä riittävästi ja tehdas oli käynnissä muutamia lyhyitä toimintakatkoksia lukuun ottamatta.⁶³⁸

Tehtaan työntekijämäärä kehittyi tutkimuksen ajanjakson aikana seuraavasti:

Taulukko 6. Tampereen Puuvillateollisuus Oy:n työntekijämäärä.

Vuosi	Alle 15 v.	15-18 v.	Yhteensä
1900	23	87	596
1905	29	69	653
1910	60	89	726
1915	56	70	728
1920	23	132	840

Lähde: Sadeniemi 1937, 108.

4.3.2. Kirjaston perustaminen ja kirjaston tavoitteet

Kirjaston perustava kokous pidettiin 14.9.1901. Pöytäkirjassa mainitaan, että kokouksen on avannut työnjohtaja Mattila ”[t]ehtaan isännöitsijän hra kauppaneuvos A. Sommer’in puolesta”.⁶³⁹ Tämä viittaisi siihen, että isännöitsijä on ainakin ollut mukana laittamassa kirjastohanketta liikkeelle ja vaikuttamassa sen taustalla. Sommer työskenteli aikaisemmin Finlaysonilla isännöitsijänä, joten hän oli varmasti tietoinen työntekijöille siellä tarjotuista palveluista, kirjasto mukaan lukien.⁶⁴⁰ Toisaalta on mahdollista, että ehdotus kirjastosta on tullut isännöitsijälle joltakin muulta taholta. Isännöitsijä Sommerin nimi on kirjaston sääntöjen alapuolella, mikä viittaisi siihen, että hän on ne hyväksynyt.⁶⁴¹

Kirjaston perustamista ei pöytäkirjoissa perustella mitenkään, edes kirjaston perustavan kokouksen pöytäkirjaan ei ole kirjattu syitä kirjaston perustamiselle. Ensimmäinen kokous olisi ollut luonteva paikka kirjastohankkeen taustan esittelylle, mutta ainakaan pöytäkirjaan asti mahdolliset puheet eivät ole päättyneet. Kirjaston tavoitteista ei myöskään ole mainintoja, eivätkä ne esiinny pöytäkirjoissa myöhemmässäkään vaiheessa. Sääntöjen mukaan kirjaston ja lukusalin tarkoituksena oli ”hankkia Tampereen Puuvillateollisuus-Osakeyhtiön työväestölle tilaisuutta tietojen kartuttamiseen lukemalla sanomalehtiä, aikakaus- ja muuta kirjallisuutta”.⁶⁴² Tavoitteissa siis korostetaan kirjastoa ja lukusalia tiedonlevittämisen kanavana ja näin sen hyötypuolta, kun taas

⁶³⁸ Emt., 46, 71, erityisesti palveluista 96–106.

⁶³⁹ Ptk. 14.9.1901. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁴⁰ Sadeniemi 1937, 6, 16.

⁶⁴¹ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁶⁴² Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

viihdyttävä lukeminen on jätetty kokonaan mainitsematta. Kirjaston kirjavalikoimasta päätellen sillä on kuitenkin ollut merkittävä rooli kirjaston toiminnassa.⁶⁴³

Jotain kirjaston taustalla olevista tavoitteista voidaan päätellä muutamista pöytäkirjoihin kirjatusta lausunnoista. Vuonna 1905 huviretkien vapaaehtoisia avustajia on kiitetty ja lisäksi toivottu, ”että eteenkin päin yhtenä naisena ja yhtenä miehenä kantaisimme kortemme yhteiseen kekkoon valistuksen vainiolla”.⁶⁴⁴ Kirjastoa on siis pidetty kanavana, jonka kautta valistusta voidaan levittää työntekijöiden keskuuteen. Kun kirjaston johtokunta on pohtinut pianon hankkimista, on todettu, että se olisi tehokas väline työväestön sivistystason nostamiseen.⁶⁴⁵ Johtokunta siis näki kaiken sivistystä ja sen leviämistä edistävän toiminnan kirjaston tehtäväpiiriin kuuluvaksi ja pyrki kohottamaan työläisten sivistystasoa toisinaan myös keinoilla, jotka eivät kuuluneet perinteiseen kirjastotyöhön.

4.3.3. Kirjaston kohderyhmä

Kirjastoon ja lukusaliin olivat sääntöjen mukaan ”osallisia” kaikki tehtaan työntekijät. Mikäli käyttäjä ei maksanut kirjastolle sakkoaan, hänet saatettiin kuitenkin erottaa.⁶⁴⁶ Kirjasto oli siis tarkoitettu oman tehtaan työntekijöille, ja näin se oli selvästi osa tehtaan palvelujärjestelmää. Pöytäkirjoissa ei ole mitään mainintoja siitä, kenelle kirjasto oli tarkoitettu, eikä mahdollisesta ikärajusta ei ole tietoa. Siitä, että kirjaston kokoelmassa oli joitakin satukirjoja sekä siitä, että kirjastoon pyrittiin 1917 hankkimaan lasten- ja nuortenkirjallisuutta, voitaisiin kuitenkin yhdessä sääntöjen kanssa päätellä, että kirjasto oli kaikkien tehtaan työntekijöiden käytössä ikään katsomatta.⁶⁴⁷

4.3.4. Kirjaston rahoitus ja tehtaan rooli siinä

Kirjaston rahoituskanavat ovat olleet moninaisia. Aluksi kirjastolle päätettiin kerätä alkupääomaa suorittamalla ”yleinen rahankeräys tehtaalla”. Johtokunnan jäsenet aloittivat keräyksen lahjoittamalla kukin markan.⁶⁴⁸ Lahjoituksia kertyi listojen myötä pöytäkirjojen mukaan ainakin

⁶⁴³ Ks. alaluku 4.3.7.

⁶⁴⁴ Ptk. 27.7.1905. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁴⁵ Ptk. 24.10.1911. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁴⁶ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁶⁴⁷ Ptk. 25.1.1917; kirjaston luettelo ja säännöt 1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594; Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁶⁴⁸ Ptk. 10.11.1901. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

250 markkaa, mutta summasta kaikkien listojen palautumisen jälkeen ei ole tietoa.⁶⁴⁹ Keräyslistoja on käytetty myöhemminkin varojen keräämiseksi kirjastolle.⁶⁵⁰ Ne on mainittu rahoituskeinona myös kirjaston säännöissä, joiden mukaan johtokunnalla oli oikeus suorittaa rahankeräyksiä kirjaston ja lukusalin hyväksi.⁶⁵¹ Elokuussa 1902 pöytäkirjassa mainitaan tehtaan isännöitsijän, ”prokuristien” ja insinöörien tukeneen kirjastoa ”runsailta lahjoituksilla”.⁶⁵² Lahjoitusten suuruutta ei mainita eikä niistä löydy muutenkaan tietoa, joten ei tiedetä, sisältyvätkö ne listojen tuottoon. Voidaan kuitenkin olettaa, että ainakin osa niistä on annettu erikseen. Isännöitsijä Sommer on lisäksi lahjoittanut kirjastolle 500 markkaa vuonna 1907. Pöytäkirja antaa ymmärtää, että kyse oli henkilökohtaisesta lahjoituksesta, mutta asiasta ei ole täyttä varmuutta.⁶⁵³

Johtokunta on usein päättänyt pyytää tehtaalta rahallista tukea kirjaston ja lukusalin toimintaan. Vuonna 1905 on pyydetty vuotuista tukea.⁶⁵⁴ Näin kirjastolle on pyritty saamaan edes jotain vakinaista tuloa, jonka varassa toimintaa voisi suunnitella. Pyyntöjen tuloksellisuudesta ei pöytäkirjoissa ole mainintoja, joten sitä, millaisilla summilla tehdas on kirjastoa mahdollisesti tukenut, ei ole voitu selvittää. Myös siitä, onnistuiko tuen vakinaistaminen, ei ole tietoa. Myönteiseen vastaukseen viittaisi pöytäkirjamerkintä vuodelta 1908 jossa todetaan, että isännöitsijä Sommer lupasi ”eläissään” kirjastolle vuosittaisen tuen. Tuen saamisesta ei pöytäkirjoissa kuitenkaan ole merkintöjä, ja joka tapauksessa vielä vakituisen tuen pyynnön jälkeen tehtaan hallinnolle on esitetty pyyntöjä tuen saamiseksi.⁶⁵⁵ Mikäli vakinaista tukea tehtaalta on saatu, ei se siis ole ollut riittävää. Tehtaalta on saatu tukea ainakin 1913, sillä seuraavana vuonna on päätetty odottaa, jos rahaa saataisiin ilman pyyntöä ”kuten edellisenä vuotenakin”.⁶⁵⁶ Summa ei pöytäkirjoista käy ilmi. Vuonna 1917 kirjasto on saanut tehtaalta 500 markkaa.⁶⁵⁷ Tuen jonkinasteiseen vakituisuuteen viittaisi pöytäkirjamaininta, jossa todetaan yhtiön kevätkokouksesta,

⁶⁴⁹ Ptk:t 17.11.1901, 1.12.1901, 12.1.1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵⁰ Ptk:t 7.9.1903, 21.11.1904, 16.4.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵¹ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁶⁵² Ptk. 15.8.1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵³ Ptk. 24.7.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵⁴ Mm. ptk:t 4.12.1903, 21.11.1904, 4.3.1905, 16.4.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵⁵ Mm. ptk:t 16.4.1907, 28.1.1908, 11.11.1910. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵⁶ Ptk. 11.1.1914. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵⁷ Ptk. 12.1.1917. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

että siltä on ”aina niin auliisti” saatu kirjastolle tukea. Vuonna 1919 on jälleen esitetty avustuspyyntö, jonka tuloksena yhtiö on antanut kirjastolle 1500 markkaa.⁶⁵⁸

Kirjastolle on kerätty varoja myös järjestämällä huvimatkoja, jolloin tuottoa on saatu pääsylippujen lisäksi tarjoilusta. Matkojen järjestelyt hoidettiin vapaaehtoisvoimin, jolloin tästä ei tullut kuluja. Usein apuna on ollut ”neitejä” tai ”tyttöjä”. Pöytäkirjoissa on maininta yhden huvimatkan tuotosta, joka oli menojen jälkeen 168 markkaa.⁶⁵⁹ Iltama kirjaston hyväksi on pidetty ainakin kerran, kun kirjaston kymmenvuotistaipaleen kunniaksi pidettiin maksullinen iltama. Sen tuotosta ei ole mainintaa. Iltamien pitoa on mietitty ainakin kerran myöhemminkin, mutta lopulta päädyttiin siihen ettei iltamaa pidetä, koska varat saattaisivat sen johdosta pikemminkin vähentyä.⁶⁶⁰ Pieniä rahavirtoja kirjastoon on tullut muun muassa luetteloiden ja lainauslappujen myynnistä, esimerkiksi vuonna 1911 luetteloja on päätetty myydä 15 pennin yhteishintaan, ja pelkän uuden luettelon on saanut viidellä pennillä. Lainauslapuista pyydettiin ainakin vuoden 1907 päätöksen mukaan viisi penniä.⁶⁶¹ Kirjaston säännöissä on mainittu myöhästyneistä kirjoista perittävä sakko. Lisäksi kadonnut tai vahingoittunut kirja tuli korvata.⁶⁶² Vähän lisärahaa on saatu myös vanhojen sanomalehtien myynnistä. Kirjaston vanha kirjakaappikin päätettiin myydä 30–50 markan hintaan, mutta tietoa hankkeen lopputuloksesta ei ole.⁶⁶³

Kaikkiaan kirjaston rahoitus näyttää olleen melko epävarmaa ja usein niukkaa. Kirjaston toiminta on ollut välillä miinuksella, uusista kirjoista on ollut velkaa tai tileissä on ollut vajuusta. Vuonna 1911 kävi ilmi, että johtokunnan kuollut puheenjohtaja oli käyttänyt 40 markkaa omia varojaan kirjaston hankintoihin, ja summa päätettiin maksaa takaisin vainajan leskelle.⁶⁶⁴ Tehtaan tuki kirjastolle on ilmeisesti ollut satunnaista, ja sen suuruudesta ei pöytäkirjoissa ole tietoa kuin joiltakin myöhemmiltä vuosilta. Kirjaston alkutaipaleella isännöitsijä Sommerin henkilökohtaisen tuen ja kiinnostuksen kirjastoa kohtaan voisi olettaa johtaneen ainakin jonkinlaiseen rahalliseen

⁶⁵⁸ Ptk:t 29.11.1918, 3.2.1919, 22.9.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁵⁹ Mm. ptk:t 11.8.1902, 30.7.1903, 19.6.1905, 29.6.1905, 10.7.1905, 27.7.1905. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁶⁰ Ptk:t 31.7.1911, 26.9.1911, 12.11.1912. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁶¹ Ptk:t 29.12.1907, 25.8.1911; ks. myös ptk:t 19.9.1902, 23.9.1913, 29.11.1918. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁶² Säännöt 1902; ks. sakosta myös ptk. 29.11.1918. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442; Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁶³ Ptk:t 28.11.1910, 29.12.1911, 23.5.1912. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁶⁴ Ptk:t 4.12.1903, 30.7.1904, 18.7.1911. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

avustukseen myös tehtaan taholta. Tehtaan historiikissakin mainitaan, että kirjasto kasvoi ”pääasiassa yhtiön lahjoittamilla varoilla”.⁶⁶⁵ Lisäksi tehtaan isännöitsijänä toimi vuodesta 1909 insinööri M. Lavonius, joka Pellavatehtaalla työskennellessään kuului kyseisen tehtaan kirjaston johtokuntaan useamman vuoden.⁶⁶⁶ Voisi siis olettaa, että hän olisi kiinnittänyt kirjastoon ja sen tukemiseen huomiota myös Puuvillatehtaalla. Ilmeisesti kirjastoa ei ole kuitenkaan pidetty tehtaan palvelujärjestelmän kannalta keskeisenä, koska silloin sille olisi varmasti annettu enemmän tukea. Toisaalta tehdas oli esimerkiksi Pellavatehtaaseen verrattuna paljon pienempi, eikä kirjastotoimintaan ehkä siksikään myönnetty suuria summia. Kirjaston säännöissä ei ole mainintaa tehtaan rahallisesta tuesta kirjastolle.⁶⁶⁷

4.3.5. Tehtaan muu tuki kirjastolle

Tehtaan muusta mahdollisesta tuesta on aineistossa vain vähän mainintoja. Säännöissä todetaan, että ”Lukusali ja Kirjasto sijaitsee isännistön sitä varten luovuttamassa huoneustossa”, mistä voidaan päätellä, että tehdas tarjosi toimitilat kirjastolle ja lukusalille. Tätä tukee myös se, että vuonna 1918 kirjasto on päätetty siirtää tehtaan johtajan esittämään paikkaan.⁶⁶⁸ Ilmeisesti kalustuskin on saatu tehtaalta. Tätä tukee maininta siitä, että kirjasto on 1912 saanut tehtaalta uuden kirjakaapin ilmaiseksi.⁶⁶⁹ Kirjasto oli siis tässä mielessä selkeästi osa tehtaan työntekijöilleen luomaa palvelujärjestelmää. Lisäksi tehdas on antanut kirjastolle ilmaiseksi käyttöön laivan ja välillä myös proomuja huvimatkojen järjestämistä varten.⁶⁷⁰

4.3.6. Aukiolo ja sijainti

Säännöissä todetaan, että ”Lukusali ja Kirjasto sijaitsee isännistön sitä varten luovuttamassa huoneustossa, jossa kirjastonhoitaja on tavattavana”, ja tästä voidaan päätellä, että lukusali ja kirjasto sijaitsivat samoissa tiloissa.⁶⁷¹ Mikäli asia oli näin, lainaajat saattoivat luontevasti yhdistää lehtien lukemisen kirjojen lainaamiseen. Kirjaston sijainnista ei ole tarkempaa tietoa ennen kuin

⁶⁶⁵ Sadeniemi 1937, 105.

⁶⁶⁶ Sadeniemi 1937, 51–52; ptk:t 1904–08. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

⁶⁶⁷ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁶⁶⁸ Säännöt 1902; ptk. 29.11.1918. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442; Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁶⁹ Ptk. 23.5.1912. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁷⁰ Ptk:t 8.8.1902, 29.6.1905. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁷¹ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

tutkimuskauden lopulta, kun kirjasto on vuoden 1918 lopulla siirretty ”pääkonttorin eteiseen”, jonne isännöitsijä sitä esitti. Pöytäkirjassa paikkaa on pidetty kirjastolle ”kaikin puolin sopivana”.⁶⁷²

Kirjaston aukioloajaksi on vuoden 1902 alussa päätetty ”viikon viimeinen työpäivä heti työstä päästyä alkaen ensi lauantaista”.⁶⁷³ Kirjaston avaaminen heti työpäivän päätyttyä viittaa siihen, että sen käyttö on pyritty nivomaan luontevaksi työpäivän jatkoksi. Kirjastolla on ollut kesätauco, jota ensin on perusteltu kesäloman antamisella kirjastonhoitajalle. Lainauskauti on alkanut jälleen syyskuussa, ja 1902 kirjasto on päätetty pitää auki ”tavalliseen aikaan” kello kolmesta iltapäivällä alkaen.⁶⁷⁴ Kirjastonhoitajan tuli sääntöjen mukaan olla tavattavissa kirjastossa ”johtokunnan määrääminä aikoina”.⁶⁷⁵ Tähän on tullut myöhemmin muutoksia, sillä kirjaston aukioloaika oli ilmeisesti ainakin vuodesta 1910 lähtien viime kädessä kirjastonhoitajan päätettävissä. Ainakin 1910 hän on saanut päättää myös kesätauosta. Vuonna 1917 johtokunta on päättänyt, että kirjasto pidetään auki kerran viikossa, mutta kirjastonhoitaja on saanut päättää päivän.⁶⁷⁶

Lainauskauti on jouduttu lopettamaan tavallista aikaisemmin vuonna 1916, jolloin kirjasto on suljettu maaliskuun lopulla ”Tampereen kaupungin terveystoimikunnan” kehotuksesta lavantautiepidemian vuoksi. Seuraava lainauskauti päätettiin aloittaa tavallista aikaisemmin, mikäli se olosuhteiden puolesta on mahdollista.⁶⁷⁷ Myös Pellavatehtaan kirjasto oli kiinni tämän takia.⁶⁷⁸ Vuonna 1918 kirjastoa ei voitu avata normaalisti syyskuussa, koska siltä puuttui tilat.⁶⁷⁹ Sodassa paloi mm. tehtaan konttori ja työväen juhlatilarakennus, ja tämä on saattanut olla myös kirjaston tilaongelman taustalla.⁶⁸⁰ Muuten vuoden 1918 sodan ei ole mainittu vaikuttaneen kirjaston aukioloihin, vaikka on oletettavaa, että senkin toiminnassa on ollut katkoksia.⁶⁸¹ Ilmeisesti kirjasto on pidetty koko tutkimusjakson ajan auki kerran viikossa, ja ainakin alkuvaiheessa lauantaisin.

⁶⁷² Ptk. 29.11.1918. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁷³ Ptk. 2.2.1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁷⁴ Ptk:t 21.6.1902, 19.9.1902, 23.5.1908. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA. Kellonaika oletettavasti 3, saattaa olla myös 5.

⁶⁷⁵ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁶⁷⁶ Ptk:t 16.3.1910, 13.3.1916, 12.1.1917. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁷⁷ Ptk. 27.3.1916. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁷⁸ Ks. alaluku 4.2.6.

⁶⁷⁹ Ptk. 29.11.1918. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁸⁰ Sadeniemi 1937, 72, 93.

⁶⁸¹ Vrt. Pellavatehtaan kirjastoon, alaluku 4.2.6. Vaikutus voisi käydä ilmi vuosikertomuksesta, jos se olisi ollut saatavilla.

Päivä on kuitenkin voinut vaihtua vuosien varrella. Siitä, kuinka kauan kirjasto oli kerrallaan auki, ei ole tietoa.

4.3.7. Kirjaston kokoelma ja valintaperusteet

4.3.7.1. Kirjakokoelma

Kirjaston kirjoista on säilynyt luettelo toiminnan alkuajoilta vuodelta 1902. Kirjastoon päätettiin hankkia ensimmäiset kirjat vuoden 1901 lopussa, ja niitä ostamaan valittiin kolme johtokunnan jäsentä.⁶⁸² Siitä, oliko johtokunta yhdessä tätä ennen päättänyt mitä kirjoja hankitaan, ei ole mainintaa. Kirjoja hankittiin ainakin Kansanvalistusseuran kautta.⁶⁸³ Kirjastoon kuului sen ensimmäisen luettelon mukaan kaikkiaan 170 kirjaa, jotka oli jaettu kahteentoista luokkaan.⁶⁸⁴ Ne jakautuivat luokkiin seuraavasti:

1. Jumaluusoppia ja kirkkohistoriaa 18 nidettä
2. Kasvatus- ja siveysoppia 11
3. Kaunokirjallisuutta 78
4. Historiaa 9
5. Maan- ja kansantiedettä 18
6. Luonnontiedettä 3
7. Lääketiedettä 6
8. Taloutta ja teollisuutta 8
9. Matematiikkaa 3
10. Oikeus- ja valtiotiedettä 2
11. Taidetta 1
12. Sekalaista 13

Kuten luvut osoittavat, kirjaston kokoelma painottui kaunokirjallisuuteen. Toisaalta muiden luokkien yhteenlaskettu kirjamäärä ylitti kaunokirjallisuuden määrän ollen 92. Kaikkein vähiten kirjoja oli taiteen, oikeus- ja valtiotieteen, matematiikan sekä luonnontieteen luokissa. Kaunokirjallisuuden luokkaan kuului romaanien lisäksi muutamia runoteoksia ja yksi näytelmä. Useimmiten yhdeltä kirjailijalta oli kokoelmassa vain yksi teos, tosin siinä saattoi olla useampi osa. Yksittäisistä kirjailijoista oli romaanipuolella parhaiten edustettuna Topelius, jonka lisäksi ainakin Aholta, C. Deslysilta ja A. Conan Doylelta oli kirjastossa useita eri teoksia. Kokoelmaan kuului myös muutamia satukirjoja. Muista luokista suurimpaan, Jumaluusoppia ja kirkkohistoriaa, kuului mm. Biblia, P. Kurvisen Pyhä lepo ja P. Paateron Kehoitussanoja Elämän tiellä. Saman verran kirjoja oli luokassa Maan- ja kansantiedettä, johon kuului mm. O. Hannikaisen Itävalta Unkarin

⁶⁸² Ptk. 1.12.1901. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁸³ Ptk. 2.2.1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁸⁴ Kirjaluettelo 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

Kansallisuusolot, Topeliuksen Maamme-kirja ja useita teoksia sarjasta Maantieteellisiä kuvaelmia. Luokassa oli siis sekä Suomea että muita maita tai aiheita käsittelevää kirjallisuutta, ja tämä havainto pätee myös historia-luokkaan. Kokoelman luokkiin sisältyi myös mm. terveydenhoitoa, kemiaa, osuustoimintaa ja tähtitiedettä käsitteleviä teoksia sekä mm. rikoslaki. Kirjaston kokoelmaan on kuulunut myös aikakauslehtiä, esimerkiksi Suomen Teollisuuslehti vuodelta 1887. Useimmiten yhtä teosta oli vain yksi kappale, mutta joitakin kuului kokoelmaan kaksin kappalein. Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, että kokoelmaan on pyritty selvästi hankkimaan kirjoja mahdollisimman monipuolisesti eri aiheista. Toisaalta yhtä aihetta käsitteleviä kirjoja on saattanut olla vain yksi, mutta on ymmärrettävää, että toiminnan alussa kokoelman laajuus oli vielä melko suppea.⁶⁸⁵

Kirjastoon myöhemmin hankituista teoksista on vain vähän tietoa. Kokoelman kokoa eri vuosilta ei tiedetä vuoden 1902 jälkeen ennen vuotta 1917, jolloin kirjastossa oli noin 1100 kirjaa.⁶⁸⁶ Viidentoista vuoden aikana kirjasto on siis kasvanut noin 950 teoksella. Kokoelman myöhemmästä rakenteesta on muutenkin saatavilla hyvin niukasti tietoja. Kirjakokoelmaan liittyen mielenkiintoinen episodi löytyy kahdesta pöytäkirjasta tammikuulta 1917. Ensin johtokunta on päättänyt tarkistaa kirjaston luetteloista, onko kirjastossa sensuurin poistettavaksi määräämiä kirjoja ja mikäli niitä löytyy, päättänyt poistaa ne. Seuraavassa pöytäkirjassa on luettelo kirjoista, jotka kirjastosta on päätetty poistaa: ”Teudora. Vallankumousmiehen muistelmia. Hallitsiat Jumalan armosta. Hirmuvalta Venäjällä. Venäjän valta tositapausten valossa. Keinottelu maailman Herrana. Säkeniä. Ingersollin valitut teokset.”⁶⁸⁷ Ilmeisesti tässä oli kyse valtion sensuurista. Kyseessä on ainoa mainittu tapaus, jossa ulkopuolinen taho selkeästi on vaikuttanut kirjaston kokoelmaan.

Kirjojen ja sanomalehtien hankkiminen kuului sääntöjen mukaan johtokunnan tehtäviin.⁶⁸⁸ Uusien kirjojen hankintaa varten on ainakin toisinaan ensin hankittu hintaluetteloita, ja näiden luetteloiden hankinta on tullut kirjastonhoitajan tehtäväksi ainakin vuonna 1919.⁶⁸⁹ Vuonna 1905 johtokunta on laatinut luettelon hankittavista kirjoista, jonka jälkeen kolme jäsentä on valtuutettu suorittamaan ostot. Hankittavien kirjojen valitseminen on 1907 jaettu johtokunnan jäsenten kesken siten, että muutama henkilö on saanut vastuulleen yhden tai useamman kirjallisuuslajin. Näitä ovat olleet

⁶⁸⁵ Kirjaluettelo 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA. Kirjaluettelo liitteenä 3.

⁶⁸⁶ Ptk. 16.4.1917. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁸⁷ Ptk:t 12.1.1917, 19.1.1917. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁸⁸ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁶⁸⁹ Ptk:t 14.9.1903, 6.1.1913, 22.9.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

yleiskirjallisuus, työväenkirjallisuus, uskonnollinen ja kasvatustieteellinen kirjallisuus, historia, kaunokirjallisuus, luonnontiede, lääketiede, talous, teollisuus, matematiikka, oikeus ja valtiotiede, kirjallisuushistoria ja taide.⁶⁹⁰ Luettelon pohjalta vaikuttaa siltä, että hankinnoissa pyrittiin huomioimaan monipuolisesti eri aihepiirit. Huomiota herättää erityisesti työväenkirjallisuuden nostaminen omaksi aihepiirikseen. Siitä, pohjautuiko jako mahdollisesti joihinkin hintaluetteloihin, ei ole tietoa. Jaottelu noudattelee jossain määrin kirjaston sarjajakoa, mutta esimerkiksi ensin mainitut yleiskirjallisuus ja työväenkirjallisuus eivät esiinny ainakaan vuoden 1902 luettelossa. Siitäkään, millä perusteella eri henkilöt ovat eri aihepiirit saaneet, ei ole tietoa. Voisi olettaa, että niitä on jaettu henkilöiden asiantuntemuksen ja toisaalta kiinnostuksen mukaan. Pöytäkirjassa on vuoden 1907 joulukuulta merkintä, että johtokunta on kokoontunut keskustelemaan kirjojen ostamisesta.⁶⁹¹ Tilaisuudesta ei kuitenkaan ole pidetty pöytäkirjaa, joten tietoa keskustelun kulusta ja lopputuloksista ei ole. Vuonna 1910 ja 1915 on päätetty, että johtokunnan jäsenten tuli tuoda seuraavaan kokoukseen ”harkitsemansa ja haluamansa kirjojen luettelo”. Seuraavassa kokouksessa lopullinen hankintapäätös on tehty näiden luetteloiden pohjalta.⁶⁹² Kirjojen valintavastuu on näin jaettu koko johtokunnalle.

Vuonna 1910 johtokunta on päättänyt liittyä ”Kansanvalistusseuran A-sarjaan kertamaksulla” 25 vuodeksi ja B-sarjaan vuosimaksulla. B-sarjaa on ilmeisesti tilattu jatkossakin, sillä 1916 kun tilausta on päätetty jatkaa, todetaan että vuosimaksua on maksettu ”jo useamman vuoden”. Sarjan hinta oli samalla seuran jäsenmaksu.⁶⁹³ Vuonna 1911 joku on tarjonnut kirjastolle 110 kirjan kirjastoon ostettavaksi 80 markalla, jolloin johtokunta valtuutti kaksi jäsentään, joista toinen oli kirjastonhoitaja, tarkastamaan kirjat ja suorittamaan oston. Vuonna 1919 johtokunta on kokouksessaan päättänyt osan hankittavista kirjoista, jonka jälkeen kaksi jäsentä valtuutettiin ostamaan kirjat ja lisäksi valitsemaan kirjoja ”puuttuvan summan edestä”.⁶⁹⁴ Kirjakokoelma on kasvanut lahjoituksin ainakin kirjaston alkuvaiheessa, jolloin lahjoituksina saatiin 35 nidettä. Myös vuonna 1907 päätettiin laittaa liikkeelle ”rahan- ja kirjojen keräyslistat”.⁶⁹⁵ Siitä, tuottiko tämä

⁶⁹⁰ Ptk:t 24.11.1905, 25.7.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁹¹ Pöytäkirjamerkintä 12/1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁹² Ptk:t 11.11.1910, 1.7.1915. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁹³ Ptk:t 20.11.1910, 13.3.1916. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁹⁴ Ptk:t 11.8.1911, 13.10.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁹⁵ Ptk:t 17.11.1901, 16.4.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

keräys kirjalahjoja, ei ole pöytäkirjoissa mainintaa. Myöskään siitä ei ole tietoa, onko kaikki lahjoitukset otettu kirjaston kokoelmaan vai onko niitä seulottu jotenkin.

Hankittavien kirjojen nimiä mainitaan pöytäkirjoissa vain harvoin. Samoin hankittavien kirjojen määrästä ei ole tietoa, vaan pöytäkirjoissa on mainittu ainoastaan rahasumma, joka niihin on oltu valmiita käyttämään. Vuonna 1907 tähän summaan sisällytettiin myös sanomalehtien tilaus sekä vanhojen kirjojen korjauskustannukset ja vuonna 1915 siihen on sisällytetty tietosanakirjan hinta, joka ainakin on päätetty ostaa. Vuodelta 1917 löytyy maininta, että kirjastoon ostetaan noin 156 nidosta. Tarkoitus on ollut hankkia ”Historiallisia Lääke ja Luonnontieteellisiä, Matka ja paikalliskertomuksia, Kauno ja romaani teoksia sekä lasten ja nuorisokirjallisuutta, etupäässä kotimaisia teoksia”.⁶⁹⁶ Verrattuna vuoden 1907 kirjallisuuslajijakoon aihepiirejä on paljon vähemmän. Voidaan olettaa, että mainittujen aihepiirien kirjoilla on ollut kirjastossa suurin kysyntä, ja siksi niitä on hankittu lisää. On myös mahdollista, että juuri näistä aiheista oli ilmestynyt uutta kirjallisuutta, jonka koettiin täyttävän kokoelman aukkoja. Kotimaisuutta on myös pidetty hankintojen kriteerinä.

Tiivistäen kirjaston kokoelmasta voidaan todeta, että kaunokirjallisuus oli sen suurin luokka ja sitä ilmeisesti painotettiin jatkossakin hankinnoissa. Kaiken kaikkiaan on kuitenkin pyritty mahdollisimman monialaiseen kokoelmaan. Kirjaston hankintapäätökset teki johtokunta, ja niissä pyrittiin huomioimaan myös eri kirjallisuuslajien kysyntä. Lisäksi pyrittiin erityisesti ostamaan kotimaista kirjallisuutta. Arkistoaineistossa ei ole viitteitä siitä, että joku johtokunnan ulkopuolinen taho olisi vaikuttanut kirjaostoihin tai että niitä olisi valvottu tehtaan hallinnon taholta. Kirjastosta on kuitenkin poistettu kertaalleen kirjoja sensuurimääräyksen takia.

4.3.7.2. Lukusalin lehtivalikoima

Johtokunta laati lukusalia varten järjestyssäännöt, jotka päätettiin kiinnittää salin seinälle. Samassa kokouksessa, jossa sääntöjen laatimisesta päätettiin, todettiin että niiden noudattamista olisi myös valvottava, mutta tämä olisi johtokunnan jäsenille vaikeaa.⁶⁹⁷ Ilmeisesti lukusaliin ei ole koko sen toiminta-aikana saatu aikaiseksi valvontaa lainausaikoja lukuun ottamatta, sillä asiasta ei ole pöytäkirjoissa mainintaa, lehtien repimisestä kylläkin.⁶⁹⁸ Lukusaliin tilattiin lehtiä seuraavasti:

⁶⁹⁶ Ptk:t 1.12.1901, 24.11.1905, 25.7.1907, 11.11.1910, 9.6.1913, 1.7.1915, 25.1.1917, 13.10.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁹⁷ Ptk. 12.1.1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁶⁹⁸ Säännöt 1902; mm. ptk:t 30.12.1908, 29.12.1911. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442; Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

Taulukko 7. Puuvillatehtaan lukusaliin tilatut lehdet.

Lehti	Vuosi									
	1902	1903	1904	1905	1906	1907 ¹⁾	1908	1909	1910	1911 ²⁾
Päivälehti	x	x	ei lehtiä	ei lehtiä	ei lehtiä			ei lehtiä		
Welikulta	x									
Urheilulehti	x	x								
Koti ja Yhteiskunta	x									
Terveystoimitus	x									
Teollisuuslehti	x									
Uusi Kuvalehti	x									
Aamulehti	x	x				x				
Kansan Lehti	x	x				x				
Merimiehen ystävä		x								
Kristillinen Työkansa						x				
Tampereen Sanomat						x				
Helsingin Sanomat						x	x		x	x
Työmies						x	x		x	x
Uusi Suometar							x		x	x
Tuulispää									x	x
Wipunen										x

Lähde: Pöytäkirjat.⁶⁹⁹

Huom. 1) Tilattu ilmeisesti loppuvuodeksi.

2) Lopullista tilauspäätöstä ei ole pöytäkirjoissa.

Lukusaliin on tilattu vuodeksi 1902 kaikkiaan yhdeksän lehteä, mm. Päivälehti, Urheilulehti, Uusi Kuvalehti, Aamulehti ja Kansan Lehti.⁷⁰⁰ Mukana on myös aikakauslehtiä, kun taas sanomalehtiä on melko vähän. Seuraavaksi vuodeksi on tilattu vain viisi lehteä, Aamulehteä peräti 6 kappaletta ja uutena Merimiehen ystävä. Lukusaliin on lisäksi saatu lahjaksi Maailmankartta ja ostettu Suomen kartta, ja ne on päätetty laittaa seinälle.⁷⁰¹ Sanomalehtien tilaaminen on päätetty lopettaa vuoden 1903 syyskuussa, ja tätä on perusteltu rahavarojen puutteella ja lukusalin vähäisellä käytöllä. Jo tätä ennen on keskusteltu lukutuvan lakkauttamisesta, mutta päätöstä ei vielä oltu tehty. ”Aikakauskirjoja” on päätetty tilata edelleen kirjaston kokoelmiin, josta niitä on voinut lainata kirjojen tapaan.⁷⁰² Lehtien tilaamista on käsitelty jälleen 5.1.1907, jolloin keskusteltiin Työkansan tilaamisesta lukusaliin. Asia jätettiin kuitenkin pöydälle, sillä puheenjohtaja epäili että vain yhden lehden tilaaminen saattaisi herättää tyytymättömyyttä joissakin kirjaston asiakkaissa.⁷⁰³ Johtokunta halusi siis pitää saman linjan kaikkien lehtien suhteen eikä tehdä poikkeuksia, jotka vielä olisivat

⁶⁹⁹ Lähde: ptk:t 17.11.1901, 21.12.1902, 14.9.1903, 24.7.1907, 29.12.1907, 30.12.1908, 29.12.1909, 28.11.1910, 29.12.1911, 11.1.1914, 1.3.1915. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁰⁰ Ptk. 17.11.1901. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁰¹ Ptk. 21.12.1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁰² Ptk:t 7.9.1903, 14.9.1903. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁰³ Ptk. 5.1.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

saattaneet olla poliittisesti johonkin suuntaan viittaavia. Myöhemmin samana vuonna on lukusaliin päätetty tilata kaikkiaan kuusi sanomalehteä.⁷⁰⁴ Tauko lehtitilauksissa kesti siis noin neljä vuotta. Myöhemmin vuonna 1907 on päätetty tilata vuodelle 1908 vain kolme lehteä, Helsingin Sanomat, Työmies ja Uusi Suometar. Vuodeksi 1909 on päätetty olla tilaamatta sanomalehtiä, koska kirjaston varat ovat niin vähissä ja lehtiä ei juuri käydyä lukemassa, ”jotkut vain käyvät repimässä”.⁷⁰⁵

Kirjaston rahatilanne on pöytäkirjoista päätellen ollut suurin tekijä lehtitilausten taustalla, sillä vuodeksi 1910 lehtiä on jälleen päätetty tilata, koska siihen on varoja. Tilaukset on kuitenkin päätetty rajoittaa vain ”pääkaupunkiseudun” lehtiin sillä perusteella, että ”paikalliset” tulevat ”jokaiselle”.⁷⁰⁶ Tästä voi päätellä että johtokunta on halunnut tilata sellaisia lehtiä, joita mahdollisimman moni kävisi lukemassa. Lehtiä on tilattu kaikkiaan viisi.⁷⁰⁷ Vuodelle 1911 lukusaliin päätettiin alustavasti tilata jälleen viisi lehteä, ja tästä piti tehdä lopullinen päätös seuraavassa kokouksessa, mutta siitä ei ole mainintaa. Näin ei ole varmaa, onko lehtiä tilattu vai ei. Vuodeksi 1912 lehtiä ei kuitenkaan ole tilattu, koska ”niitä ei lueta vaan revitään”. Vuoden 1913 lehtitilauksista ei ole tietoa, sillä aiheesta on kyllä keskusteltu edellisen vuoden lopussa, mutta asia on jätetty myöhemmäksi eikä siitä ole enää mainintaa. Vuodelle 1914 lehtiä ei ainakaan tilattu. Niitä pidettiin kyllä tarpeellisina, mutta johtokunta ei keksinyt keinoa niiden ehjänä säilyttämiseksi. Myös vuoden 1915 kohdalla on päädytty siihen, että lehtiä ei ole tilattu.⁷⁰⁸ Tämän jälkeen sanomalehtien tilauksia ei pöytäkirjoissa enää ole käsitelty ollenkaan, joten ilmeisesti niiden tilaamisesta on luovuttu lopullisesti.

Lehtikokoelman vaihtuvuus on ollut melko suurta sen kokoon nähden, ja monena vuotena lehtiä ei ole tilattu ollenkaan. Suppeassa kokoelmassa pyrittiin kuitenkin ottamaan huomioon useamman poliittisen suunnan äänenkannattajat. Pisimpään eli neljä vuotta ovat lukusaliin tulleet Helsingin Sanomat ja Työmies. Suurin muutos valikoimaan on tehty vuonna 1907, kun lehtiä on jälleen tauon jälkeen ryhdytty tilaamaan. Vuonna 1908 kokoelma päätettiin rajoittaa vain pääkaupunkiseudun

⁷⁰⁴ Ptk. 24.7.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁰⁵ Ptk:t 29.12.1907, 30.12.1908. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁰⁶ Ptk. 29.12.1909. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁰⁷ Ptk. 29.12.1909. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA. Viidennen lehden nimestä ei saatu selvää. Kyseessä saattaa olla Wipunen, joka tilattiin myös seuraavaksi vuodeksi.

⁷⁰⁸ Ptk:t 28.11.1910, 29.12.1911, 12.11.1912, 11.1.1914, 1.3.1915. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

lehtiin. Kaiken kaikkiaan kokoelmaa tarkastellessa voidaan tehdä se johtopäätös, ettei sen kautta pyritty vaikuttamaan työntekijöiden ajatteluun.

4.3.8. Kirjaston tavoitteiden toteutuminen – kirjastonkäyttö ja sen käyttäjät

Sääntöjen mukaan kirjastosta sai lainata kerrallaan yhden nidoksen korkeintaan kahdeksi viikoksi.⁷⁰⁹ Kirjaston käytöstä on pöytäkirjoissa vain muutama luonnehdinta. Vuoden 1907 lopussa on todettu, että luettelon painattaminen on tarpeen, koska lainaus on lisääntynyt – missä määrin, sitä ei mainita.⁷¹⁰ Lukusalin käytön yhteydessä puolestaan on muutamaan otteeseen mainittu, että sitä käytetään kovin vähän.⁷¹¹ Ainoa tieto kirjaston lainaajien määrästä on vuoden 1917 kevätkokouksesta, joten ilmeisesti kyseessä on vuoden 1916 luku. Tuolloin kirjastoa on käyttänyt 162 lainaajaa, jotka ovat lainanneet kaikkiaan 1834 kirjaa.⁷¹² Lainatusta aineistosta ei myöskään ole mitään mainintoja muuten kuin tutkimusjakson ulkopuolelta 1920-luvulta muutamasta vuosikertomuksesta. Vuonna 1924 lainaajia oli ollut 90 ja lainausten määrä oli 2745, ja seuraavana vuonna vastaavat luvut olivat 106 ja 2665. Vaikka lainaajien määrä vuoteen 1917 verrattuna siis oli laskenut, lainojen määrä puolestaan oli noussut. Suosituin luokka oli kaunokirjallisuus, josta kirjoja lainattiin molempina vuosina yli 2000. Yli sadan lainauksen pääsivät vuonna 1924 myös luokat Lääke ja luonnontiede sekä Taloutta, kone ja ammattiopp., sen sijaan vuonna 1925 yli sadan lainauksen luokkia ei kaunokirjallisuutta lukuun ottamatta ollut. Vuosikertomuksessa 1924 onkin nostettu esiin tietokirjojen aikaisempia vuosia runsaampi lainaus. Alle kymmenen lainausta kohdistui molempina vuosina luokkiin Uskonnollisia, Oikeus- ja valtiotiede, Yhteiskunta- ja talousopp. sekä Ruotsalaisia.⁷¹³

Vuosikokouksiin ei ole ollut suurta osanottoa niiden pöytäkirjojen perusteella, joissa osanottajamäärä on mainittu. Toisaalta monien vuosikokousten kohdalla asiaa ei ole kirjattu pöytäkirjaan ja voi olla, että näissä kokouksissa osanottajia on ollut enemmän. Toisinaan kokouksiin on osallistunut väkeä kymmenestä kahteenkymmeneen, toisinaan paikalla on ollut vain johtokunta. Vuonna 1908 vuosikokous päätti lausua tehtaan työntekijöille ”moitelauseen” siitä, että he niin vähälukuisesti osallistuivat kokoukseen. Vuoden 1911 ensimmäisessä syyskokouksessa,

⁷⁰⁹ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁷¹⁰ Ptk. 29.12.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷¹¹ Ptk:t 14.9.1903, 30.12.1908, 29.12.1911. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷¹² Ptk. 16.4.1917. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷¹³ Vuosikertomukset 1924, 1925. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA. Lainaukset luokittain löytyvät liitteestä 4.

josta tuli väen puutteessa johtokunnan kokous, johtokunta on todennut, että ”tehtaan 800 henkilön joukosta ei saapunut ainoatakaan, johtokuntaa lukuun ottamatta”. Kun tilanne toistui 1913 kevätkokouksessa, katsoi johtokunta voivansa myöntää itselleen tilivapauden. Syyskokouksessa 1911, joka pidettiin epäonnistuneen ensimmäisen yrityksen jälkeen uudelleen, on keskusteltu siitä, miten saataisiin ”innostusta tehtaan väestön keskuuteen kirjastoon nähden”, mutta mitään toteutettavaa ratkaisua kysymykseen ei saatu.⁷¹⁴ Ilmeisesti kyse oli nimenomaan siitä, miten työntekijät saataisiin osallistumaan kokouksiin aktiivisemmin. Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, ettei kirjaston asioista päättäminen kiinnostanut suurinta osaa tehtaalaisista. Ilmeisesti kirjastoa käyttävät olivat kirjastoon niin tyytyväisiä, etteivät vaivautuneet kokouksiin. Ne, joita kokoelma ei miellyttänyt, saattoivat puolestaan siirtyä kaupungin muiden kirjastojen käyttäjiksi.

4.3.9. Kirjaston hallinto

Kirjaston ja lukusalin asioita valmistelemaan valittiin ”viisi miehinen toimikunta” perustavassa kokouksessa. Erikseen huomautettiin, että tästä tehtävästä ei makseta palkkaa.⁷¹⁵ Kirjaston ensimmäinen luettelo ja säännöt saatiin valmiiksi noin vuosi perustavan kokouksen jälkeen, syyskuussa 1902.⁷¹⁶ Johtokunnan valintaan saivat sääntöjen mukaan osallistua kaikki tehtaan 21 vuotta täyttäneet työntekijät, ja siihen voitiin valita vain 21 vuotta täyttäneitä. Johtokuntaan tuli kuulua yhdeksän jäsentä, joista vuosittain erovuorossa oli kolme, eli jäsenen toimikausi oli kolmivuotinen. Eroamisvuorossa olevan jäsenen saattoi valita uudelleen, mikäli hän siihen suostui. Johtokunta valitsi lisäksi kirjastonhoitajan aina vuodeksi kerrallaan, määräsi tämän velvollisuudet ja päätti palkkion suuruuden. Johtokunnan tehtäviin kuului myös sanomalehtien ja kirjojen hankkiminen lukusaliin ja kirjastoon. Lisäksi sillä oli oikeus suorittaa rahankeräyksiä sekä ottaa vastaan lahjoituksia ”Lukusalin ja Kirjaston hyväksi”.⁷¹⁷

Useimmat jäsenet vaikuttivat johtokunnassa alle viisi vuotta, mutta muutamat olivat mukana huomattavasti pitempään, toiset kymmenisen vuotta, ja saattoivat siten vaikuttaa pitkäjänteisesti kirjaston kehitykseen.⁷¹⁸ Johtokunta valitsi keskuudestaan puheenjohtajan aina vuodeksi kerrallaan,

⁷¹⁴ Ptk:t 17.1.1903, 28.3.1908, 11.11.1911, 21.11.1911, 29.4.1913, 27.3.1916. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷¹⁵ Ptk. 14.9.1901. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷¹⁶ Ptk. 19.9.1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷¹⁷ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁷¹⁸ Ks. pöytäkirjat yleensä. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

ja tämän tuli valvoa kirjaston raha-asioita.⁷¹⁹ Ensimmäisenä puheenjohtajana toimi mestari Mattson ainakin vuoden 1903 loppuun. Usein puheenjohtajana on toiminut joku työnjohtaja; Honkanen oli tässä toimessa vuodesta 1907 kuolemaansa 1911 saakka, H. Vapaavuori hoiti tehtävää 1912 ja A. Honka oli puheenjohtajana vuosina 1913–1917.⁷²⁰ Muiden puheenjohtajien tai johtokunnan muiden jäsenten tehtävistä tehtaalla ei ole pöytäkirjoissa mainintoja. Tästä voidaan kuitenkin jo päätellä, että johtokuntaan on kuulunut ainakin lähes koko tutkimusjakson ajan joku vähintään työnjohtajatasen työntekijä. Vuonna 1918 johtokunnan puheenjohtajaksi on valittu nainen, Impi Koskela, joka valittiin tehtävään myös seuraavana vuonna.⁷²¹ Ilmeisesti johtokunnassa ei tätä ennen ole ollut naisjäseniä.⁷²²

Aluksi pidettiin sääntöjen mukaisesti vain yksi vuosikokous maaliskuussa, mutta vuodesta 1910 alkaen on pidetty erikseen syyskokous ja kevätkokous.⁷²³ Syyskokouksessa on valittu johtokuntaan uudet jäsenet erovuorossa olevien tilalle ja lisäksi tilintarkastajat,⁷²⁴ kun taas kevätkokouksessa on luettu vuosikertomus ja tarkastettu tilit sekä myönnetty tilivapaus.⁷²⁵ Sääntöjen mukaan kaikki nämä tehtävät tuli suorittaa vuosikokouksessa. Kirjaston tilivuosi oli sääntöjen mukaan kalenterivuosi. Kirjaston sääntöjä voitiin muuttaa vuosikokouksessa.⁷²⁶ On mahdollista, että vuosikokouksen jakaminen kevät- ja syyskokoukseen on yhteydessä siihen, että johtokunta esitti vuosikokoukselle 1908 sääntöjen johtokuntaan ja vuosikokoukseen liittyvien 3.-9. pykälän uusimista.⁷²⁷ Sääntöjen uusimisen toteutumisesta ei kuitenkaan ole pöytäkirjoissa mainintaa.

Yhteydestä kirjastokenttään on Lapinniemen kirjaston kohdalla hyvin niukasti mainintoja. Ainoa merkintä kirjastoalan kokoukseen osallistumisesta on vuodelta 1905, jolloin johtokunnan puheenjohtaja oli käynyt kirjastokokouksessa.⁷²⁸ Tietyllä tapaa yhteyttä kirjastokenttään osoittaa se,

⁷¹⁹ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁷²⁰ Mm. ptk:t 10.11.1901, 16.4.1907, 16.3.1910, 5.1.1912, 6.1.1913, 1.3.1915. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷²¹ Ptk:t 25.1.1918, 3.2.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷²² Naisten etunimet kirjoitettiin yleisesti kokonaan, kun miesten etunimistä merkittiin pelkkä alkukirjain (ks. esim. ptk:t 30.7.1903, 10.7.1905. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA). Perusteluista ks. myös Pellavatehtaan kohdalta alalukua 4.2.9.1.

⁷²³ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA. Vrt. seuraavat kaksi alaviitettä.

⁷²⁴ Ptk:t 28.11.1910, 21.11.1911, 21.11.1912, 21.9.1913, 23.11.1914, 30.11.1915, 27.11.1916, 3.12.1917, 16.11.1918. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷²⁵ Ptk:t 20.4.1911, 30.3.1912, 29.4.1913, 25.4.1914, 29.3.1915, 27.3.1916, 16.4.1917, 13.5.1918, 28.4.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷²⁶ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁷²⁷ Ptk:t 28.1.1908, 28.3.1908. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷²⁸ Ptk. 19.6.1905. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

että kirjastoon on hankittu kirjoja Kansanvalistusseuran kautta, ja kirjasto on myöhemmin liittynyt seuran A-sarjan ja B-sarjan tilaajaksi, mikä on tarkoittanut seuran jäsenyyttä.⁷²⁹ Täysin eristyksissä muusta kirjastokentästä tehtaan kirjastotoimi siis ei ollut. Vuonna 1916 Kansanvalistusseuralta on tullut kirje, jossa vuosimaksua vastaan on voinut valita joko Kirjastolehden tai kirjoja. Johtokunta on päätenyt kirjoihin, mistä voidaan päätellä, että niitä pidettiin alan lehteä tärkeämpänä.⁷³⁰

4.3.10. Kirjastonhoitaja

Johtokunta määräsi kirjastonhoitajan velvollisuudet, ja ilmeisesti tästä syystä säännöissä ei ole lueteltu kirjastonhoitajan tehtäviä. Niissä todetaan vain, että kirjastonhoitaja oli kirjastosta ”vastuunalainen”. Kirjastonhoitajalla oli sääntöjen mukaan oikeus osallistua johtokunnan kokouksissa keskusteluun ja äänestyksiin muissa kuin itseään koskevissa asioissa. Sääntöjen mukaan kirjastonhoitajan tuli olla kirjastossa ”johtokunnan määrääminä aikoina”.⁷³¹ Ainakin myöhemmin kirjastonhoitaja on kuitenkin saanut itse päättää kirjaston aukiolopäivän ja myös kesätaun.⁷³² Kirjastonhoitajan palkka oli aluksi 50 markkaa vuodessa. Palkkaa on korotettu ainakin vuonna 1911, jolloin se nousi 100 markkaan. Palkka on ollut sata markkaa ainakin vielä vuonna 1916. Vuonna 1918 sitä nostettiin 150 markkaan, jossa se pysyi myös seuraavana vuonna.⁷³³ Palkka siis nousi tutkimusjakson aikana sadalla markalla. Lisäksi kirjastonhoitajalle on maksettu muutamaaan otteeseen lisäpalkkiota jostakin suuremmasta urakasta, kuten luettelotyöstä.⁷³⁴

Kirjastonhoitaja on tutkimusjakson alkupuolella vaihtunut kohtalaisen tiuhaan. Aluksi kirjastonhoitajaksi valittiin W. Solin, joka erosi tehtävästä vuoden 1903 kesällä.⁷³⁵ Tämän jälkeen toimeen valittiin työnjohtaja S. Packalen, joka ilmeisesti hoiti tehtävää vuoden 1904 loppuun, jolloin kirjastonhoitajaa ei valittu ollenkaan, koska toimeen ei ilmeisesti ollut halukkaita.⁷³⁶ Kirjastonhoitajaksi on valittu vuoden lopulla jälleen W. Solin, joka tällä kertaa hoiti tehtävää

⁷²⁹ Ptk:t 2.2.1902, 20.11.1910, 13.3.1916. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷³⁰ Ptk. 8.12.1916. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷³¹ Säännöt 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁷³² Ptk:t 16.3.1910, 13.3.1916. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA. Ks. myös alaluku 4.3.6.

⁷³³ Ptk:t 10.11.1901, 19.1.1903, 18.6.1903, 20.4.1911, 5.1.1912, 13.3.1916, 25.1.1918, 3.2.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷³⁴ Ptk:t 11.11.1911, 23.9.1913. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷³⁵ Ptk:t 10.11.1901, 19.1.1903, 18.6.1903. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷³⁶ Ptk:t 18.6.1903, 21.11.1904; ammatti ptk. 14.9.1901. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

vuoden 1906 loppuun.⁷³⁷ Kaikkiaan Solin siis toimi kirjastonhoitajana noin neljä vuotta. Vuoden 1907 alussa johtokunnasta ei löytynyt halukkaita kirjastonhoitajan tehtävään, joten toimeen päätettiin kysyä kirjuri Koskikukkaa.⁷³⁸ Tämän vastausta ei ole pöytäkirjoissa, mutta ilmeisesti hän suostui tehtävään, sillä hän on toiminut jatkossa johtokunnan kirjurina, ja tämä tehtävä kuului sääntöjen mukaan kirjastonhoitajalle.⁷³⁹ Koskikukka ei kuitenkaan suostunut jatkamaan kirjastonhoitajana samalla palkalla vuonna 1908, jolloin kirjastonhoitajaksi valittiin V. Vapaavuori.⁷⁴⁰ Vuoden 1909 kirjastonhoitajasta ei pöytäkirjoissa ole mainintaa. Vuonna 1910 kirjastonhoitajaksi valittiin A. Vänni.⁷⁴¹ Seuraavana vuonna kirjastonhoitajaksi on valittu J.A. Saarto, joka toimi tehtävässä vielä ainakin vuoden 1919 eli yhdeksän vuotta.⁷⁴²

Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, että kirjastonhoitajien toimikaudet olivat ennen Saartoa melko lyhyitä, joten nämä tuskin ehtivät muodostaa kunnan mielikuvaa kirjaston käyttäjistä ja näiden kiinnostuksen kohteista, ehkä Solinia lukuun ottamatta. Ilmeisesti kyse on ollut pitkälti siitä, että johtokunnan jäsenet ovat kyllä olleet kiinnostuneita kirjastoasiasta, mutta eivät ole olleet halukkaita sitoutumaan viikoittaiseen hoitotehtävään. Saarto puolestaan toimi kirjastonhoitajana niin pitkään, että hänellä on ollut aikaa oppia kunkin vakituisemman lainaajan maku ja toisaalta muodostaa mielikuva siitä, mikä lukijoita yleisesti kiinnosti. Näin hän on voinut vaikuttaa myös kirjahankintoihin tästä näkökulmasta. Valitettavasti kirjastonhoitajien tehtävistä tehtaalla ei ole tietoa kuin kirjuri Koskikukan ja työnjohtaja Packalenin kohdalta, jotka molemmat toimivat tehtävässä vain lyhyen ajan.

4.4. Aktiebolaget Walkiakoski -yhtiön kirjastotoiminta

4.4.1. Yhtiön esittely

Sääksmäen pitäjän Valkeakosken kylään valmistui ensin tehtaan puuhiomo vuonna 1872.⁷⁴³ Seuraavana vuonna valmistui itse paperitehdas, ja yritys laajeni vuosikymmenten saatossa mm.

⁷³⁷ Ptk:t 14.12.1904, 8.1.1906, 5.1.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷³⁸ Ptk. 5.1.1907. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷³⁹ Ks. pöytäkirjat 1907; säännöt 1902. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594; Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

⁷⁴⁰ Ptk. 28.1.1908. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁴¹ Ptk. 16.3.1910. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁴² Ptk:t 22.1.1911, 5.1.1912, 6.1.1913, 11.1.1914, 1.3.1915, 13.3.1916, 12.1.1917, 25.1.1918, 3.2.1919. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta 1594. LP 2908, ELKA.

⁷⁴³ Autio & Nordberg 1972, 31; Vuorinen 1972, 117.

selluloosatehtaalla, uusilla hiomoilla ja höyrysaamalla.⁷⁴⁴ Vuonna 1885 tehtaalla oli työntekijöitä kaikkiaan 207 ja vuonna 1913 työntekijöitä oli jo noin 750.⁷⁴⁵ Valkeakosken kylä kasvoi tehtaan myötä, ja samalla elämä paikkakunnalla vilkastui yleisesti.⁷⁴⁶ Vuorinen toteaa tehtaan vaikuttaneen tehdaskylään monella tapaa, sillä se huolehti merkittävältä osin ”mm. sivistys- ja terveydenhoito-oloista sekä edisti harrastustoimintaa”. Myös Valkeakosken naapurikylät lukeutuivat tehtaan vaikutuspiiriin.⁷⁴⁷ Kauppalan oikeudet Valkeakoski sai 1922.⁷⁴⁸ Nordberg toteaa yleisesti, että tehtaot tukivat itsenäistyviä tehdaspaikkakuntia, koska ne pyrkivät hallitsemaan asemaa niillä. Niinpä tehtaot hoitivat esimerkiksi harrastustoimintaan liittyviä tehtäviä.⁷⁴⁹

Tehtaan isännöitsijä oli Vuorisen sanoin Valkeakosken ”hallitsevin hahmo”. Isännöitsijät osallistuivat kukin vuorollaan koko yhdyskunnan kehittämiseen. Vuorisen mukaan tehtaan työntekijöiden ja sen johdon välillä vallitsi sama patriarkaalinen suhde kuin ”kaikkialla Suomessa”.⁷⁵⁰ Autio ja Nordberg mainitsevat tehtaan isännöitsijänä 1892–1895 toimineen G. Fogelholmin olleen kiinnostunut ”koko paikkakunnan yleisen kansansivistyksen” parantamisesta ja sosiaalihuollosta. Yhtiön seuratalon avajaisia vietettiin vuoden 1900 joulukuussa, ja avajaispuheessaan isännöitsijä Lagermarck puhui muun muassa sivistyksen ja tiedon voimasta.⁷⁵¹

Vuosina 1903–1911 isännöitsijänä toimi insinööri, kunnallisneuvos Christian Bruun, ja suurin osa tämän tehtaan kirjastoon liittyvästä aineistosta sijoittuu hänen isännöitsijäkauteensa. Aution ja Nordbergin mukaan tehtaan insinöörikunta luotti Bruuniin, ja samoin ”[t]yöntekijät näkivät isännöitsijä Bruunissa inhimillisen ja ymmärtäväisen esimiehen ja arvostivat häntä enemmän kuin hänen alaisiaan virkailijoita”. Tästä huolimatta yhtiön ylemmän portaan ja työntekijöiden välit olivat kireät suurlakon jälkeen.⁷⁵² Tehdas-yhtiön jakautuminen leimasi ”1900-luvun ensimmäisiä vuosikymmeniä”. Sirénin mukaan patriarkaalinen henki heikkeni jo 1800-luvun puolella, sillä esimerkiksi vuonna 1897 yhtiön hallitus torjui isännöitsijän ehdotuksen juhlista ja työntekijöiden palkitsemisesta. Sirén pitää syynä patriarkaalisen hengen heikkenemiseen työntekijämäärän kasvua, sillä sen myötä ero johdon ja työväen välillä kasvoi.⁷⁵³ Vuonna 1924 Walkiakosken hallituksen

⁷⁴⁴ Mm. Autio & Nordberg 1972, 44, 67, 72.

⁷⁴⁵ Autio & Nordberg 1972, 55; Vuorinen 1972, 78.

⁷⁴⁶ Autio & Nordberg 1972, 83

⁷⁴⁷ Vuorinen 1972, 82, 118–119. Lainaus s. 82.

⁷⁴⁸ Autio & Nordberg 1972, 145

⁷⁴⁹ Nordberg 1980, 116.

⁷⁵⁰ Vuorinen 1972, 236–237, 278.

⁷⁵¹ Autio & Nordberg 1972, 75, 85. Lainaus s. 75.

⁷⁵² Emt., 104–105, 115–116. Lainaus s. 115.

⁷⁵³ Sirén 1997, 143–144. Lainaus s. 144.

puheenjohtajaksi tuli vahvasti oikeistolainen Rudolf Walden, jota Nordberg kuvailee ennen kaikkea liikemieheksi, jolle kannattavuus oli tärkeintä. Niinpä menojen pienentämiseksi lakkautettiin mm. sairaalan ja alakoulun ylläpito.⁷⁵⁴

Työväenyhdistys perustettiin Valkeakoskelle wrightiläisen aatesuunnan mukaan vuonna 1896, ja heti seuraavana vuonna se sai oman lainakirjaston ja lukusalin.⁷⁵⁵ Valkeakoskelle perustettiin vuonna 1907 Tietolan koulukirjasto, jota myöhemmin nimitettiin piirikirjasto-lastenkirjastoksi. Kirjasto oli tarkoitettu lähinnä koululaisille, ja sen kokoelmassa oli enimmäkseen satukirjoja ja lapsille suunnattuja kertomuksia, mutta myös ”nuorten seikkailukirjoja”. Vaikka kirjastoa käyttivät lähinnä koululaiset, kirjoja lainattiin aikuisillekin. Vuonna 1913 lainaajien joukossa oli kahdeksan aikuista. Kirjaston johtokuntaan kuului myös tehtaan johdon edustaja, kyseisenä vuonna isännöitsijä Georg Candelin. Tehtaan pitkäaikainen kirjastonhoitaja S. Hieta puolestaan kuului kirjaston johtokuntaan 1918. Tehdas tuki paikallista kirjastotoimintaa myös lahjoittamalla Vallon kylän kirjastolle 40 markkaa vuonna 1916.⁷⁵⁶

4.4.2. Kirjaston perustaminen ja sen tavoitteet

Sääksmäen 1860-luvun alkupuolella perustettu kunnankirjasto sijaitsi Huittulassa,⁷⁵⁷ joka oli kilometrien päässä tehtaalta. Valkeakosken tehtaan lähistöllä oli siis paljon mahdollisia kirjastonkäyttäjiä, joille ei kirjastopalveluita ollut lähettyvillä tarjolla. Tehtaan kirjaston perustamiseen vaikuttivat Kivelän mukaan ”mitä ilmeisimmin” ”yleisinä taustatekijöinä” teollisuustyön edellyttämä työntekijän laajempi tietämys ja taidot maatalouteen verrattuna sekä yleissivistyksen tärkeyden kasvu.⁷⁵⁸ Kirjastoasiaa ajoi Sirénin mukaan innokkaasti ainakin insinööri H.A. Printz.⁷⁵⁹ Ilmeisesti myös mestari Esaias Ax oli mukana kirjastoa perustamassa.⁷⁶⁰ Kivelän lähteenä käyttämässä Kansanvalistusseuralle vuonna 1901 lähetetyssä kyselyn vastauskaavakkeessa, jonka on allekirjoittanut Eevert Laine, kirjaston perustajina taas mainitaan ”paperimestari David Malin, kirjuri Kustaa Syrjänen ja työmies Simelius”.⁷⁶¹ Voidaan olettaa, että kaikki mainitut miehet ovat osaltaan olleet kirjaston taustalla. Printzin ja Axin rooli on voinut olla erilainen kuin Kivelän mainitsemien miesten, ja tästä syystä Laine ei ole maininnut heitä. Kirjastoasiaa ajaneissa oli siis mukana miehiä tehdashierarkian eri portailta. Lähteissä ei ole

⁷⁵⁴ Autio & Nordberg 1972, 150; Nordberg 1980, 82, 142, 324.

⁷⁵⁵ Vuorinen 1972, 297–298.

⁷⁵⁶ Kivelä 2003, 28, 60, 62.

⁷⁵⁷ Kivelä 2003, 11; Vuorinen 1972, 315.

⁷⁵⁸ Kivelä 2003, 99.

⁷⁵⁹ Sirén 1997, 117.

⁷⁶⁰ Vuorinen 1972, 250.

⁷⁶¹ Kivelä 2003, 100.

mainintaa siitä, että isännöitsijä tai muu tehtaan ylempi hallinto olisi ollut aktiivisesti mukana kirjaston perustamisessa. Toisaalta Kivelä viittaa yleisiä taustatekijöitä luetellessaan siihen, että ne olisivat ”vaikuttaneet tehtaan johdon toimenpiteisiin kirjastoasiassa”, mikä antaisi ymmärtää, että johtoportaan henkilöitä olisi ollut mukana kirjastoa perustamassa. Tätä tukisi myös Helsingfors Dagbladın maininta siitä, että kirjaston suunnittelu osoittaa tehtaan omistajien kiinnostusta kansanvalistukseen.⁷⁶²

”Walkeakosken Tehtaiden väestön lainakirjaston” tarkoituksena oli ensimmäisten sääntöjen mukaan tarjota käyttäjilleen ”hyödyllistä ja sivistävää lukemista”. Seuraavissa säännöissä listaan on lisätty ”huvittavaa”. Vuoden 1903 säännöissä mainitaan erikseen, että tehtaan työväki haluaa jakaa ”omistamansa lainakirjaston sivistävää ja jalostavaa vaikutusta - - koko paikkakunnan toivottavaksi huviksi ja hyödyksi”.⁷⁶³ Kirjaston tavoitteissa on näin otettu huomioon myös kevyemmän luettavan tarjoaminen, eli tavoitteena on ollut tarjota lukemista niin itsensä sivistämiseksi ja oppimiseen kuin myös rentoutumiseen. Kirjaston on ollut tarkoitus levittää sivistystä paikkakunnalle laajemminkin, ei vain oman tehtaan väelle.

4.4.3. Kirjaston toiminnasta ennen tutkimusjakson alkua

Kirjaston ja lukusalin perustaminen oli esillä jo vuonna 1874, jolloin asia mainittiin Helsingfors Dagbladetissa. Walkiakosken tehdaskirjasto perustettiin lopulta vuonna 1878, joskin perustamisvuodeksi on mainittu myös 1877 ja 1879.⁷⁶⁴ Kirjaston ensimmäinen hoitaja oli mestari⁷⁶⁵ Kustaa Syrjänen. Vuonna 1885 kirjastossa oli 457 kirjaa.⁷⁶⁶ Lisäksi kirjastoon hankittiin lehtiä.⁷⁶⁷ Alkuinnostuksen jälkeen kiinnostus kirjastoa kohtaan väheni, ja se joutui taloudellisiin vaikeuksiin.⁷⁶⁸ Vuorinen toteaa kirjaston olleen välillä ilmeisen vähän käytetty, koska eräässä lehtikirjoituksessa vuodelta 1886 kirjaston huoneen todetaan olevan aina illat pimeänä ja lehdet miten sattuu, ja syyksi mainitaan se, ettei työväestö käytä kirjastoa.⁷⁶⁹ Vuonna 1888 kirjastosta tehtiin kuitenkin 1600 lainausta. Kirjaston kokoelmaan kuului tuolloin 440 nidettä ja kirjastonhoitajana toimi I. Koskinen.⁷⁷⁰

⁷⁶² Sääksmäkibo, Walkiakoski Pappersbruk, Helsingfors Dagblad, 7.12.1874, s.2.

⁷⁶³ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁷⁶⁴ Kivelä 2003, 99–100.

⁷⁶⁵ Kivelän mukaan Syrjänen oli kirjuri, oletettavasti kyseessä on kuitenkin sama mies. (Kivelä 2003, 100).

⁷⁶⁶ Sirén 1997, 117.

⁷⁶⁷ Vuorinen 1972, 312–131.

⁷⁶⁸ Sirén 1997, 118.

⁷⁶⁹ Vuorinen 1972, 313.

⁷⁷⁰ Kaukovalta 1931, 1255.

4.4.4. Kirjaston kohderyhmä

Laineen vuonna 1901 antamassa selvityksessä kirjaston omistajaksi on merkitty ”työväestö Walkeakoskella”.⁷⁷¹ Vuoden 1903 sääntöjen mukaan kirjaston tuli ensisijaisesti tarjota lukemista sen omistajille, ”Toiminimen Aktiebolaget Walkiakoski omistamain tehtaiden ja niihin kuuluvain laitosten väestölle”, mutta mahdollisuuksien mukaan myös muille paikkakuntalaisille.⁷⁷² Kirjaston käyttäjät on siis tavallaan jaettu kahteen luokkaan, joista ensisijaisesti tuli palvella tehtaan omaa työväkeä. Sen sijaan vuoden 1906 säännöissä ei tällaista jaottelua enää ole, vaan kirjaston tuli tarjota lukemista yhtä lailla ”kaikille Walkeakosken kylässä oleville henkilöille”.⁷⁷³ Mahdollisesta ikärajasta kirjastonkäytölle ei ole tietoa. Kivelän käsittelemässä avustusanomuksessa Kansanvalistusseuralle on mainittu erikseen lainaajaryhmänä alle 15-vuotiaat.⁷⁷⁴ Tämä kertoo siitä, että kirjastoa saivat käyttää tätä nuoremmat, mutta ikäraja saattoi toki olla jossakin tätä alempana.

4.4.5. Kirjaston rahoitus ja tehtaan rooli siinä

Sääntöjen mukaan jokainen kirjastonkäyttäjä oli velvollinen maksamaan kirjastolle lainausmaksua kirjaston ylläpitoa varten. Maksun sai suorittaa joko vuosimaksuna, joka oli 1,50 markkaa, tai sitten kertamaksuna, joka suoritettiin jokaisesta kirjasta. Kertamaksun suuruus oli tavallisesti 2 prosenttia kirjan hinnasta, mutta kirjastonhoitaja saattoi tehdä tästä harkintansa mukaan poikkeuksia. Vuoden 1903 säännöissä mainitaan erikseen, että poikkeuksia sai tehdä varattomimpien lainaajien suhteen.⁷⁷⁵ Ajatuksena siis oli, että lainausmaksu ei saanut olla este kirjaston käyttämiselle. Siitä, missä määrin poikkeuksia tehtiin, ei ole tietoa. Kivelän ja Vuorisen mukaan kirjaston käyttäjien tuli maksaa sekä vuosimaksu että lainausmaksu.⁷⁷⁶ Kun verrataan vuoden 1909 lainaajamäärää, joka oli 280, saman vuoden lainausmaksuihin joita kertyi 103,06 markkaa, olettaen että lainausmaksu ei ole ainakaan pienentynyt, voidaan kuitenkin todeta, että ilmeisesti lainaajan tuli suorittaa vain joko vuosimaksu tai kertamaksu, kuten säännöt antavat ymmärtää. Muussa tapauksessa kirjaston olisi pitänyt saada jo pelkistä vuosimaksuista tuloja 340 markkaa, tai huomattavalla osalla käyttäjistä olisi pitänyt olla ilmainen käyttöoikeus. Myöhästyneistä kirjoista tuli lisäksi maksaa sakkoa. Samoin hukkuneet tai vahingoittuneet kirjat tuli korvata.⁷⁷⁷

⁷⁷¹ Emt., 100.

⁷⁷² Säännöt 1903. ABW, UPM.

⁷⁷³ Säännöt 1906. ABW, UPM.

⁷⁷⁴ Kivelä 2003, 104.

⁷⁷⁵ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁷⁷⁶ Kivelä 2003, 101; Vuorinen 1972, 313.

⁷⁷⁷ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

Kansanvalistusseuran vuoden 1901 kyselyn vastauskaavakkeen mukaan kirjaston alkurahoituksen antoivat kirjaston perustajat ja ”jotkut muut”, ja lisäksi pidettiin arpajaiset.⁷⁷⁸ Kirjasto sai rahaa myös sen hyväksi pidettyjen iltamien tuotosta.⁷⁷⁹ Lisäksi tehtaan vuosisadan vaihteessa alullepanema kauppayhtiö, jonka johtokunta koostui lähinnä tehtaan virkailijoista, tuki kirjastoa voittovaroistaan ainakin toisinaan, jotta kirjastoon voitaisiin hankkia ”hyvää ja hyödyllistä” kirjallisuutta. Vuorinen lainaa pöytäkirjamerkintää ilmeisesti 1900-luvun ensimmäiseltä vuosikymmeneltä, jossa todetaan, että mm. kirjastojen kautta kansan sivistämiseksi tehtävä työ on kannatuksen arvoista ”- - varsinkin näinä aikoina, jolloin jokaisella kansalaisella pitäisi olla tietoja ja sivistystä voidakseen kestää horjumatta niitä hyökkäyksiä, joita kansallisuuttamme vastaan toinen toisensa jälkeen tehdään - -”.⁷⁸⁰ Sivistys siis koettiin fennomaanisen näkökulman mukaisesti keinoksi sortotoimenpiteitä vastaan ja kirjasto taas keinoksi jakaa sivistystä kansalle. Kauppayhtiön toiminta alkoi kuihtua 1910-luvulla.⁷⁸¹

Kirjaston säännöissä ei ole mitään mainintaa tehtaan tuesta kirjastolle. Tehdas tuki kirjastoa 100 markalla vuodessa, mutta siitä koskeeko tämä Sirénin yleinen toteamus koko tutkimusjaksoa, ei ole tietoa.⁷⁸² Kansanvalistusseuran kyselyn vastauskaavakkeessa 1901 korostetaan, että tehtaan tuesta huolimatta kirjasto on silti ”riippumaton yhtiöstä”.⁷⁸³ Kunta oli myöntänyt kirjastolle avustusta noin 80 markkaa vuonna 1906, mutta kirjasto ei ottanut tätä vastaan, jolloin avustuksen sai Valkeakosken lastenkirjasto.⁷⁸⁴ Ilmeisesti kieltäytyminen liittyi pitäjän ja tehtaan välisiin erimielisyyksiin, joista löytyy mainintoja niin tehtaan historiikeista kuin pitäjänhistorioistakin.⁷⁸⁵ Vuonna 1909 kirjasto oli saanut tuloja lainausmaksuista 103,06 mk, sakoista 21,23 mk ja muuten 179,25 mk.⁷⁸⁶ Lainausmaksut siis muodostivat suunnilleen yhtä suuren osan kirjaston tuloista kuin tehtaan tuki. Kaikkiaan voidaan todeta, että tehtaan avustus oli kirjastolle pienuudestaan huolimatta merkittävä tulonlähde, mutta ei kuitenkaan täysin hallitsevassa asemassa. Kivelän mukaan kirjastolla oli taloudellisia ongelmia ”aika ajoin”, ja kiinnostus kirjastoa ja sen ylläpitoa kohtaan vaihteli.⁷⁸⁷ Toiminta kuitenkin jatkui vuodesta toiseen.⁷⁸⁸

⁷⁷⁸ Kivelä 2003, 100.

⁷⁷⁹ Sirén 1997, 117.

⁷⁸⁰ Vuorinen 1972, 157, 159.

⁷⁸¹ Emt., 157, 159.

⁷⁸² Sirén 1997, 117.

⁷⁸³ Kivelä 2003, 100.

⁷⁸⁴ Kivelä 2003, 39, 60. Kyseessä on Tietolan koululle perustettu kirjasto (ks. Kivelä 2003, 60; tämän tutkimuksen alaluku 2.4.1.)

⁷⁸⁵ Emt., 100. Erimielisyyksistä ks. myös Autio & Nordberg 1972, Vuorinen 1972.

⁷⁸⁶ Avustusanomus Kansanvalistusseuralle, tässä Kivelä 2003, 103.

⁷⁸⁷ Kivelä 2003, 104.

⁷⁸⁸ Sirén 1997, 118.

4.4.6. Tehtaan muu tuki kirjastolle

Kirjasto sai yhtiöltä tilat käyttöönsä. Yhtiö antoi myös ilmaiseksi kirjaston käyttöön laivan huvimatkojen järjestämiseksi, tuoton mennessä ”kokoelmien järjestämiseen”.⁷⁸⁹ Laine korostaa vuonna 1901 Kansanvalistusseuralle lähettämässään tiedonannossa kirjaston itsenäisyyttä tehtaaseen nähden ja toteaa seuraavassa lauseessa, ettei kirjasto ole saanut ”mainittavampia kirjalahjoituksia”.⁷⁹⁰ Tästä voidaan päätellä, että tehdas tai joku sen hallinnossa on kuitenkin lahjoittanut kirjastolle joitakin kirjoja. Laineen lausunnosta voidaan lisäksi tehdä se johtopäätös, että hän on halunnut korostaa kirjaston omaa päätösvaltaa ja sitä, ettei se ole vain tehtaan näkemysten välittäjä.

4.4.7. Aukiolo ja sijainti

Kirjaston tuli sääntöjen mukaan olla auki sunnuntaisin lukuun ottamatta kesä- ja heinäkuuta, jolloin kirjasto pidettiin suljettuna. Vuoden 1903 sääntöjen mukaan kirjaston tuli olla auki ”ajalla jonka johtokunta tarkemmin määrää”, mutta vuoden 1906 sääntöjen mukaan kirjastonhoitaja sai määrätä aukiolotunnit.⁷⁹¹ Kirjasto oli ollut avustusanomuksen 1910 mukaan auki sunnuntaisin klo 15–16.⁷⁹²

Kirjaston aikaisemmasta sijainnista ei ole tietoa, mutta 1900-luvun alussa se muutti uudelle Seurahuoneelle. Ilmeisesti tämä sijainti oli edellistä parempi, koska Vuorinen toteaa kirjaston toiminnan vilkastuneen muuton jälkeen.⁷⁹³ Kivelä arvelee kirjaston keskeisen sijainnin olleen myös 1910-luvun vaihteen nousevien lainauslukujen taustalla.⁷⁹⁴

4.4.8. Kirjaston kokoelma ja valintaperusteet

Vuonna 1903 rakennusmestari Hjalmar Martin laati ”täydellisen” luettelon kirjaston kirjoista. Seuraavana vuonna kokoelmasta laadittiin ”Uudestaan aineen mukaan järjestetty luettelo”, jonka pohjalta Vuorinen on tarkastellut kirjaston kokoelmaa. Luettelo on täydennetty ja muokattu myöhemmin, joten se on jossain määrin sekava. Vuorisen mukaan luettelon teoksista 844 ”voidaan varmuudella todeta kirjastoon ennen vuotta 1904 hankituiksi”.⁷⁹⁵

⁷⁸⁹ Emt., 117–118.

⁷⁹⁰ Kivelä 2003, 100.

⁷⁹¹ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁷⁹² Kivelä 2003, 104.

⁷⁹³ Vuorinen 1972, 313.

⁷⁹⁴ Kivelä 2003, 103.

⁷⁹⁵ Vuorinen 1972, 313–314.

Nämä jakautuivat Vuorisen laskujen mukaan seuraavasti eri luokkiin:

uskonnollista kirjallisuutta 105 teosta
historiallista kirjallisuutta 70
kasvatusoppia 12
maa- ja kansatiedettä 36
luonnontiedettä 38
valtiotietoa, yhteiskuntaoppia 16
luku- ja oppikirjoja eri aineissa 18
terveysoppia 17
elämäkertoja 24
runoutta 31
näytelmiä 7
taloutta, ammattitietoa 21
kaunokirjallisuutta 412.⁷⁹⁶

Tämän pohjalta voidaan todeta, että kaunokirjallisuus oli kirjaston selvästi laajin luokka. Toisaalta uskonnollista ja historiallista kirjallisuutta oli myös runsaasti. Mikäli näytelmät ja runot lasketaan kaunokirjallisuuteen, vähiten kirjoja oli kasvatusopin luokassa. Alle 25 kirjan jäivät myös valtiotieto ja yhteiskuntaoppi, terveysoppi, luku- ja oppikirjat eri aineissa, talous ja ammattitieto sekä elämäkerrat. Muihin kuin kaunokirjallisuuden, näytelmien ja runouden luokkiin kuului Vuorisen taulukon mukaan laskettuna kaikkiaan noin 355 teosta. Vuorinen on tarkastellut myös teosten painovuosia ja toteaa, että vanhimmat teokset kirjastossa olivat 1800-luvun puolivälin tienoilta. Suurin osa, kaikkiaan 319, luettelon teoksista oli painettu 1890-luvulla. Vuorinen toteaa, että kirjaston kirjat olivat pääosin ”hengeltään vakavia ja isänmaallista ajattelua ohjaavia”. Vasemmistokirjallisuutta kokoelmaan ei kuulunut. Muiden kirjastojen lainauksen pohjalta Vuorinen arvelee, että Valkeakoskellakin suosituimpia olivat erityisesti Topeliuksen teokset, sitten Päivärinnan ja Ahon ja näiden jälkeen Åbergin, Starbäckin ja Kiven tuotanto. Ainakin näiden kirjailijoiden teoksia kuului kirjaston kokoelmiin.⁷⁹⁷ Kaunokirjallisuuden luokassa oli Vuorisen mainitsemien kirjailijoiden lisäksi mm. Alkion, Kauppi-Heikin ja S. Ingmanin useampia teoksia. Kirjastossa oli myös monilta ulkomaalaisilta kirjailijoilta, kuten Dickensiltä, Dumas’lta, Tolstoilta ja Verneltä, useita teoksia. Runoteoksia oli mm. Runebergiltä, ja näytelmiä kirjastossa oli vain muutamia.

Uskonnollisen kirjallisuuden luokassa kirjastossa oli mm. P. Kurvisen Uskon sankareita (1893), M. Meadin Melkein kristitty (1877) ja J. Bunyanin Kristityn vaellus (1887). Historiallista kirjallisuutta kirjastossa oli esimerkiksi Yrjö-Koskiselta Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa (1879) ja

⁷⁹⁶ Emt., 314.

⁷⁹⁷ Emt., 314.

Suomen kansan historia (1881) sekä K.A. Castrénin Muistelmia 1808–09 vuosien sodasta (1865). Maa- ja kansatieteen luokkaan kuului sekä Suomea että muita maita käsittelevää kirjallisuutta. Luonnontieteen ja keksintöjen luokkaan kuului esimerkiksi kasveja ja eläimiä, kemiaa, höyrykoneita, fysiikkaa ja tähtitiedettä käsitteleviä teoksia. Kokoelmaan kuului lisäksi mm. lakitietoutta, terveydenhoito-oppaita ja muutamia keittokirjojakin. Valtiotiedon ja yhteiskuntaopin luokan teoksia kirjastossa olivat mm. O. Stenrothin Työkansan asunto- ja elantosuhteiden parantamisesta (1891) sekä Suomen perustuslait ynnä säätyjen eri-oikeudet (1891). Luku- ja oppikirjoja eri aineista olivat mm. Topeliuksen Maamme-kirja (1876) ja Liliuksen Suomalainen lukemisto (1871). Arkistossa olleessa kirjaluettelossa, jota Vuorinen ilmeisesti on myös käyttänyt lähteenään, koska se on vuodelta 1904, on lisäksi luokka ”kirjallisuutta eri aloilta”. Ilmeisesti kyseessä oli jonkinlainen kaatoluokka, johon kuului teoksia, joita muihin luokkiin ei saatu luontevasti sijoitettua. Näihin kuului myös W. Sombartin Sosialismi (1890). Lisäksi luokkaan kuului asetuskokoelmia, joihin luettiin esimerkiksi Vaalilaki ja valtiopäiväjärjestys (1903) ja Työväen lainsäädäntö (1903). Luettelossa on lisäksi osio ”aikakauskirjoja”, jota ei ole mainittu luettelon alun luokituslistassa, joten voi olla, että se on lisätty vasta myöhemmin. Tämän otsikon alla oli mm. Kyläkirjaston kuvalehti, Pellervo, Suomen Teollisuuslehti sekä Koti ja Yhteiskunta, joita kaikkia oli useita vuosikertoja.⁷⁹⁸

Kaiken kaikkiaan voidaan sanoa, että kirjaston kokoelmaan oli pyritty keräämään monipuolisesti eri elämänalueita ja tieteenaloja käsittelevää kirjallisuutta. Vuorisen toteamukseen, että kirjat olivat hengeltään vakavia, voidaan suurelta osin yhtyä, mutta kaunokirjallisuuden puolella näyttäisi olleen myös kevyempää luettavaa. Anomuksesta Kansanvalistusseuralle 1913 käy ilmi, että niteitä oli kirjastossa 1911 1680 ja 1912 1771, joten vuoden aikana kirjasto on kasvanut 91 niteellä.⁷⁹⁹ Lukusali oli kirjaston yhteydessä, ja siellä mainitaan olleen ”maan parhaita suomalaisia sanomalehtiä ja aikakauslehtiä”. Osa kirjaston kokoelmasta tuhoutui vuoden 1918 sodassa.⁸⁰⁰

Kirjojen hankinnasta tai hankintakriteereistä ei ole mainintoja muualla kuin säännöissä. Niiden mukaan johtokunnan tuli päättää kirjojen tilaamisesta. Kirjaston tavoitteiden mukaan kirjastossa tuli olla hyödyllistä, sivistävää ja huvittavaa lukemista, ja tämä voidaan nähdä hankinnan väljänä ohjenuorana. Vuoden 1903 säännöissä edellytettiin, että ”[o]stettavaksi aiottujen uusien kirjain

⁷⁹⁸ Kirjaesimerkkien lähde Valkeakosken tehtaan kirjaston Uudestaan aineen mukaan järjestetty luettelo kaikista kirjoista ja muusta omaisuudesta 1904. ABW, UPM.

⁷⁹⁹ Kivelä 2003, 103.

⁸⁰⁰ Sirén 1997, 118. Lainausmerkit Sirénin, mutta lähteestä ei ole tarkkaa tietoa.

luettelot esitellään tehtaiden Hra Isännöitsijälle”.⁸⁰¹ Kirjastoon hankittavalle kirjallisuudelle siis tuli hakea hyväksyntä näin korkealta taholta. Tämä tarkoittaa myös sitä, että kirjasto oli tehtaan valvonnassa ja sen aineistonvalintaa on haluttu pitää silmällä. Tämä viittaa päinvastaiseen suuntaan kuin Laineen toteamus vuodelta 1901, jonka mukaan kirjasto oli tehtaasta riippumaton. Vuoden 1906 säännöissä tällaista kohtaa ei kuitenkaan enää ole.⁸⁰² Siitä, tarkistiko isännöitsijä ostettavien kirjojen listaa edes vuosien 1903 ja 1906 välillä, ei ole tietoa. Ehkä kirjastotoiminnan uudelleen vilkastuttua tehtaan piirissä haluttiin varmistaa mihin suuntaan toiminta lähtee kehittymään, ja muutaman vuoden jälkeen saatettiin todeta, ettei tällainen valvonta ollut tarpeellista.⁸⁰³

4.4.9. Kirjaston tavoitteiden toteutuminen – kirjastonkäyttö ja sen käyttäjät

Kirjastosta sai sääntöjen mukaan lainata kerralla enintään kaksi nidettä, mutta kirjastonhoitajalla oli oikeus myöntää lainaksi useampiakin ”erinäisissä tapauksissa”, joita ei erikseen määritellä. Kirjat tuli palauttaa viimeistään kirjan kanteen merkityn lainausajan kuluttua, mutta laina kuitenkin saatettiin uudistaa pyynnöstä.⁸⁰⁴ Lainaaajia varten kirjastossa oli ”pahville liimatut luettelot, joiden perusteella kirjan valinta suoritettiin”.⁸⁰⁵

Avustusanomuksesta Kansanvalistusseuralle 1910 käy ilmi, että kirjastoa oli edellisenä vuonna käyttänyt yhteensä 280 lainaajaa, joista 35 oli naisia, 80 miehiä, 65 alle 15-vuotiaita tyttöjä ja 100 alle 15-vuotiaita poikia. Kivelä kiinnittää huomiota miesten suureen osuuteen lainaajajoukossa, sillä tavallisesti maaseutukirjastojen käyttäjistä enemmistö oli naisia. Hän pohtii, olisiko tehdasyhdyskunnan taaja asutus vaikuttanut miesten aktiivisuuteen. Lainaajajoukko oli myös painottunut nuoriin, alle 15-vuotiaisiin lainaajiin. Lainauksia oli tehty 1909 kaikkiaan 1790, joista noin 1000 eli yli puolet oli kaunokirjallisuutta. Vuoden 1913 avustusanomuksesta puolestaan käy ilmi, että vuonna 1911 lainoja tehtiin 2623 ja 1912 3513.⁸⁰⁶ Lainausluvut siis näyttivät olevan ajanjakson aikana nousussa. Kivelän mukaan nousevan kehityksen voivat hyvin selittää kirjaston suuri kokoelma ja sen keskeinen sijainti kylässä.⁸⁰⁷

⁸⁰¹ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁸⁰² Säännöt 1906. ABW, UPM.

⁸⁰³ Sääntöjen muutoksen taustalla voisi olla myös kirjaston pyrkimys ottaa etäisyyttä paternalistiseen järjestelmään suurlakon aiheuttaman liikehännän jälkimainingeissa, mutta aineiston puuttuessa asiaa ei voida selvittää.

⁸⁰⁴ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁸⁰⁵ Vuorinen 1972, 313.

⁸⁰⁶ Kivelä 2003, 103–104.

⁸⁰⁷ Emt., 103.

4.4.10. Kirjaston hallinto

Kirjasto sai käyttösäännöt vuonna 1903.⁸⁰⁸ Vuoden 1903 sääntöjen mukaan kirjaston vuosimaksun suorittaneet muodostivat kirjastoseuran, jossa ääni- ja päättämisvalta oli kuitenkin vain tehtaiden palveluksessa olevilla. Kohtaa on selkeytetty vuoden 1906 sääntöihin, joissa todetaan, että kirjaston omistajat eli tehtaiden työntekijät kokoontuvat vuosikokoukseen. Vuosikokouksen tehtäviin kuului molempien sääntöjen mukaan johtokunnan valitseminen kirjastolle. Johtokunnan jäsenten tuli olla tehtaiden palveluksessa. Jäseniä valittiin viisi ja lisäksi kolme varajäsentä, ja säännöissä erikseen mainittiin ”miehiä sekä naisia”.⁸⁰⁹ Tehtaan ulkopuoliset saattoivat siis käyttää kirjastoa, mutta eivät vaikuttaa suoraan sen toimintaan. Tämä tukee käsitystä kirjaston elimellisestä siteestä tehtaaseen. Tehtaan kontrollia tuki myös se, että johtokunnan jäsenet olivat tehtaan palveluksessa ja siten sen hallintojärjestelmän piirissä.

Johtokunnan tuli valita keskuudestaan ”esimies”, joka ilmeisesti viittaa puheenjohtajaan. Johtokunta valitsi myös kirjastonhoitajan, kassanhoitajan ja vuoden 1906 sääntöjen mukaan lisäksi kirjurin, kaikki vuodeksi kerrallaan. Johtokunnan tehtäviin kuului kirjastotoiminnan järjestäminen ja valvominen sekä kirjojen tilaamisesta päättäminen. Lisäksi sen tuli vuosittain kesä- heinäkuun aikana tarkastaa kirjaston kirjavarasto ja vuoden 1906 sääntöjen mukaan myös muu omaisuus. Kassanhoitajan tuli huolehtia kirjaston varoista ja tehdä tilikertomus.⁸¹⁰ Vuoden 1903 säännöissä mainittiin lisäksi, että niin vuosikokouksen kuin johtokunnankin valinnat tuli alistaa ”tehtaiden Hra isännöitsijän vahvistettavaksi”.⁸¹¹ Siitä, tarkistiko isännöitsijä valintoja tai puuttuiko hän niihin, ei ole tietoa. Vuoden 1906 säännöissä tällaista mainintaa ei enää ole.⁸¹²

Kivelän lähteenä käyttämän Kansanvalistusseuralle vuonna 1910 osoitetun avustusanomuksen mukaan kirjaston johtokunnassa olivat tuolloin ”työmiehet A. Siren, E. Rantanen, J. Johansson, K. Koskinen, P. Nissinen ja mestari J. Malinen”.⁸¹³ Johtokunnan jäsenistä suurin osa oli siis tavallisen työntekijätason edustajia, ja näin kirjaston kohderyhmä oli hyvin edustettuna. Mukana on kuitenkin yksi mestari, jonka voi olettaa erityisesti toimineen kanavana kirjaston ja tehtaan ylemmän hierarkiatason välillä. Kyseisenä vuotena johtokuntaan on kuulunut vain miehiä. Mahdollisista naisjäsenistä muina vuosina ei ole tietoa.

⁸⁰⁸ Vuorinen 1972, 313.

⁸⁰⁹ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁸¹⁰ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁸¹¹ Säännöt 1903. ABW, UPM. Ks. alaluku 4.4.8. vastaavasta maininnasta hankintojen kohdalla.

⁸¹² Säännöt 1906. ABW, UPM.

⁸¹³ Kivelä 2003, 100.

4.4.11. Kirjastonhoitaja

Kirjastonhoitajan valinta oli sääntöjen mukaan kirjaston johtokunnan tehtävä, ja hoitaja valittiin aina vuodeksi kerrallaan samoin kuin hoitajan apulaisena toiminut varahoitaja. Molemmilla oli äänivalta johtokunnan kokouksissa lukuun ottamatta niitä kysymyksiä, jotka koskivat heitä itseään.⁸¹⁴ Kirjastonhoitajan tuli vuoden 1903 sääntöjen mukaan:

- a. ”panna toimeen kaikki johtokunnan kirjastoa, sen tointa ja hoitoa koskevat päätökset, sekä vastata kirjaston omaisuudesta;
- b. hoitaa kirjaston taloutta;
- c. toimia johtokunnan sihteerinä ja siinä toimessa johtokunnan päätöksen mukaan tilata kirjoja, hoitaa kirjeenvaihtoa sekä laatia lyhyt vuosikertomus kirjaston toiminnasta vuosikokouksessa luettavaksi;
- d. sidottaa ja järjestää kirjat, hoitaa lainausta ja pitää lainauskirjaa;
- e. olla osallisena 6§:ssä mainitun kirjaston tarkastuksen toimituksessa ja antaa johtokunnalle kaikki siinä tarvittavat tiedot;
- f. laatia johtokunnalle ehdotukset kirjain tilauksista.”⁸¹⁵

Vuoden 1906 säännöissä kohtaa yksi on lyhennetty, mutta sen sisältö on pääosin sama. Sen sijaan kohdat b, c ja e on jätetty velvollisuuksista kokonaan pois. Tämän taustalla on se, että sihteerin tehtävät ovat siirtyneet kirjurille ja talousasiat on ilmeisesti katsottu kokonaan kassanhoitajan tehtäväksi. Vuosikertomuksen kirjaston toiminnasta on oletettavasti laatinut jatkossa kirjuri, jonka velvollisuuksiin kuului ”avustaa kirjastonhoitajaa pitäen lainauskirjaa ynnä toimittaen muut kirjoitustehtävät”. Kirjastonhoitaja on jatkossakin ollut varmasti edelleen mukana kirjastontarkastusta toimittaessa, vaikkei tätä enää erikseen hänen tehtäväkseen mainittu. Kirjojen sidottaminen ja järjestäminen kuului edelleen kirjastonhoitajan tehtäviin, samoin ehdotusten laatiminen ostettavista kirjoista.⁸¹⁶ Sääntöjen mukaan kirjastonhoitajalla oli siis keskeinen rooli kirjaston kirjahankinnoista päätettäessä, sillä hän vaikutti ehdotuksen laatimisen kautta johtokunnan päätöksiin ostettavista kirjoista. Kirjastonhoitajalle ja myös varahoitajalle maksettiin palkkiota ”johtokunnan kanssa tehtävän sopimuksen mukaan”. Kirjastonhoitajan palkasta on tietoa vuodelta 1909, jolloin se oli 28 markkaa.⁸¹⁷

Kirjaston pitkäaikaisena hoitajana toimi työnjohtaja Stefan Hieta, joka oli kirjastonhoitajana ainakin jo 1909 ja jatkoi toimessa vielä 1920-luvulla.⁸¹⁸ Työnjohtajana hän oli tehtaan hierarkiassa välitasolla suhteessa tavalliseen työväestöön ja toisaalta insinöörien ja virkailijoiden muodostamaan ylempään hierarkiatasoon. Hänellä voi siten olettaa olleen ymmärrystä kirjaston asiakkaiden

⁸¹⁴ Säännöt 1903 ja 1906. ABW, UPM.

⁸¹⁵ Säännöt 1903. ABW, UPM.

⁸¹⁶ Säännöt 1906. ABW, UPM.

⁸¹⁷ Avustusanomus Kansanvalistusseuralle; tässä Kivelä 2003, 104.

⁸¹⁸ Kivelä 2003, 63, 100, 104.

elämästä ja ajatusmaailmasta, ja hän on epäilemättä pyrkinyt hyödyntämään sitä työssään kirjastonhoitajana. Pitkäaikaisena hoitajana Hieta on varmasti muodostanut kirjaston asiakkaisiin luottamuksellisen suhteen ja on voinut kehittää kirjastoa pitkäjänteisesti.

4.4.12. Toiminnasta tutkimusjakson jälkeen

Kirjastoa kutsuttiin 1920-luvulla Valkeakosken lainakirjastoksi, ja kokoelmassa oli noin 2500 nidettä, joista suurin osa oli romaaneja. Kirjasto oli auki ”pari tuntia viikossa” ja kirjastonhoitajana toimi edelleen Stefan Hieta, nyt vaimonsa kanssa.⁸¹⁹ Tehdas tuki kirjastoa edelleen. Tehtaan kirjastolta oli kauppalankirjastoa perustettaessa kysytty, voisiko sen liittää kauppalankirjastoon. Vastauksessa todettiin, ettei tätä pidetty tarpeellisena, koska tehdas tarjosi kirjastolle tilan, lämmityksen ja valaistuksen sekä lisäksi vakituisen vuosittaisen avustuksen. Kauppalankirjaston perustamisesta kertoessaan Kivelä tuo esiin sen, että tehtaan kirjastossa ”oli pitkään käytössä lainausmaksu”.⁸²⁰ Tehtaankirjaston toiminta keskeytyi kauppalankirjaston aloitettua 1929 ja kirjasto oli ilmeisesti suljettuna suuren osan 1930-lukua, mutta sen toiminta jatkui jälleen syksyllä 1938.⁸²¹ Kirjasto muuttui 1950-luvun lopulla ilmeisesti pääosin käsikirjastoksi, ja 1970-luvulla se lopetettiin.⁸²²

4.5. Tehdaskirjastojen vertailua

Tässä alaluvussa verrataan esimerkkitehtaiden toimintaa toisiinsa ja muihin Suomessa toimineisiin tehdaskirjastoihin alakysymysten pohjalta. Mukaan on otettu lähinnä sellaisia asioita, joista on saatu tietoa useamman kirjaston kohdalta. Kun esimerkiksi lainaajaluvuista on tietoa lähinnä Pellavatehtaan kohdalta, niitä ei enää ole käsitelty tässä toistamiseen. Huomiota kannattaa kiinnittää siihen, että esimerkkitehtaista sekä Pellavatehdas että Lapinniemen Puuvillatehdas sijaitsivat Tampereella, kun taas Valkeakosken tehdas kasvoi maalaishyllyyn. Tämä todennäköisesti osaltaan selittää joitakin kirjastojen toiminnassa havaittuja eroja, ja ulottuvuus pyritään huomioimaan vertailussa. Lisäksi on muistettava, että muiden kirjastojen toiminnan piirteet eivät välttämättä ole tämän tutkimuksen kohteena olevalta ajanjaksolta, ja näin ei ole varmuutta siitä, oliko toiminta vielä samanlaista niinä vuosina, joina esimerkkikirjastojen toimintaa on tarkasteltu. Lopuksi tämän vertailun pohjalta pohditaan, missä määrin esimerkkikirjastojen toimintaa mahdollisesti voidaan yleistää koskemaan tehdaskirjastojen toimintaa yleensä.

⁸¹⁹ Kivelä 2003, 104; Sirén 1997, 118.

⁸²⁰ Kivelä 2003, 104, 115–116. Lainaus s. 115.

⁸²¹ Kivelä 2003, 104; Nordberg 1980, 375; Sirén 1997, 118.

⁸²² Kivelä 2003, 109–110.

4.5.1. Kirjastojen perustaminen ja tavoitteet

Kirjastojen perustajina ovat useimmiten esiintyneet tehtaiden hallinnon edustajat, kuten isännöitsijä. Lapinniemen Puuvillatehtaan 1901 perustetun kirjaston kohdalla ainut henkilö, johon lähteiden voidaan katsoa viittaavan, on tehtaan isännöitsijä Sommer. Sen sijaan Valkeakoskella kirjastoa oli perustamassa monta henkilöä tehdashierarkian eri tasoilta, kuten insinööri, pari mestaria ja työmies. Pellavatehtaan kohdalla ajatuksen kirjaston perustamisesta lausui turpiininkäyttäjä Kärkönen. Jälkimmäinen tapaus näyttää olevan tehdaskirjastojen joukossa melko harvinainen, joskaan ei ainoa laatuaan. Joidenkin tehdaskirjastojen perustajina erityisesti aikana ennen Werkon selvitystä olivat opettajat ja kirkonmiehet, jotka olivat myös muiden kirjastojen tyypillisiä perustajia. Vaikkei kaikkien tapausten, kuten Pellavatehtaan ja Valkeakosken tehtaan kirjastojen kohdalla erikseen tehtaan hallintoa tai isännöitsijää mainita, voidaan olettaa, että nämä ovat ainakin antaneet kirjastohankkeelle tukensa.

Kaiken kaikkiaan kirjastojen perustamisen syistä ja niiden tavoitteista esiintyi niukasti mainintoja. Niiden pohjalta voidaan kuitenkin päätellä, että tehdaskirjastojen tavoitteena oli muiden kirjastojen tapaan sivistyksen levittäminen. Esimerkkitehtaista sekä Pellavatehtaan että Valkeakosken tehtaan kirjastojen säännöissä on mainittu kirjaston tavoitteeksi sivistävän ja hyödyllisen lukemisen tarjoaminen. Puuvillatehtaan säännöissä mainittu ”tilaisuus tietojen kartuttamiseen” viittaa myös tähän tavoitteeseen. Toisaalta sekä Pellavatehtaan että Valkeakosken tehtaan säännöissä on maininta huvittavasta kirjallisuudesta. Kaunokirjallisuuden lukeminenkin oli siis hyväksyttävää, eikä kirjaston tarkoituksena ollut ainoastaan tiedon levittäminen.

4.5.2. Kirjastojen kohderyhmä

Muiden tehdaskirjastojen osalta on vain vähän tietoa siitä, kenelle ne oli tarkoitettu. Useimmat oli ilmeisesti Pellavatehtaan ja Lapinniemen Puuvillatehtaan kirjastojen tavoin tarkoitettu tehtaan työntekijöille, ja näin kirjasto oli selvästi osa tehtaan työntekijöilleen suuntaamia palveluja. Ainakin Nokian ja ilmeisesti Fiskarsin kirjastot olivat Valkeakosken kirjaston tavoin myös muiden paikkakuntalaisten käytettävissä. Tällöin kirjasto ei ollut ainoastaan osa tehtaan työntekijöille suunnattua palvelujärjestelmää, vaan hyödytti laajemmin koko tehtaan ympärillä olevaa tehdasyhdyskuntaa. Näin toisaalta hämärtyi kirjastojen rooli osana tehtaan palvelujärjestelmää. Laajempi kohderyhmä oli ilmeisesti yleisempi maaseudulla kuin Tampereella sijainneiden tehdaskirjastojen yhteydessä, joskin ainakin Finlaysonin kirjastoa saivat vuosisadan vaihteesta eteenpäin käyttää myös työntekijöiden perheenjäsenet. Oletettavasti siihen, ketkä kirjastoa saivat

käyttää, vaikutti osaltaan se, miten paikkakunnalla oli muuta kirjastotoimintaa. Kun esimerkiksi Valkeakoskella ei aluksi ollut muuta kirjastoa, tehdaskirjasto koettiin väyläksi levittää sivistystä muillekin kuin vain oman tehtaan työntekijöille. Ilmeisesti kirjastoja saivat käyttää tehtaiden kaikki työntekijät ikään katsomatta. Sen sijaan siitä, oliko Valkeakoskella ja muilla vastaavilla paikkakunnilla jokin ikäraja työntekijöiksi liian nuoria lapsia koskien, ei ole tietoa.

4.5.3. Kirjastojen rahoitus ja tehtaiden muu tuki

Kaikki kolme esimerkkikirjastoa saivat tehtailta rahallista tukea, kuten monet muutkin Suomen tehdaskirjastot. Myös tätä kautta kirjastot liittyivät osaksi tehtaan työntekijöilleen tarjoamaa palvelujärjestelmää. Toisaalta tuki näyttää välillä olleen enemmän symbolista, sillä esimerkiksi Valkeakosken tehdaskirjasto sai tukea vain 100 markkaa vuodessa. Pellavatehtaan kirjaston vuosisadan vaihteesta 1910-luvun vaihteeseen saama 1000 markan tuki taas vaikuttaa olleen poikkeuksellisen suuri, kun vielä huomioidaan sen olleen lähes vuosittaista. Vielä tutkimusjakson loppupuolellakin kirjasto sai useampana vuotena tukea 500 markkaa. Lapinniemen Puuvillatehtaan kirjaston kohdalla tehtaan tuen määrää ei ole mainittu muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta, mutta päätellen jatkuvasta rahapulasta tuki oli ainakin alkuaikoina Pellavatehtaan kirjaston tukea pienempi. Vuonna 1913 kirjastojen saama tuki on kuitenkin ollut samansuuruinen, 500 markkaa. Siitä, olivatko tuet vakituisia, ei ole varmaa tietoa. Selvästi tähän viitataan Valkeakosken kohdalla, mutta tiedon alkuperä jää epäselväksi. Pellavatehtaan osalta tuki näyttää olleen melko vakituinen. Toisinaan Pellavatehtaan ja Puuvillatehtaan kirjastot saivat tukea tehtailta vasta kun sitä erikseen pyydettiin. Siitä, että näihin pyyntöihin olisi vastattu kieltävästi, ei ole tietoa, sen sijaan pyynnön myötä tukea on saatu ainakin Pellavatehtaan kirjastolle.

Tuen suuruuden voidaan olettaa osin kertovan siitä, kuinka keskeiseksi palvelujärjestelmän osaksi kirjasto koettiin, mutta toisaalta siihen todennäköisesti vaikutti myös esimerkiksi tehtaan työntekijämäärä. Kaiken kaikkiaan voidaan päätellä, että Pellavatehtaalla kirjastoa pidettiin varsinkin tutkimusjakson alkupuolella keskeisenä osana työntekijöille tarjottua palvelujärjestelmää, ja sen toimintaa tuettiin avokätisesti. Myöhemmin 1910-luvun puolella tehtaan tuki kirjastolle on supistunut, ja tämä viittaa siihen, ettei hallinto ole enää kokenut sitä yhtä keskeiseksi palveluksi kuin aiemmin. Valkeakoskella taas kirjasto palveli myös muita paikkakuntalaisia, ja tämä yhdistettynä tehtaan tuen suuruuteen viittaa siihen, ettei kirjastoa koettu selkeästi tehtaan palvelujärjestelmän osaksi. Tätä tukee sekin, että Valkeakoskella ainoana esimerkkikirjastoista oli käytössä lainausmaksu. Lapinniemen Puuvillatehtaan kirjasto on saanut joitakin huomattavia rahalahjoituksia tehtaan hallinnon henkilöiltä, kuten muutama muukin suomalainen tehdaskirjasto.

Esimerkkikirjastot lukusaleineen saivat tehtaalta tilat käyttöönsä, kuten useimmat muutkin tehdaskirjastot. Lisäksi kalustus on saatu tehtaalta. Näin kirjastot nivoutuivat fyysisesti osaksi tehtaan palvelujärjestelmää. Tehtaat ovat myös tukeneet kirjastojen varainhankintapyrkimyksiä esimerkiksi antamalla ilmaiseksi laivoja käyttöön, kuten Valkeakosken tehtaalla ja Lapinniemen Puuvillatehtaalla on menetelty.

Tehtaiden tuki kirjastoille oli usein riittämätöntä, ja muun muassa kaikilla esimerkkikirjastoilla on ollut jossain vaiheessa taloudellisesti tiukkaa. Kirjastot hankkivat lisätuloja monin eri keinoin, esimerkiksi erilaisia tapahtumia, kuten arpajaisia, iltamia ja huviretkiä järjestämällä. Myös keräykset olivat tyypillinen rahankeräyskeino, johon turvauduttiin erityisesti kirjastotoiminnan alkuvaiheessa. Keräyksiä on järjestetty esimerkkikirjastoista Puuvillatehtaan ja Valkeakosken tehtaan kirjastojen hyväksi. Lisäksi kirjastoilla on ollut pieniä tuloja esimerkiksi sakoista ja kirjalueteloista. Nämä moninaiset rahankeruukeinot olivat käytettyjä myös muun kirjastokentän varojenkeruussa.

Kaiken kaikkiaan tehtaan tuki kirjastolle ja kirjastojen rahoituskeinot eivät näytä vaihdelleen sen mukaan, oliko kyse kaupungin vain maaseudun tehdaskirjastosta. Muutama poikkeus aineiston pohjalta kuitenkin näyttäisi muodostuvan. Esimerkkikirjastoista Pellavatehtaan kirjasto sai 1800-luvun puolella tukea Tampereen kaupungilta monien muiden kaupungissa sijainneiden tehdaskirjastojen tapaan, kun taas maalaiskuntien tuesta tehdaskirjastoille on tietoa vain Valkeakosken kerran saamasta tuesta, josta kaiken lisäksi kieltäydyttiin. Myös komiteamietinnön mukaan vain kaksi tehtaiden yhteydessä toiminutta kirjastoa oli saanut kunnalta tukea vuonna 1912. Ilmeisesti kunnat tukivat lähinnä yleisiä kirjastoja – silloin kun rahaa ylipäättään riitti kirjastojen tukemiseen. Valkeakoskella merkittävän osan kirjaston tuloista muodostivat lainausmaksut, joita perivät myös monet muut tehdaskirjastot. Sen sai Forssan tapaan suorittaa joko vuosimaksuna tai kirjakohtaisena. Myös muutama muu maaseudulla sijainnut tehdaskirjasto peri lainausmaksua, mutta eivät kuitenkaan kaikki. Toisaalta osa maaseudun tehdaskirjastoista ja Tampereen tehdaskirjastot eivät lainausmaksua perineet, tosin Finlaysonin kirjaston alkutaipaleella lainaus edellytti tehtaalaisseuran jäsenmaksun maksamista. Muun kirjastokentän kohdalla lainausmaksut olivat usein pienuudestaan johtuen lähinnä takuumaksun luonteisia, ja tämän voi olettaa päteneen moneen tehdaskirjastoonkin.

4.5.4. Piirteitä kirjastojen toiminnasta

Kaikilla esimerkkikirjastoilla oli ainakin jossain vaiheessa myös lukusali, kuten suurimmalla osalla muistakin tehdaskirjastoista. Puuvillatehtaalla toiminnassa oli kuitenkin katkos, ja ainakin lehtien tilaaminen lopetettiin lopulta kokonaan. Pellavatehtaalle lukusali perustettiin vasta vuonna 1906 kirjaston toimittua jo kymmeniä vuosia. Lukusalin ylläpidosta käytiin myös keskustelua lähes vuosittain. Molemmille tapauksille löytyy vastineita muiden tehdaskirjastojen joukosta. Tehtaiden kirjasto ja lukusali sijaitsivat useimmissa tapauksissa samoissa tiloissa tai ainakin samassa rakennuksessa, ja tämä pätee myös esimerkkikirjastoihin. Niinpä käyttäjät saattoivat luontevasti yhdistää lehtien lukemisen kirjastonkäyttöön. Kirjasto ja lukusali sijaitsivat usein lähellä tehdasta ja muita sen tarjoamia vapaa-ajanviettomahdollisuuksia, kuten tehtaan seurahuoneella, missä myös Valkeakosken tehtaan kirjasto sijaitsi 1900-luvun alusta. Toinen tyypillinen sijoituspaikka oli kansakoulu, jossa monet Komiteamietinnössä mainitut tehdaskirjastot sijaitsivat. Pellavatehtaan kirjaston mainitaan sijainneen lukusalirakennuksessa eli tehtaan juhlasalirakennuksessa. Kirjasto sijaitsi aineiston mukaan aivan tehtaan vieressä, ja näin myös sijainti tuki kirjastonkäytön yhdistämistä työmatkaan. Lapinniemen Puuvillatehtaan kirjaston sijainnista ei ole tietoa.

Aukiolojen kannalta esimerkkikirjastot näyttävät seurailleen muiden tehdaskirjastojen linjoja siinä määrin, kuin asiaa on ollut mahdollista selvittää. Lukusalit ovat useimmiten olleet auki päivittäin, joskin Lapinniemen Puuvillatehtaalla valvontaa on ollut vain kirjaston aukioloaikana ja tästä on aiheutunut ongelmia. Valkeakosken kohdalla tietoa lukusalin aukiolosta ei ole. Pellavatehtaan ja Puuvillatehtaan kirjastot olivat auki lauantaisin, siis viikon viimeisenä työpäivänä, kuten moni muukin tehdaskirjasto. Mainittujen esimerkkikirjastojen aukiolo alkoi heti työpäivän päätyttyä, ja samoin oli ainakin Forssassa. Tällä tavoin kirjastonkäyttö pyrittiin nivomaan luontevaksi työpäivän jatkoksi. Ainakin Pellavatehtaalla lainauspäivät vaihtuivat myöhemmin. Valkeakoski muodostaa mielenkiintoisen poikkeuksen, sillä sen kirjasto oli auki sunnuntaina. Tämä saattaa olla yhteydessä siihen, että kirjastoa saivat käyttää muutkin kuin tehtaan työntekijät, ja sunnuntai koettiin ehkä parhaaksi aukiolopäiväksi, koska silloin yleisesti kaikki olivat vapaalla tai tekivät ainakin mahdollisimman vähän töitä. Sunnuntai oli perinteinen maalaiskirjastojen aukiolopäivä, ja sen taustalla oli alun perin ajatus siitä, että ihmiset saattoivat kirkonmenojen jälkeen vieraila kirjastossa.⁸²³ Valkeakosken tehdaskirjasto vertautuu siis aukioloiltaan enemmän yleisiin maalaiskirjastoihin kuin kahteen muuhun esimerkkikirjastoon. Kun kaikkien kirjastojen aukioloista ei ole tietoa, ei voida tehdä johtopäätöksiä siitä, oliko kenties joku muukin tehdaskirjasto auki

⁸²³ Eskola 1999, 130.

sunnuntaisin. Yleispiirteenä näyttää olevan, että kirjastot olivat auki kerran tai kahdesti viikossa muutamia tunteja kerrallaan. Pellavatehtaan kirjaston kaksi lainausiltaa oli ainakin vuodesta 1904 alkaen jaettu naisten ja miesten vuoroiksi. Kaikilla esimerkkikirjastoilla on ollut kesällä tauko lainaustoiminnassa, ja tuolloin kirjastoa on järjestetty.

Kirjaston aukiolosta on päättänyt esimerkkikirjastojen kohdalla joko johtokunta tai kirjastonhoitaja. Pellavatehtaalla kirjastonhoitaja päätti asiasta tutkimusjakson alussa, mutta myöhemmin aukioloista päätettiin johtokunnan kokouksessa. Lapinniemen Puuvillatehtaalla taas johtokunta määräsi asiasta aluksi, mutta myöhemmin kirjastonhoitaja sai itse päättää kirjaston aukiolosta, kunhan se oli auki kerran viikossa. Kirjastonhoitaja sai Puuvillatehtaalla myös päättää kirjaston kesätauosta. Valkeakoskella säännöissä määrättiin kirjaston aukiolopäiväksi sunnuntai. Aluksi johtokunta määräsi aukioloajan tarkemmin, mutta vuoden 1906 sääntöjen mukaan kirjastonhoitaja sai päättää siitä.

Tehtaiden kirjastojen yhteyksistä muuhun kirjastokenttään on niukasti tietoja Pellavatehtaan kirjastoa lukuun ottamatta. Sen kohdalta voidaan todeta, että kirjasto oli tiiviissä kosketuksessa kirjastoalan merkittäviin toimijoihin, Kansanvalistusseuraan ja myöhemmin myös Suomen Kirjastoseuraan. Näin voidaan olettaa, että kirjastokentällä puhaltaneet aatteellisetkin tuulet saavuttivat myös Pellavatehtaan kirjaston. Lapinniemen Puuvillatehtaan kirjaston yhteyksistä varsinkin Kansanvalistusseuraan on myös joitakin mainintoja, ja Valkeakosken tehtaan kirjastossa ainakin tehtiin avustushakemuksia ja täytettiin kyselykaavakkeita. Muiden tehdaskirjastojen osalta löytyy lähinnä joitakin mainintoja yhteydestä Kansanvalistusseuraan. Ilmeisesti ainakin seuran kyselykaavakkeet ovat tavoittaneet monet tehtaiden kirjastot, koska kirjastot ovat löytäneet tiensä kirjastoista koottuihin taulukoihin.

4.5.5. Kirjastojen kokoelmat ja valintaperusteet

Esimerkkikirjastojen kokoelmista saadut tiedot tukevat muiden tehdaskirjastojen pohjalta tehtyä johtopäätöstä siitä, että kirjastoihin pyrittiin hankkimaan mahdollisimman monipuolisesti niin tietokirjallisuuttakin. Eskolan mukaan viihdekirjallisuutta suvaittiin kirjastojen kokoelmissa vakavamman kirjallisuuden pariin johdattajana, mutta tietokirjallisuutta kuitenkin pidettiin esimerkiksi Kansanvalistusseuran piirissä tärkeämpänä. Tällaista näkemystä on aistittavissa myös tehdaskirjastojen kohdalla lähinnä kirjastonhoitajien toivomuksena siitä, että käyttäjät lainaisivat enemmän tietokirjallisuutta. Eskola tuo esiin kirjastojen kokoelmien tietokirjallisuuden ja toteaa kaunokirjallisuuden osuuden alkaneen kasvaa vasta 1910-luvulla. Tehdaskirjastoissa

kaunokirjallisuudella näyttäisi olleen merkittävä rooli kokoelmassa jo aikaisemmin. Kaunokirjallisuus oli kaikissa esimerkkikirjastoissa suurin luokka ja sen osuus kokoelmasta oli huomattava. Samoin oli useimmissa muissa tehdaskirjastoissa, joiden kokoelmasta on tietoa. Toisaalta muiden luokkien teokset yhteenlaskettuna usein ylittivät kaunokirjallisuuden määrän. Kaiken kaikkiaan aineistosta saa sen vaikutelman, että kirjastoihin on pyritty hankkimaan mahdollisimman laajasti eri luokkiin kuuluvia ja eri aiheita käsitteleviä kirjoja, eli tavoitteena oli monipuolinen kokoelma, josta löytyisi jokaiselle luettavaa. Tämä piirre muistuttaa amerikkalaisen Public Library Movement -aatteen kirjavalintaperusteita. Kirjastojen kokoelmiin kuului niin kotimaisten kuin ulkomaalaisten kirjailijoiden teoksia sekä esimerkkikirjastojen että muiden käsiteltyjen tehdaskirjastojen kohdalla. Kaunokirjallisuudessa useimmiten mainitut kirjailijat ovat Topelius ja Runeberg. Tehdaskirjastoissa näyttää ainakin olleen 1880- ja 1890- luvuilla yleisten kirjastojen valinnassa suosittua historia- ja seikkailuaiheista kirjallisuutta. Myös uskonnollisia romaaneja löytyi. Niinpä voidaan olettaa, että tehdaskirjastoihin valittiin yleisten kirjastojen tavoin ”tyypillistä oman aikansa suosittua kirjallisuutta”.⁸²⁴ Muuten kirjastojen valikoimista on siinä määrin niukasti tietoja, ettei niiden mahdollisista aatteellisista painotuksista voida tehdä päätelmiä. Vuorisen mukaan Valkeakosken kokoelman kirjat olivat pääosin ”hengeltään vakavia ja isänmaallista ajattelua ohjaavia”, eikä kokoelmaan kuulunut vasemmistokirjallisuutta.⁸²⁵ Muiden kirjastojen osalta ei ole mitään viitteitä siitä, että kirjaston kokoelmasta olisi jätetty erityisesti pois jonkun tietyn aatesuunnan edustajia. Finlaysonin kokoelmaan ei kuitenkaan enää 1920-luvulla saanut hankkia sosialistisia teoksia. Tiedossa olevien kokoelmien pohjalta näyttäisi siltä, että kaikkea radikaalia aineistoa pyrittiin välttämään, oli sen näkökulma mikä hyvänsä.

Esimerkkitehtaiden kirjastoista Valkeakosken ja Puuvillatehtaan kokoelmien kesken voidaan suorittaa yleisluontoista vertailua. Valkeakosken kirjasto oli perustettu jo 1870-luvulla, ja se oli kasvanut vuoteen 1904 mennessä noin 840 teokseen. Sen sijaan Puuvillatehtaan kirjasto vasta perustettiin 1901, joten sen ensimmäiseen kirjaluetteloon 1902 kuului Valkeakoskeen verrattuna vähän kirjoja, vain 170. Tämä on otettava huomioon kirjastojen kokoelmia verrattaessa, sillä esimerkiksi tietokirjallisuuden luokkia katsottaessa Valkeakosken luokista vain neljässä oli alle 20 kirjaa, kun taas Puuvillatehtaalla kaikissa luokissa kaunokirjallisuutta lukuun ottamatta oli tätä vähemmän kirjoja. Lisäksi on huomioitava, että kirjastojen luokitukset poikkesivat jossain määrin toisistaan. Valkeakoskella kaunokirjallisuuden jälkeen suurimmat luokat olivat uskonnollinen kirjallisuus (105 teosta) ja historiallinen kirjallisuus (70), Puuvillatehtaalla taas Jumaluusoppi ja

⁸²⁴ Eskola 1991, 27.

⁸²⁵ Vuorinen 1972, 314.

kirkkohistoria (18) sekä maan- ja kansantiede (18). Uskonnollinen kirjallisuus siis oli molemmissa kirjastoissa hyvin edustettuna. Kirjakokoelman koon kehitystä on voitu tarkastella lähemmin vain Pellavatehtaan kohdalla.⁸²⁶

Lukusalien lehtivalikoimat ovat mainittujen nimekkeiden osalta hyvin samankaltaisia, joskin niiden laajuus on vaihdellut. Esimerkkikirjastojen lehtivalikoimasta on tietoa Pellavatehtaan ja Puuvillatehtaan lukusalien osalta. Pellavatehtaan lehtivalikoima oli näistä kahdesta laajempi. Puuvillatehtaalle pisimpään tulleet lehdet eli Helsingin Sanomat, Uusi Suometar ja Työmies kuuluivat myös Pellavatehtaan lehtivalikoimaan. Ylipäätään suurin osa Puuvillatehtaalle tulleista lehdistä tuli ainakin jossain vaiheessa Pellavatehtaan lukusaliin. Puuvillatehtaalla on myöhemmin keskitytty vain pääkaupunkiseudun lehtiin, kun taas Pellavatehtaalle on tilattu jatkuvasti paikallisiakin lehtiä. Esimerkkitehtaiden osalta lehtivalikoima oli poliittisesti tarkasteltuna monipuolinen sisältäen myös työväenliikkeen lehtiä, jotka olivat erityisesti Pellavatehtaan lehtivalikoimassa hyvin edustettuina. Tämä havainto näyttäisi koskevan useimpia niistä muutamista muista lukusaleista, joiden kokoelmasta on tietoa. Lehtikokoelmat eivät siis viittaa siihen, että niiden avulla olisi pyritty ohjaamaan työntekijöiden ajattelua johonkin tiettyyn suuntaan. Poikkeuksen näyttäisi muodostavan Forssan mahdollinen Aamulehden tilaamatta jättäminen. On kuitenkin huomioitava, että monien lukusalien valikoimasta ei ole saatu tietoja, ja niissä painotukset ovat voineet olla erilaisia.

Kirjojen ja lehtien hankintakriteereistä on tietoa ainoastaan esimerkkitehtaiden kohdalla, ja niidenkin hankintaperusteista on vain vähän suoria tietoja. Keskeistä valinnoissa oli Eskolan mukaan se, ”millaisena kirjastojen toiminnan tavoitteet ja päämäärät nähtiin”.⁸²⁷ Todennäköisesti johtokunnat pitivät ohjenuorana kirjaston sääntöjä, joiden mukaan Pellavatehtaan ja Valkeakosken kirjastot tarjosivat hyödyllistä, sivistävää ja huvittavaa lukemista ja Puuvillatehtaan kirjasto taas tietojen kartuttamista tukevaa aineistoa. Näitä sääntöjen ilmauksia saattoi kuitenkin tulkita monella eri tavalla. Puuvillatehtaan ja Pellavatehtaan kohdalla on erikseen mainittu ainakin jossain vaiheessa tutkimuskautta kotimaisen kirjallisuuden erityinen huomiointi hankintapäätöksissä. Ainakin Pellavatehtaalla on pidetty tärkeänä, että kokoelmaan hankitaan kaikki arvokkaimmat ja huomatuimmat teokset niin kaunokirjallisuuden kuin tietokirjallisuudenkin saralta. Puuvilla- ja Pellavatehtaiden aineistosta löytyy mainita siitä, että kirjastoon on pyritty hankkimaan erityisesti nuorille lukijoille sopivaa kirjallisuutta. Eskolan mukaan kirjastojen kirjavalintaan vaikutti muun

⁸²⁶ Ks. alaluku 4.2.7.

⁸²⁷ Eskola 1991, 15.

muassa kysyntä, ja tämä näyttää pätevän tehdaskirjastoihinkin. Samoin suosittujen kirjailijoiden teoksia ostettiin niihinkin lisää. Valitsijoiden omilla mielipiteillä ja mieltymyksillä oli epäilemättä vaikutusta tehdaskirjastoissakin. Siitä, missä määrin tehdaskirjastoissa seurattiin kirjoista julkaistuja arvosteluja, ei ole tietoa.

Esimerkkikirjastojen hankintapäätökset teki johtokunta. Valkeakoskella ja aluksi myös Pellavatehtaalla tämä tapahtui kirjastonhoitajan esityksen pohjalta. Sen sijaan Puuvillatehtaalla koko johtokunta alusti hankintoja, ja Pellavatehtaalla siirryttiin myöhemmin pääasiallisesti menettelyyn, jossa johtokunnasta valittu komitea, johon kirjastonhoitajakin usein kuului, laati hankintaehdotukset. Jälkimmäinen muistuttaa Tervakosken ja Finlaysonin kirjastojen toimintamallia, näistä ensin mainitun kohdalla tosin ei ole tietoa siitä, hyväksyikö johtokunta vielä komitean valinnat. Finlaysonin kohdalla komitea toimi ensin itsenäisesti, mutta myöhemmin johtokunta kokonaisuutena hyväksyi sen ehdotukset. Valkeakosken kirjaston vuoden 1903 säännöissä on maininta siitä, että hankinnat oli hyväksyttävä tehtaan isännöitsijällä, mutta vuoden 1906 säännöissä tällaista kohtaa ei enää ole. Finlaysonin tehtaan kirjavalinnat tuli hyväksyttävä tehtaan isännistöllä 1920-luvun alusta lähtien, jolloin tehtaan tuki kirjastolle vakinaistui. Pellavatehtaan ja Lapinniemen Puuvillatehtaiden kohdalla ei ole viitteitä siitä, että hankintoja olisi missään vaiheessa hyväksytetty tehtaan hallinnolla.

4.5.6. Kirjastojen käyttö

Kirjastojen käytöstä, niiden käyttäjistä ja siitä mitä lainattiin on aineistossa vain vähän luonnehdintoja. Tavallisesti kerralla yhdelle henkilölle lainattavien kirjojen määrä oli rajoitettu muutamaaan. Tehtaiden kirjastopalveluita on saatavissa olevien tietojen mukaan käytetty välillä hyvinkin innokkaasti, mutta toisaalta käyttö on laskenut nopeasti, jos kirjastoon ei ole saatu hankittua uusia kirjoja. Esimerkiksi Valkeakoskella kiinnostus kirjastoa kohtaan on ollut vaihtelevaa. Pellavatehtaalla näkyy paitsi hankintojen määrän myös kilpailevan kirjastotarjonnan, erityisesti kaupunginkirjaston, vaikutus kirjastonkäyttöön. Niin esimerkkikirjastoista kuin muutamista muista kirjastoista saadut tiedot viittaavat siihen, että tehtaiden kirjastoja käyttivät erityisesti nuoret. Toinen käyttäjäkunnan piirre, johon on kiinnitetty huomiota sekä Pellavatehtaan että Valkeakosken tehdaskirjastojen kohdalla, on miespuolisten lainaajien selkeästi naispuolisia suurempi osuus. Vain Pellavatehtaan kohdalta on voitu muodostaa kuvaa kirjastonkäytön kehityksestä lainaaja- ja lainauslukujen kautta.⁸²⁸

⁸²⁸ Ks. alaluku 4.2.8.

Aineiston pohjalta voidaan todeta, että kaikista esimerkkikirjastoista kaunokirjallisuutta on lainattu eniten. Minkään kirjaston kohdalla ei ole mainintoja siitä, että käyttäjiä olisi erityisesti pyritty ohjaamaan tietokirjallisuuden pariin, mutta Pellavatehtaan aineistossa nousee välillä esiin kirjastonhoitajan näkemys siitä, että tietokirjallisuutta lainataan valitettavan vähän. Vaikka kirjaston kokoelma siis olisi pyritty rakentamaan niin, että sen kautta olisi haluttu vaikuttaa työntekijöiden ajatuksiin, jäi tämä vaikutus todennäköisesti vähäiseksi, koska käyttäjät lainasivat lähinnä kaunokirjallisuutta. Finlaysonin tehtaankirjaston kohdalla tosin tietokirjallisuus näyttäisi vielä 1880-luvulla olleen kaunokirjallisuutta lainatumpaa, mutta 1890-luvulta lähtien kaunokirjallisuus nousi sielläkin lainatummaksi. Lukusalin käytöstä on sekä Pellavatehtaan että varsinkin Lapinniemen Puuvillatehtaan kohdalla luonnehdintoja, joissa käyttöä on pidetty vähäisenä. Kirjaston vuosikokouksiin työntekijät ovat myös molemmilla tehtailla osallistuneet usein kovin vähälukuisesti. Ilmeisesti kirjaston hallinto ja sen asioihin vaikuttaminen ei kiinnostanut tehtaalaisia.

4.5.7. Kirjastojen hallinto

Muiden kuin esimerkkikirjastojen hallinnollisesta puolesta on tietoa vain muutaman tehtaan kohdalta. Kaiken kaikkiaan sekä kirjavalinnat että muista kirjaston asioista päättäminen näyttäisi olleen tehdaskirjastoissa niiden johtokunnan ja kirjastonhoitajan tehtävänä. Johtokunta muodosti hallinnon ytimen, ja muiden tehtäviensä ohella se valitsi kirjastonhoitajan ja päätti tämän palkkauksesta niin esimerkkitehtaissa kuin muun muassa Finlaysonillakin. Tervakoskella Klubin johtokunta vastasi myös kirjastoasioista. Esimerkkitehtaiden työntekijät valitsivat kirjaston johtokunnan vuosikokouksessa, kuten tapahtui Finlaysonillakin. Ainakin Kymi-yhtiössä tutkimusjakson loppuvaiheessa tehtaan johto valitsi kirjastojen johtokunnat.

Esimerkkikirjastoista Puuvillatehtaalla jäsenten toimikausi oli kolme vuotta, ja jäseniä kuului johtokuntaan kerralla yhdeksän. Yhtenä vuonna valittiin aina kolme uutta jäsentä. Erikseen mainittiin, että johtokunnan jäsenten tuli olla vähintään 21-vuotiaita. Valkeakoskella johtokuntaan kuului viisi jäsentä, ja ilmeisesti heidät valittiin aina vuosittain. Erikseen mainittiin, että jäsenten tuli olla tehtaan työntekijöitä. Pellavatehtaalla taas johtokuntaan kuului kuusi jäsentä, joiden toimikausi oli kaksi vuotta, ja yhtenä vuonna vaihtui aina kaksi jäsentä. Johtokuntien koko siis vaihteli tehdaskohtaisesti viidestä yhdeksään, ja jäsenten toimikausi vuodesta kolmeen. Lisäksi kaikkien kirjastojen hallintoon kuuluivat vuosikokoukset, joihin kaikki tehtaan työntekijät saivat osallistua. Valkeakoskellakin vuosikokouksissa oli äänivalta vain tehtaan työntekijöillä, vaikka kirjastoa saivat käyttää muutkin paikkakuntalaiset. Pellavatehtaan ja Puuvillatehtaan kirjastojen

kohdalla vuosikokous päätti lisäksi tilivapauden myöntämisestä johtokunnalle ja valitsi tilintarkastajat. Puuvillatehtaalla on myöhemmin jaettu vuosikokous syys- ja kevätkokoukseen. Valkeakosken kohdalla vuoden 1903 säännöissä mainitaan, että niin johtokunnan kuin vuosikokouksen valinnat tuli alistaa isännöitsijän vahvistettaviksi. Vuoden 1906 säännöissä tätä mainintaa ei enää ole. Pellava- tai Puuvillatehtaan kohdalta ei ole tietoa siitä, että vastaavia säädöksiä olisi missään vaiheessa ollut.

Siitä, keitä kirjastojen johtokuntiin kuului, on kaiken kaikkiaan vähän tietoa. Muiden tehdaskirjastojen kohdalla on mainittu, että johtokuntiin kuului työmiehiä, ja näin on ollut Pellavatehtaan ja Valkeakoskenkin kirjastoissa. Esimerkkikirjastojen johtokuntiin kuului myös työnjohtajia tai mestareita. Pellavatehtaan kirjaston johtokuntaan kuului ainakin yhdessä vaiheessa insinööri. Joissakin tapauksissa tehtaan isännöitsijäkin kuului kirjaston johtokuntaan, mutta esimerkkikirjastoissa näin ei ollut lukuun ottamatta Pellavatehdasta ennen varsinaisen tutkimusjakson alkua. Johtokuntiin siis kuului työntekijöitä tehdashierarkian eri tasoilta. Johtokuntiin näyttää lisäksi kuuluneen lähinnä miehiä. Niihin kuuluneet työläiset voitaneen laskea Haapalan mainitsemiin lukeviin työmiehiin vielä 1900-luvun vaihteen jälkeenkin siinä mielessä, että heidän kiinnostuksensa kirjastoa ja sivistystyötä kohtaan oli suurempi kuin muiden työläisten, näkyen aktiivisena osallistumisena kirjaston asioiden hoitoon. Lisäksi voidaan olettaa, että tehtaan piirissä toimineet olivat tehtaan suuntaan yhteistyöhaluisia, olihan useimmilla paikkakunnilla tarjolla esimerkiksi työväenyhdistys radikaalimpaa toimintaa haluaville. Sekä Lapinniemen Puuvillatehtaan että Pellavatehtaan kirjaston johtokunnan jäsenistä osa oli mukana toiminnassa pitkään, jopa kymmenisen vuotta, kun taas toisaalta monet jäsenet olivat mukana vain lyhyen aikaa. Pitkään johtokunnassa toimineet takasivat sen, että kirjaston toiminnassa oli jatkuvuutta ja sitä voitiin kehittää pitkäjänteisesti.

4.5.8. Kirjastonhoitajat

Kaikkien esimerkkikirjastojen hoitajat ovat saaneet tehtävästään palkkaa. Myös muiden tehdaskirjastojen joukossa on useampia, joissa hoitajalle maksettiin palkkaa. Tämä tukee ajatusta siitä, että tehdaskirjastoissa palkkion maksaminen hoitajalle yleistyi, sillä vielä Werkon selvityksen aikaan 1870-luvulla suurin osa hoitajista toimi palkkiotta. Myös muun kirjastokentän kirjastonhoitajat toimivat alkuaikoina useimmiten palkkiotta. Esimerkkikirjastoista Valkeakoskella kirjastonhoitajan palkkio oli vuonna 1909 28 markkaa ja Puuvillatehtaalla ilmeisesti viisikymmentä markkaa, josta se nousi sataan markkaan 1911. Verrattuna Pellavatehtaan kirjastonhoitajalle tuohon aikaan maksettuun 150 markkaan nämä palkkiot olivat huomattavasti pienempiä. Toisaalta on

huomioitava, että Pellavatehtaan kirjasto oli auki kahdesti viikossa, joten ainakin siltä osin kirjastonhoitajan työmäärä oli suurempi. Palkankorotukset tapahtuivat Pellavatehtaalla usein kirjastonhoitajan pyynnöstä. Ainakin Lapinniemen Puuvillatehtaalla ja Pellavatehtaalla kirjastonhoitajalle maksettiin toisinaan erillinen palkkio jostain suuremmasta yksittäisestä tehtävästä. Pellavatehtaalla oli erikseen lukusalin hoitajana vahtimestari, jolle kirjasto maksoi jonkin aikaa tästä toimesta viiden markan kuukausipalkkaa. Lopulta palkkion maksaminen lopetettiin, kun lukusalin hoidon katsottiin kuuluvan vahtimestarin toimenkuvaan ja näin palkkion sisältyvän tehtaan hänelle maksamaan palkkaan.

Kaikissa esimerkkikirjastoissa kirjaston johtokunta valitsi kirjastonhoitajan aina vuodeksi kerrallaan. Pellavatehtaalla kirjastonhoitaja ei voinut olla johtokunnan jäsen, kun taas Puuvillatehtaalla hänet usein valittiin johtokunnasta. Kirjastonhoitajalla oli kuitenkin kaikissa kirjastoissa äänivalta johtokunnan kokouksissa. Puuvillatehtaan kirjastossa ja aluksi myös Valkeakoskella kirjastonhoitaja toimi johtokunnan kirjurina. Valkeakoskella kirjastonhoitajan tehtäviin kuului tehdä johtokunnalle ehdotukset hankittavasta kirjallisuudesta. Näin oli aluksi myös Pellavatehtaalla, mutta myöhemmin ehdotuksen laati komitea, johon kirjastonhoitaja tosin tavallisesti kuului. Kirjastonhoitaja sai kaikissa esimerkkikirjastoissa jossain vaiheessa päättää kirjaston aukioloajoista, joskin johtokunta tai kirjaston säännöt saattoivat asettaa tälle rajoituksia.

Esimerkkikirjastojen hoitajista vain muutaman asema tehtaalla on ollut tiedossa. Joukkoon on mahtunut niin kirjuri, työnjohtaja kuin työmiehiäkin. Näiden ammattien edustajia on ollut myös muiden tehdaskirjastojen hoitajina. Sen sijaan esimerkkikirjastoissa hoitajina ei ilmeisesti ole ollut opettajia lukuun ottamatta Pellavatehtaan kirjastoa ennen tutkimusjakson alkua hoitanutta A. Tervoa. Opettajat olivat erityisesti Werkon selvityksen aikaan tyypillisiä tehdaskirjastojen hoitajia, joita toimi kirjastonhoitajina vielä tutkimuksen kattamalla ajanjaksollakin monissa tehdaskirjastoissa. Kaiken kaikkiaan hoitajien asema tehdashierarkiassa näyttäisi monipuolistuneen vuosikymmenten myötä. Monet tehtaiden kirjastojen hoitajat ja muut kirjastotoiminnassa vaikuttaneet olivat muutenkin aktiivisia valistus- ja järjestömiehiä.

Sekä Pellavatehtaalla että Lapinniemen Puuvillatehtaalla on ollut niin lyhytaikaisia hoitajia, jotka ovat olleet toimessa vain vuoden tai pari, kuin pitempiaikaisia hoitajia, jotka ovat olleet toimessa useita vuosia. Myös Valkeakoskella työnjohtaja Hieta oli pitkään kirjastonhoitajana. Muista kirjastoista tiedetään, että Finlaysonilla oli useampia pitkäaikaisia kirjastonhoitajia. Pitkäaikaisten hoitajien voidaan olettaa tunteneen hyvin kirjaston kokoelman, kirjaston käyttäjät sekä sen, mitä

nämä ovat lainanneet. Näin he ovat voineet vaikuttaa kirjaston kehittämiseen pitkäjänteisesti sen asiakaskunnan huomioiden. Kirjastonhoitajalla on oletettavasti ollut merkittävä rooli kirjojen hankinnassa silloinkin kun he eivät ole tehneet itsenäisesti hankintaehdotuksia johtokunnalle, sillä he ovat todennäköisesti tunteneet parhaiten kirjaston käyttäjien kiinnostuksen kohteet ja toisaalta kirjaston kokoelman ja sen puutteet. Kirjastonhoitajat oletettavasti myös käyttivät harkintaansa siinä, mitä kirjoja kenellekin lainasivat. Ainakin Pellavatehtaan kohdalla on viitteitä tästä erityisesti nuoriin lainaajiin kohdistuneesta valvonnasta.

4.5.9. Yhteenveto

Kun esimerkkikirjastojen toimintaa verrataan muista Suomen tehdaskirjastoista saatuihin tietoihin, voidaan todeta, että samankaltaisuudet eri osa-alueilla tukevat käsitystä tehdaskirjastojen toiminnan samanlaisuudesta eri paikkakunnilla. Esimerkkikirjastojen toiminta näyttää monilta osin vastanneen muiden tehdaskirjastojen toimintaa, joten niiden voidaan siinä mielessä olettaa valottavan tehdaskirjastotoimintaa laajemminkin. Toisaalta kirjastokohtaisia poikkeuksia ja erikseen erottuvia käytäntöryhmiä on kokonaisuudessa havaittavissa esimerkiksi sen suhteen, ketkä kirjastoa saivat käyttää. Näin ollen tehdaskirjastojen toiminnasta ei voida rakentaa yhtä yleispätevää mallia. Aineiston valossa monet seikat jäävät suurelta osin pimentoon, varsinkin kirjastojen aineistoon, käyttöön ja käyttäjiin liittyen. Tästä syystä vertailua tai yleistyksiä voi näillä alueilla suorittaa vain varovaisesti ja tämän puutteellisuuden huomioiden. Lisäksi on huomioitava, että kaksi esimerkkikirjastoa toimi Tampereella, kun taas suurin osa muista maan tehdaskirjastoista sijaitsi Valkeakosken kirjaston tapaan maaseudulla. Muiden tehdaskirjastojen toiminnan selvittäminen luvussa 3 on tästä näkökulmasta katsottuna erityisen valottavaa, sillä sen kautta saatiin enemmän tietoa tehdaskirjastojen toiminnasta myös maaseudulla. Valitettavasti kuva jäi kuitenkin kovin vaillinaiseksi. Esiin on syytä nostaa myös se, että esimerkkikirjastoista Pellavatehtaan ja Valkeakosken kokoelmat olivat suurimpaan osaan muista tehdaskirjastoista verrattuna suuria, joten siinä mielessä nämä esimerkit eivät olleet tyypillisiä tehdaskirjastoja.

Järvelinin mukaan keskeisiä tekijöitä kirjaston menestymisessä olivat kirjaston sijainti, aukioloajat, uutuustarjonta ja toisaalta kirjastonhoitajan persoona ja tämän tapa suhtautua asiakkaisiin.⁸²⁹ Tehdaskirjastot näyttävät usein sijainneen keskeisellä paikalla tehdasyhteisössä, joko tehtaan tai sitten sen tarjoamien harrastusmahdollisuuksien välittömässä läheisyydessä. Monet tehdaskirjastot olivat auki lauantaisin, jolloin työpäivä loppui muuta viikkoa aikaisemmin. Muutenkin kirjastonkäyttö pyrittiin usein nivomaan työpäivän luontevaksi jatkoksi. Näiltä osin kirjastonkäyttö

⁸²⁹ Järvelin 1966, 94.

siis pyrittiin tekemään työntekijöille mahdollisimman helpoksi. Poikkeuksen aukioloihin näyttäisivät muodostaneen perinteistä maalaiskirjastojen sunnuntaiaukioloa käyttäneet kirjastot, kuten Valkeakosken kirjasto, jota myös muut paikalliset saivat käyttää. Uutuustarjonta näyttää olleen myös tehdaskirjastojen kohdalla keskeinen tekijä. Mikäli uusia kirjoja ei voitu hankkia, lainaajat vähenivät nopeasti. Kirjastonhoitajan persoonan ja asiakkaisiin suhtautumisen mahdollisista vaikutuksista ei ole tietoa, sillä nämä seikat jäivät ylipäättään suurelta osin pimentoon. Selvittämättä jäi sekin, oliko kirjastonhoitajan asemalla tehdashierarkiassa mahdollisesti vaikutusta lainaajamääriin tai siihen mitä lainattiin.

Kun verrataan suomalaisten tehdaskirjastojen toimintaa alaluvussa 3.6. esiteltyyn Nornin ruukin kirjastotoimintaan, voidaan havaita, että sen toiminnassa on monia myös suomalaisessa tehdaskirjastotoiminnassa esiintyviä piirteitä. Toisaalta, ottaen huomioon suomalaisten tehdaskirjastojen eroavaisuudet, Nornin kirjaston kehityksen ja toiminnan yhtäläisyydet yksittäisten tehdaskirjastojen kanssa saattavat olla joissakin tapauksissa hyvin vähäisiä. Kaiken kaikkiaan voidaan todeta, ettei Nornin kirjaston toiminnassa näytä olleen sellaisia piirteitä, joita ei olisi esiintynyt joissakin suomalaisissa tehdaskirjastoissa.

5. POHDINTA

5.1. Tehdaskirjastojen taustat ja rooli osana patriarkaalista palvelujärjestelmää

Tässä tutkimuksessa oli tarkoitus selvittää tehdaskirjastojen taustalla vaikuttaneita motiiveja ja sitä, miten ne näkyivät kirjastojen toiminnassa. Tehtävä onnistui vain osittain, sillä suoria mainintoja esimerkiksi tehtaan johdon näkemyksistä kirjastoihin ja ylipäätään sivistykseen liittyen löytyi niukasti. Tämä johti siihen, että kirjastotoiminnan taustat jäivät osin pimentoon. Myös kirjastojen käytännön tason toimijoiden, johtokunnan ja kirjastonhoitajan, näkemyksiä esiintyi aineistossa harvoin. Tästä syystä taustoja on jouduttu rakentamaan lähinnä muiden kuin suoraan kirjaston tavoitteisiin liittyvien alakysymysten pohjalta. Koska johdon näkemyksistä löytyi vain joitakin viitteitä, kirjastotoiminnan tavoitteiden pohdinnassa on johdon osalta käytetty lähinnä palvelujärjestelmän yleisiä tavoitteita. Tehdaskirjastoista saatujen tietojen pohjalta voidaan todeta, että kirjastotoiminnassa oli mukana väkeä tehdashierarkian kaikilta portailta. Niinpä esimerkiksi pöytäkirjoissa ei voida katsoa näkyvän tietyn hierarkiatason näkemysten, vaan pikemminkin kyse on kirjastotoiminnasta kiinnostuneiden tehtaalaisten näkemyksistä. Kaiken kaikkiaan heidän voidaan olettaa olleen tehtaan johdon kanssa jotakuinkin samoilla linjoilla mitä tulee kirjastoon liittyviin kysymyksiin ja näkemykseen kirjastojen tavoitteesta.

Useimmiten ylimmän portaan, omistajien ja isännöitsijöiden eli tehtaanjohtajien, rooli näkyy lähinnä kirjastojen perustamisessa ja niille myönnettynä tukena. Monien tehdaskirjastojen perustamisessa isännöitsijöillä näyttää olleen keskeinen rooli. Tutkimusaineiston pohjalta näyttäisi siltä, että isännöitsijän kiinnostus kirjastoa kohtaan on ollut myös keskeinen tekijä siinä, missä määrin tehdas on tukenut kirjastotoimintaa rahallisesti. Esimerkiksi Pellavatehtaan kohdalla on kertaalleen jopa erikseen mainittu siitä, että tuen saaminen oli isännöitsijän ansiota. Tuki myönnettiin ainakin Pellavatehtaan ja Lapinniemen Puuvillatehtaan kirjastoille monesti yhtiökokouksessa, mikä osoittaa, että kirjastotoimintaa haluttiin tukea. Tehtaiden kirjastoilleen tarjoama rahallinen tuki vaihteli, ja taloudelliset ongelmat olivat monille tehdaskirjastoillekin tuttuja. Siksi lisätuloja pyrittiin hankkimaan monin eri keinoin. Monet isännöitsijät antoivat kirjastoille huomattavia henkilökohtaisia rahalahjoituksia, ja osoittivat näin tukeaan kirjastoille. Vaikka kaikki tehtaot eivät tukeneet kirjastojaan huomattavilla summilla, saivat kirjastot ja lukusalit tavallisesti tehtaalta ilmaiset tilat käyttöönsä. Tämän voidaan nähdä osoittavan, että kirjastotoimintaa pidettiin joka tapauksessa suotavana. Tehtaot myös tukivat kirjastojensa varainhankintaa.

Kirjastojen johtokunnat näyttävät olleen melko itsenäisiä, mitä tulee kirjastoa koskevaan päätöksentekoon, esimerkiksi kirjavalintoihin. Vain muutamassa tapauksessa on tietoa siitä, että ylemmät tahot ovat puuttuneet kirjavalintaan. Toisaalta erityisesti 1800-luvun puolella joihinkin johtokuntiin kuului peräti isännöitsijä, ja näin hän on voinut vaikuttaa kirjaston toimintaan. Lisäksi joissakin tapauksissa johtokunnan valinta on ollut tehtaan johdon valvonnan alla. Aukiolot ovat olleet johtokunnan tai kirjastonhoitajan päätettävissä, eikä missään ole ollut viitteitä siitä, että toivomus niiden nivoutumisesta työpäivän jatkoksi olisi tullut ylemmältä taholta. Johtokunnat ovat kuitenkin kääntyneet tehtaan johdon puoleen paitsi raha-asioissa, myös tiloja koskevilla kysymyksissä. Isännöitsijältä saatettiin myös kysyä neuvoa kirjaston asioissa, kuten Pellavatehtaalla tehtiin kun tiedusteltiin isännöitsijän mielipidettä lukusalin hoitajan palkkauksesta. Johtokunnilla voidaan kaikkiaan olettaa olleen hyvä syy pitää välit kunnossa tehtaan johdon kanssa, olihan kirjaston toiminta usein tehtaan myötämielisyydestä riippuvaista.

Tehtaiden kirjastotoiminnan tavoitteiden oletettiin nousevan pitkälti tehtaiden palvelujärjestelmän yleisistä tavoitteista.⁸³⁰ Tämä oletamus näyttää pitävän paikkansa. Tehtaiden kirjastotoiminnan taustalla voidaan nähdä lain säädös, jonka mukaan isännän tuli huolehtia mm. palkollistensa sivistyksestä. Kirjasto näyttää olleen yksi tyypillinen ratkaisu tämän säädöksen toteuttamiseen. Vaikka laki myöhemmin kumoutui, säilyivät kirjastotkin osana tehtaiden patriarkaalista hallintomallia, jonka pohja luotiin lain ollessa voimassa. Tehtaiden palvelujärjestelmän tausta-ajatuksena oli työvoiman pitäminen tyytyväisenä, sillä tämän katsottiin johtavan työn sujumuuteen ja siihen, että ammattilaiset pysyivät tehtaan palveluksessa. Toisaalta tavoitteena olivat myös työväen hallinnoitavuus ja työrauhan ylläpito, ja tähän liittyy oleellisesti työntekijöiden asennekasvatus. Nämä tavoitteet voidaan nähdä tehdaskirjastojen ylläpidon perimmäisenä syynä. Siitä, missä määrin asennekasvatusta pyrittiin toteuttamaan kirjaston kokoelman kautta, on kuitenkin vain vähän tietoa. Tähän liittyy esimerkiksi mahdollinen vasemmistokirjallisuuden puuttuminen kirjaston kokoelmasta. Ilmeisesti kirjastojen kautta ei kuitenkaan pyritty tyrkyttämään työntekijöille tiettyä maailmankuvaa, ja vaikka näin olisi yritettykin tehdä, tulokset oletettavasti jäivät vähäisiksi, koska työväki lainasi pääasiassa kaunokirjallisuutta. Lisäksi tehtaiden lehtikokoelmissa näyttää usein olleen myös poliittiselta näkökannaltaan työväenliikkeeseen yhteydessä olleita lehtiä.

⁸³⁰ Palvelujärjestelmän tavoitteista ks. tämän tutkimuksen alaluku 2.2., erityisesti 2.2.2. ja 2.2.3.; siellä käytetyistä lähteistä erit. Haapala 1986, esim. 36, 62–63 ja Koivuniemi 2000, esim. 27, 53, 78–79, 95.

Palvelujärjestelmän kautta työntekijöitä pyrittiin myös sivistämään, ja tässä kirjastojen rooli voidaan nähdä keskeisenä. Sivistävän ja hyödyllisen lukemisen tarjoaminen mainitaan usein kirjastojen säännöissä. Ilmeisesti sivistys olikin kirjastojen kohdalla ensisijainen tavoite, ja asennekasvatus oli siihen nähden toissijaista. Yksi palvelujärjestelmän tavoite oli työntekijöiden vapaa-ajanvieton kontrollointi, ja kirjastot sopivat hyvin tämänkin tavoitteen toteuttamiseen. Ne myös liittyvät ajatukseen siitä, että työväestökin osasi käyttää vapaa-aikaansa itsensä sivistämiseen.⁸³¹ Tehdasyhteisöissä vapaa-ajan toiminnan tarjoaminen korostui muuhun maaseutuun nähden, koska niissä työntekijöillä oli kaupunkien tapaan vapaa-aikaa muutenkin kuin sunnuntaisin. Tehtaiden yhteydessä vaikuttaneiden seurojen ja muun toiminnan alullepanijana oli usein tehtaan isäntä, ja tämä näyttää monissa tapauksissa päteeneen myös tehtaiden kirjastotoimintaan. Tehdas tuki taloudellisesti yhteydessään tapahtuvaa toimintaa ja lisäksi siltä saatiin tiloja harrastustoimintaa varten, ja nämä tunnusmerkit pätevät useimmiten tehtaiden kirjasto- ja lukusalitoimintaan. Niinpä sen voidaan muun toiminnan tavoin katsoa olleen tehtaan holhouksen alla.⁸³² Tehdaskirjastojen aukioloajat ja sijainti kertovat siitä, kuinka niiden käyttö pyrittiin tekemään työntekijöille helpoksi ja näin sijoittamaan ne osaksi työntekijöiden elämänrytmiä.

Kirjastot olivat vain yksi osa palvelujärjestelmän monipuolista tarjontaa. Ne nivoutuivat selkeästi osaksi tehtaiden palvelujärjestelmää, mutta niiden merkitys sen osana näyttäisi olleen toissijainen. Kirjastojen rooli työväen sivistyskanavana on selvästi tunnustettu, koska kirjastoille on tarjottu tiloja ja myös rahallista tukea, mutta varsinkin vuosikymmenten saatossa tuki kirjastoille on usein vähentynyt, ja tämä on osaltaan johtanut kirjastojen merkityksen vähentymiseen: uutuushankintaa on varojen vähyden vuoksi jouduttu karsimaan, ja tämä puolestaan on todennäköisesti ollut vähentyneen kirjastonkäytön taustalla. Muiden tahojen tarjoamien kirjastopalveluiden yleistyessä ja parantuessa työntekijöille on tarjoutunut vaihtoehto, mikäli tehtaan kokoelma ei enää ole riittänyt tyydyttämään lukuhaltua. Kirjastot sinällään tuskin nousevat esiin myöskään pohdittaessa palvelujärjestelmän tavoitteiden toteutumista. Toisaalta niiden voidaan kuitenkin todeta vaikuttaneen tavoitteiden onnistumiseen osana kokonaisuutta.

Oletettavasti pelkkä kirjaston olemassaolon merkitys oli patriarkaalisen järjestelmän kannalta suurempi kuin siellä tarjolla olleen aineiston. Tätä tukee huomio siitä, että tehdaskirjastoissa kaunokirjallisuuden osuus oli huomattava, ja mitään viitteitä lainaajien ohjaamisesta tietokirjallisuuden pariin ei ole. Kaunokirjallisuus piti työntekijät yhtä lailla tyytyväisinä kuin

⁸³¹ Ajatus työväestön kyvystä käyttää vapaa-aikaansa itsensä sivistämiseen ks. Haapala 1986, 184.

⁸³² Tehtaiden yhteydessä tapahtuneesta toiminnasta ja sen sidoksesta tehtaaseen ks. Kanerva 1972, 347.

tietokirjallisuuskin, ellei jopa paremmin. Joidenkin kirjastojen säännöissä tavoitteena mainittiinkin myös huvittavan lukemisen tarjoaminen. Ylipäätään voidaan pohtia sitä, missä määrin edes tietokirjallisuuden kautta ihmisten maailmankuvaa voisi ohjata tiettyyn suuntaan, vaikka sitä ahkerasti luettaisiin. Enemmän näyttäisikin ainakin joissain tapauksissa olleen kyse siitä, että suurin osa radikaalista aineistosta jätettiin kokoelman ulkopuolelle, ja tätä kautta pyrittiin kontrolloimaan ihmisten saamia tietoja. Toisaalta monilla paikkakunnilla tehdaskirjastoille muodostui erityisesti vuosisadan vaihteessa vaihtoehtoja, kuten työväenkirjastot, joista ainakin vasemmistokirjallisuutta saattoi lainata.

Tehdaskirjastojen ylläpito oli keskeinen osa tehtaiden sivistyksen ja valistuksen eteen tekemää työtä. Tehtaat ylläpitivät myös kouluja, joissa nuoret työntekijät ja tehtaalaisten lapset oppivat lukemaan. Tämä voi osaltaan selittää sitä, miksi nuoret näyttävät käyttäneen tehtaiden kirjastoja enemmän: lukeminen tuli heille koulun kautta tutuksi. Koulutus nähtiin keinona sosiaalisten ongelmien estämiseen, sillä valistuneen ihmisen ajateltiin osaavan huolehtia asioistaan.⁸³³ Tämä ajatus vaikutti varmasti myös kirjastotoiminnan taustalla. Haapalan mukaan tehtaat toimivat ”työväen henkisen heräämisen työssijana”,⁸³⁴ ja kirjastotoiminnalla oli varmasti tässä osuutensa. Työväestöstä Tampereella noussut lukevien työmiesten joukko oli osaltaan tehdaskirjastojenkin taustalla ja vaikuttamassa niiden toimintaan. Aikalaiset 1800-luvun loppupuolella pelkäsivät kuitenkin tehdastyön rapauttavan työläiset. Tehtaiden kirjastot voidaan nähdä yhtenä vastavetona tällaiselle ajattelumallille. Kun Finlaysonin tehtaan patruunassa esitteli vierailleen tehtaan lukusalia, hän samalla osoitti näille, että tehdas pyrki osaltaan sivistämään työntekijöitään.

Monilla tehdaskirjastoilla oli ainakin joitain yhteyksiä fennomaanien hallitsemaan Kansanvalistusseuraan. Siinä missä fennomaaneille kirjastot olivat väline suomalaisten nostamiseksi kansakuntien joukkoon, tehtaille kirjastot olivat yksi väline niiden palvelujärjestelmän taustalla olleiden tavoitteiden saavuttamiseksi. Sekä fennomaanit että tehtaiden johto näkivät kirjastot kansan valistamisen kanavana, jonka kautta saatettiin saavuttaa muita tavoitteita. Tavoitteiden erilaisuus selittää sen, miksi fennomaanit suhtautuivat kaunokirjallisuuteen nuivasti, kun taas tehtaiden kirjastoissa sen osuus kokoelmasta oli huomattava. Siitä, missä määrin nimenomaan fennomanian tavoitteet olivat tehdaskirjastojen taustalla, ei ole juuri tietoa. On

⁸³³ Haapala 1986, 73.

⁸³⁴ Emt., 74.

kuitenkin tiedossa, että se toimi ulkoisena virikkeenä työväestön yhteistoiminnalle Tampereella, ja tehtailijoiden aloitteellisuudella oli tärkeä rooli tämän toiminnan käynnistämisessä.⁸³⁵

Kaiken kaikkiaan teollisuustyöntekijät perheineen muodostivat noin kymmenesosan suomalaisista vuosisadanvaihteessa, ja tehdaskirjastotoiminnan voidaan olettaa koskettaneen tätä joukkoa. Kaikilla tehtailla ei kuitenkaan ollut kirjastoa. Kun joistakin kirjastoista lähinnä maaseudulla lainattiin myös muille paikkakuntalaisille, tämä toisaalta lisäsi kirjastojen kohdejoukkoa. Niinpä voidaan olettaa, että arvio kymmenesosasta tehdaskirjastojen vaikutuspiirissä osuu jokseenkin oikeaan. Kirjastonkäyttäjiä heistä oli kuitenkin vain osa. Suurin osa tehtaiden työväestä oli alun perin maaseudun tilattomia, ja tämän voi ajatella kertovan jotain tehdaskirjastojen käyttäjäkunnasta. Toisaalta vuosikymmenten kuluessa tehtaan tarjoamat koulupalvelut paransivat käyttäjien lukutaitoa, ja näin työntekijöiden valmiuksien kirjastonkäyttöön voidaan olettaa parantuneen. Tehdastyössä oli erityisesti tekstiiliteollisuudessa paljon lapsia, ja tämä näkyi kirjastojen käyttäjäarakenteessa pitkään, vaikka lasten työssäkäynti tarkasteltavana ajanjaksona vähentyikin. Nuorison lisäksi käyttäjäkunta näyttää painottuneen miespuolisiin tehtaalaisiin.

Tampereella jokainen tehdas muodosti ympärilleen oman tehdasyhteisönsä, joka tarjosi työntekijöille niin palveluita kuin vapaa-ajantoimintaakin,⁸³⁶ ja niinpä suuremmilla tehtailla oli myös omat kirjastonsa, jotka osaltaan tukivat yhteisöjen kiinteyttä. On mielenkiintoista, että tehtaiden piirissä ylläpidettiin omia kirjastoja ja panostettiin niihin, vaikka esimerkiksi paikallisen wrightiläisen työväenliikkeen kirjaston olisi voinut olettaa ajavan saman asian. Maaseudulla tehdasyhteisöjen syrjäisyys saattoi olla syynä siihen, ettei paikkakunnalla ollut muuta kirjastotarjontaa, ja tämä loi tarpeen täydentää tehtaan palvelujärjestelmää myös kirjastolla. Lisäksi muihin maaseutupaikkakuntiin verrattuna tehdasyhteisöissä oli suurempi väestöpohja ja taloudelliset mahdollisuudet kirjaston perustamiseen olivat tehtaan tuen ansiosta paremmat.

Tehtaiden palvelujärjestelmän mallit tulivat Suomeen ulkomailta, mutta täällä ne levisivät myös tehtaalta toiselle. Tästä syystä järjestelmä oli eri tehtailla hyvin samansisältöinen, joskin paikalliset olot toivat niihin omat ominaispiirteensä.⁸³⁷ Myös tehdaskirjastot ja lukusalit olivat siinä määrin yleisiä, että tehtaiden voidaan olettaa ottaneen toisiltaan mallia niiden perustamiseen. Kirjastotoiminnassa on havaittavissa eri tehtaiden kirjastoja yhdistäviä piirteitä. Toisaalta mallia

⁸³⁵ Haapala 1986, 72, 178.

⁸³⁶ Emt., 60, 65.

⁸³⁷ Ks. esim. Koivuniemi 2000, 231.

otettiin ilmeisesti myös muusta mahdollisesta paikkakunnan kirjastotoiminnasta, ja ratkaisut olivat aina oman paikkakunnan oloihin sopeutettuja. Kaiken kaikkiaan tehdaskirjastojen joukko ei ollut piirteiltään homogeeninen, vaan toiminnan yksityiskohdissa on nähtävissä erilaisia ratkaisuja.

Vaikuttaisi siltä, että tehtaiden kirjastotoimintaan panostamisen ja paternalistisen hallintokulttuurin hiipumisen välillä on nähtävissä yhteys. Palvelujärjestelmän kukoistusaika sijoittuu 1800-luvun puolelle,⁸³⁸ ja tällöin myös tehdaskirjastot näyttävät olleen selkeä osa tehtaiden tarjoamia palveluita. Selviä rajavyösiä ei ole havaittavissa, mutta yleisesti 1900-luvun parin ensimmäisen vuosikymmenen aikana tehtaiden tuki kirjastoilleen näyttäisi vähentyneen. Samoihin aikoihin perinteinen patriarkaalinen kulttuuri koki murroksen, ja tämä vaikutti tehtaiden palvelujärjestelmien ylläpitoon. Vielä 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä kirjastojen toimintaa kuitenkin tuettiin ja uusia tehdaskirjastoja perustettiin. Tämän taustalla voi osin olla työväenyhdistykset ja niiden politisoituminen: tehtaas halusivat tarjota työntekijöilleen varteenotettavan vaihtoehdon työväenyhdistysten tarjoamalle kirjastolle, jossa oli tarjolla myös aatteellista vasemmistokirjallisuutta. Tämä pyrkimys pitää työväki pois työväenyhdistysten radikalisoituvasta toiminnasta saattoi vaikuttaa siihenkin, että useisiin tehtaiden lukusaleihin tilattiin myös työväenlehtiä: kun niitä saattoi lukea tehtaas lukusalissa, ei tarvinnut mennä työväentalolle. Tehtaas halusivat pitää kontrollin työläisten harrastamisen suhteen itsellään, ja varmin keino tähän oli itse organisoida toimintaa – ja mielellään vielä paremmin kuin mahdolliset kilpailevat tahot, eli esimerkiksi tarjoamalla laajemman kirjavalikoiman. Monilla paikkakunnilla tehtaas kuitenkin myös tukivat työväenyhdistysten kirjastoja.⁸³⁹ Tämä lienee ollut tyypillisintä ennen liikkeen radikalisoitumista. Toisilla paikkakunnilla tehtaas olivat alusta asti työväenyhdistyksen kirjastoja vastaan, ja oletettavasti näiden tehtaiden lukumäärä lisääntyi politisoituvan liikkeen horjuttaessa tehdasyhteisöjen vakiintunutta järjestystä. Kososen mukaan ”liberaalien tehtaasnomistajien” työntekijöilleen tarjoamia kirjastoja voi jossakin tapauksissa verrata työväenkirjastoihin. Tämä pätee ainakin siihen, että näiden molempien kohderyhmään kuuluivat tehtaiden työntekijät. Kososen mukaan työväestö ei yleensä käyttänyt muita kuin työväenyhdistysten kirjastoja. Toisaalta tehtaiden kirjastojen ylläpitäminen viittaisi siihen, että ainakin osa tehtaiden työväestöstä käytti tehtaas kirjastoa vaihtoehdosta huolimatta. Tämän tutkimuksen valossa näyttäisikin siltä, että ainakin osa työväestöstä on käyttänyt tehtaankirjastoa, vaikka työväenkirjastokin on ollut vaihtoehdona. Ilmeisesti molempien kirjastotyyppien kokoelmat olivat yleensä ottaen monipuolisia niin tieto- kuin kaunokirjallisuusvalikoimaltaan, ja ainoa merkittävä ero lienee ollut aatteellisen

⁸³⁸ Ks. alaluku 2.2., erityisesti 2.2.1.

⁸³⁹ Ks. alaluku 2.2.5.

vasemmistokirjallisuuden tarjonnassa. Kaunokirjallisuus oli joka tapauksessa lainatuinta aineistoa myös työväenkirjastoissa.⁸⁴⁰

Toisaalta erityisesti suurlakon jälkeen lisääntyneiden työväen vaatimusten kannalta kirjastotoiminta oli oletettavasti toissijaista, ja huomio kiinnitettiin huoltojärjestelmän keskeisempiin osiin. Tämä voi osaltaan selittää, miksi tuki kirjastoille väheni 1900-luvun puolella. Kaiken kaikkiaan kirjastotoiminta näyttää kuitenkin usein jatkuneen, aivan kuten monia muitakin palvelujärjestelmän osia edelleen ylläpidettiin, vaikka ne luonut malli olikin jo murtumassa. Myös tehdaskirjastot voidaan nähdä paternalismin piirteenä, joka säilyi vaikka mallin puhtain vaihe oli jo ohi. Joidenkin tehtaiden kohdalla vaikuttaisi siltä, että vuoden 1918 tapahtumat toivat työväen valistustoimintaan uutta potkua, ja myös kirjastojen ylläpitoa ja joissakin tapauksissa, kuten Finlaysonilla, valvontaakin tehostettiin. Toisaalta erityisesti monien Tampereen tehdaskirjastojen toiminta hiipui, kun lähinnä kaupunginkirjasto täytti niiden paikan työntekijöiden lukuhalun tyydyttäjänä eikä oman kirjaston ylläpitämistä ilmeisesti koettu enää mielekkääksi. Koivuniemen mukaan tehtaiden palvelujärjestelmä ylipäättään säilyi pitempään maaseudulla kuin kaupungeissa, joissa kunnalliset palvelut kehittyivät nopeammin.⁸⁴¹ Tämä näyttää pätevän pääasiassa myös tehdaskirjastoihin. Joissakin tapauksissa kirjastosta näyttää tulleen patriarkaalisen kulttuurin jäännös, jota ylläpidettiin vanhasta tottumuksesta, vaikkei siihen enää olisi ollut suoranaista tarvetta. Kuten monet muut tehtaiden aikaisemmin ylläpitämät toiminnot, myös kirjastotoiminta siirtyi vähitellen kaikkialla kunnan järjestämäksi.

5.2. Tehdaskirjastot kirjastokentässä

Tutkimuksen johdannossa oletettiin, että tehdaskirjastoilla on ollut joillakin paikkakunnilla keskeinen osuus kirjastotoiminnassa aikana, jolloin kunnalliset palvelut vielä olivat kehittymättömiä. Tämän tutkimuksen pohjalta voidaan todeta, että näin näyttää olleen. Erityisesti ennen työväenyhdistysten kirjastoja monilla paikkakunnilla tehtaan kirjasto saattoi olla ainoa kirjasto. Toisekseen tehdaskirjastot saivat usein parempaa tukea kuin esimerkiksi pienet kunnalliset kirjastot, ja tästä syystä niiden kokoelma oli usein laajempi ja enemmän uutuuskirjoja sisältävä. Kolmanneksi tehdaskirjastot olivat erityisesti maaseudulla joissakin tapauksissa myös muiden kuin vain oman tehtaan väen käytettävissä, ja näin koko tehdasyhdyskunta pääsi hyödyntämään kirjaston tarjontaa. Tehdaskirjastot ovat osaltaan täydentäneet kirjastoverkkoa, toisissa tapauksissa suurella

⁸⁴⁰ Työväenkirjastoista ks. tämän tutkimuksen alaluku 2.2.5. ja Kosonen 1985.

⁸⁴¹ Ks. alaluku 2.2.4.

panostuksella ja merkityksellä ja toisissa taas vähemmän onnistuneesti. Niiden rooli kirjastokentän kokonaisuudessa ei ole niiden suhteellisen vähäinen määrä huomioiden ollut kovin merkittävä, mutta yksittäisten paikkakuntien kohdalla ne ovat olleet keskeisiä kirjastopalvelujen tarjoajia ja edelläkävijöitä.

Muun kirjastotoiminnan yleiset tavoitteet olivat hyvin samankaltaisia tehtaiden palvelujärjestelmän tavoitteiden kanssa. Eskolan mukaan kirjastojen tavoitteita olivat kansan valistaminen, sivistäminen ja kasvattaminen, ja nämä tavoitteet voidaan nähdä tehdaskirjastojenkin taustalla.⁸⁴² Samoin sekä tehtaajat että muut kirjastojen perustajat pyrkivät tarjoamaan rahvaalle sivistyneistön näkökulmasta soveliasta ja vieläpä hyödyllistä vapaa-ajan tekemistä. Näin kirjastojen tavoitteena voidaan nähdä jo pelkästään lukemisen edistäminen sinällään. Kirjastokentällä nähtiin kansan sivistystason nostaminen suurlakon jälkeen yhteiskuntarauhan takeena, ja tämän voidaan nähdä vertautuvan palvelujärjestelmän tavoitteeseen säilyttää työrauha tehtailla. Kirjastotoiminnan taustalla voidaankin nähdä yleisten sivistys- ja valistustavoitteiden täydentävän palvelujärjestelmän muita tavoitteita, jotka toivat tehtaiden kirjastotoimintaan osittain muusta kirjastokentästä poikkeavia motiiveja. Uhrbomin oletus siitä, että Nornin ruukin kirjaston tavoitteet olivat samankaltaisia kuin yleisten kirjastojen näyttäisi siten pitävän paikkansa myös suomalaisten tehdaskirjastojen kohdalla.⁸⁴³ Tehtaiden kohdalla sivistystoiminnan kohderyhmä vain usein oli yleisiä kirjastoja rajatumpi.

Voidaan olettaa, että tehdaskirjastojen johtokuntien jäsenten ja kirjastonhoitajien motiivit kirjastotoiminnassa nousivat ennemmin kansanvalistuksen kuin tehtaiden palvelujärjestelmän tavoitteista. Monet näistä miehistä olivat itsekin työmiehiä tai työmiehinä aloittaneita työnjohtajia, jotka halusivat tarjota muillekin mahdollisuuden sivistää itseään. Heistä innokkaimmat olivat valmiita panostamaan kirjastotoimintaan johtokunnan jäsenenä tai kirjastonhoitajana vuosikausia, ensimmäisessä tapauksessa palkkiotta ja toisessakin usein melko pientä korvausta vastaan. Vaikka he työskentelivät kirjastoasiassa yhteistyössä tehtaan johdon kanssa, voidaan olettaa, että heidän kirjastotyölle asettamissaan tavoitteissa palvelujärjestelmän muut tavoitteet olivat toissijaisia valistamiseen ja sivistämiseen nähden. Valistusajattelu selittää myös joidenkin kirjastonhoitajien ilmaiset toivomukset siitä, että lainaajat lukisivat enemmän tietokirjallisuutta.

Tehdaskirjastot eivät toimineet erillään muusta kirjastokentästä, vaan niiden piirissä seurattiin toisten kirjastojen toimintaa ja myös kirjastoalaa yleisemmin. Monilla tehdaskirjastoilla näyttää

⁸⁴² Eskola 1991, 23.

⁸⁴³ Uhrbom ks. alaluku 3.6.

olleen yhteyksiä ainakin kirjastokentän merkittävimpään toimijaan Kansanvalistusseuraan, jonka kautta esimerkiksi tilattiin kirjoja. Lisäksi ainakin Pellavatehtaalla oli yhteyksiä myös Kirjastoseuraan. Tehdaskirjastojen toiminta näyttää kaiken kaikkiaan muistuttaneen pääpiirteiltään muiden tahojen ylläpitämien kirjastojen toimintaa. Tehdaskirjastojen voidaan todeta edustaneen lähinnä perinteistä suomalaista kirjastoajattelua. Suurin osa niistä perustettiin ennen vuosisadan vaihteen yhteiskunnallista murrosta, ja ne edustivat vielä kansankirjastoajattelua, jonka tavoitteena oli rahvaan valistaminen ja sivistäminen. Kirjastot olivat yksityisessä omistuksessa ja niiden käyttöoikeus oli usein rajattu, eli Suomen kirjastoliikkeeseen rantautuneen Public Library Movement -ajattelun kaksi keskeistä periaatetta, julkinen omistus ja ilmainen käyttöoikeus kaikille eivät toteutuneet. Nämä olivat myös Kansanvalistusseuran kirjastotoiminnan keskeisiä tavoitteita, ja niinpä tehdaskirjastojen ei voida tältä osin katsoa olleen seuran tavoitteiden mukaista.

5.3. Lopuksi

Tässä tutkimuksessa pyrittiin selvittämään tehdaskirjastojen toimintaa keskittyen erityisesti siihen, miksi kirjastoja perustettiin tehtaiden yhteyteen, mitä tehdaskirjastoilla tavoiteltiin ja miten näihin tavoitteisiin pyrittiin eli miten ne näkyivät kirjastojen käytännön toiminnassa. Tutkimuksen tulokset voidaan tiivistää siihen, että kirjastot perustettiin osaksi tehtaiden palvelujärjestelmää, ja niiden tavoitteet nousivat lähinnä palvelujärjestelmän tavoitteista: työntekijät haluttiin pitää tyytyväisinä, jotta nämä pysyisivät työpaikallaan ja toisaalta hyväksyisivät tehtaan hallintokulttuurin ja oman paikkansa tehtaan hierarkiassa. Tavoitteena oli myös kontrolloida työntekijöiden vapaa-ajanviettoa ja tarjota heille mahdollisuus sivistää itseään. Erityisesti viimeisen tavoitteen toteuttamisessa kirjastot olivat keskeisiä. Kirjastojen käytännön toiminnassa niiden rooli palvelujärjestelmän osana ilmeni erityisesti rahoituksessa ja sijainnissa.

Tehdaskirjastojen historiassa olisi vielä paljon tutkittavaa. Tässä tutkimuksessa kirjastojen kirjavalikoiman analyysi jätettiin pinnallisten huomioiden varaan, mutta tarkempi analyysi niistä voisi valottaa sitä, oliko kokoelmissa havaittavissa selkeitä painotuksia tai poisjätettyjä aiheita, ja millaista maailmankuvaa kokoelmien kautta pyrittiin työntekijöille välittämään. Kirjakokoelmaa voisi verrata esimerkiksi työväenkirjastojen tai kunnallisten kirjastojen kokoelmiin. Mielenkiintoista olisi myös selvittää, miten tehdaskirjastojen toiminta muuttui niissä tapauksissa, joissa se jatkui tämän tutkimuksen kattaman ajanjakson jälkeenkin. Vuoden 1918 tapahtumat näyttävät vaikuttaneen myös tehtaiden suhtautumiseen kirjastotoimintaansa, ja niinpä tutkimusaiheena voisi olla esimerkiksi mahdollinen kokoelmapolitiikan muuttuminen. Toisaalta

laajempi useamman tehdaskirjaston tutkimus voisi valottaa sitä, miten pienempien tehdaskirjastojen toiminta vertautuu tämän tutkimuksen pohjalta saatuihin tuloksiin. Lisäksi tehtaan johdon tavoitteita kirjastojen suhteen voisi yrittää vielä selvittää tutkimalla, löytyisikö aiheesta mainintoja esimerkiksi tehtaan hallinnon pöytäkirjoista. Myös kirjastonkäyttöä koskevat kysymykset jäivät tässä tutkimuksessa vielä pitkälti selvittämättä. Omat rajoituksensa jatkotutkimuksille asettaa aineiston löytämisen haasteellisuus. Kun tehdaskirjastot ajan kuluessa vähitellen siirtyivät lopullisesti kunnallisen kirjastojärjestelmän tieltä, niiden toimintaan liittyviä aineistoja ei aina säilytetty. Tehdaskirjastojen aika sellaisina kuin ne tämän tutkimuksen ajanjaksona olivat, on ohi.

KÄYTETYT LYHENTEET

ABW	Aktiebolaget Walkiakoski (arkisto)
ELKA	Elinkeinoelämän keskusarkisto
LP	Lapinniemen Puuvillatehdas (arkisto)
ptk.	pöytäkirja
PTL	Tampereen Pellavatehtaan Työväestön Lainakirjaston arkisto
TKA	Tampereen kaupunginarkisto
UPM	UPM-Kymmene Oy, Valkeakosken keskusarkisto

LÄHDELUETTELO

Arkistolähteet

Elinkeinoelämän keskusarkisto (ELKA), Mikkelä:

2908 Tampella Oy, Lapinniemen Puuvillatehdas (LP)

- Pöytäkirjat; Hallinto; Pöytäkirjat; 1594 Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön lukusalin ja kansankirjaston johtokunta, 1901–1919
- Sisällön mukaan järjestetyt asiakirjat; Hallinto; 1442 Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat, 1902–1937.
 - Luettelo Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiön Kansankirjaston kirjoista v. 1902 (sis. säännöt)
 - Tampereen puuvillateollisuus Oy:n työväen lainakirjasto, toimintakertomukset 1924–25

Tampereen kaupunginarkisto (TKA), Tampere:

Tampereen Pellavatehtaan Työväestön Lainakirjaston arkisto (PTL)

- I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. Sis. myös vuosikertomukset 1894–1901, 1913–16; sis. myös tilintarkastajien kertomukset 1905–13; sis. myös kirjaston tarkastuskomitean kertomuksia [*tähän arkistokokonaisuuteen sisältyvät myös vuosikertomukset 1902–1912 lukuun ottamatta vuotta 1903–1904; ovat vuosikokousten pöytäkirjoissa*]
- II Johtokunnan pöytäkirjat 1916–21. Sis. myös vuosikertomukset 1916–20; sis. myös tilintarkastajien kertomukset 1916–17, 1918–20; sis. myös kirjaston tarkastuskomitean kertomuksia
- III Johtokunnan pöytäkirjat 1926–35 [*sisältää myös vuosikertomuksia vuosikokousten pöytäkirjoissa*]
- VI Kirjojen välistä löytyneitä papereita, mm.
 - 1. Johtokunnan pöytäkirjat 1891
 - 3. Kirjaston säännöt 1906
 - 5. Saapuneita kirjeitä 1903, 1918–21
 - 6. Kirjeitä kirjaston lopettamiseksi v. 1944
 - 7. Vuosikertomuksia 1912–18, 1941–42

UPM-Kymmene Oy (UPM), Valkeakosken keskusarkisto, Valkeakoski:

Aktiebolaget Walkiakoski (ABW)

- Uudestaan aineen mukaan järjestetty luettelo kaikista kirjoista ja muusta omaisuudesta 1904; samassa kirjassa vuoden 1903 kirjaluettelon kanssa
- Valkeakosken Tehtaiden Väestön Lainakirjaston säännöt 8.3.1903
- Walkiakosken Tehtaiden Väestön Lainakirjaston säännöt 4.2.1906

Kirjallisuus

AALTONEN, E. 1933. Vanhan Forssan elämää II: (1846 – 1899). Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistyksen julkaisuja. Forssa: Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistys.

AHVENAINEN, J., PIHKALA, E. & RASILA, V. (toim.) 1982. Suomen taloushistoria 2: Teollistuva Suomi. Helsinki: Tammi.

- ALANEN, A.J. & AHTOKARI, R. 1973. Sata vuotta teollisuutta Viialassa. [Viiala]: [Oy Wilh. Schauman Ab].
- ANNALA, V. 1943. Nuutajärven lasitehdas 1793–1943. Helsinki: Otava.
- ANNALA, V. 1950. Tervakosken paperitehtaan historia. [Helsinki: Tervakoski Oy].
- ARAJÄRVI, K. 1975. Urjalan historia II: Kunnalliselämän alkamisesta nykyaikaan. Urjala: Urjalan historiatoimikunta.
- AUROLA, E. 1961. Suomen tehtaankoulut 1636–1881. Historiallisia tutkimuksia LXI. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- AUTIO, M. & NORDBERG, T. 1972. Vuosisata paperiteollisuutta I: Valkeakosken, Simpeleen, Myllykosken ja Jämsänkosken paperiteollisuuden vaiheet Yhtyneet Paperitehtaan Osakeyhtiön perustamiseen saakka. [Valkeakoski]: Yhtyneet Paperitehtaat Oy.
- BONSDORFF, L.G. von. 1965. Nokia osakeyhtiö 1865–1965. Helsinki: Nokia Oy.
- CREW, D. 1979. Town in the Ruhr. A Social History of Bochum, 1860-1914. New York: Columbia University Press.
- ERICSSON, C. 1997. "Vi är alla delar av samma familj". Patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880-1940. Stockholm: Carlsson.
- ESKOLA, E. 1991. Rukousnauha ja muita romaaneja: Suomennetun kaunokirjallisuuden valinta yleisissä kirjastoissa 1880–1939. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- FISKARSIN museo, Fiskarsin Lukaali 1896–1996. <<http://www.fiskarsmuseum.com/lokaali.html>>. Viitattu 2.4.2008.
- HAAPALA, P. 1986. Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820-1920. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- HAAPALA, P. (toim.) 1992. Talous, valta ja valtio: Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta. Tampere: Vastapaino.
- HAAPALA, P. 1992. Työväenluokan synty. Teoksessa Haapala 1992, s. 227–249.
- HALVORSEN, T. 2003. Kotkan ja Kymen alueen tehtaankoulujen historia 1872–1913. Pro gradu -tutkielma: Helsingin yliopisto, kasvatustieteen laitos.
- HEIKKINEN, S. & HOFFMAN, K. 1982. Teollisuus ja käsityö. Teoksessa Ahvenainen e.a. 1982, s.52–88.
- HEIKKINEN, S. 1992. Aineen voitot – 1800-luvun elintaso. Teoksessa Haapala 1992, s.149–172.
- HIETALA, M. 1999. Kirjastojen perustaminen: Historiallista taustaa. Teoksessa Mäkinen 1999, s. 9-28.
- HIETALA, M. 2001. Mitä tutkia ja miten? Teoksessa Autio, S., Katajala-Peltomaa, S. & Vuolanto, V. (toim.) Historioitsijan arki ja tutkimuksen prosessi. Tampere: Vastapaino, s.15–28.
- HIRVONEN, J. & HJERPPE, R. 1983. Taloudellinen kasvu Suomessa 1880–1980. Sarjassa Suomen Pankki, Tutkimusosasto, Monistettuja tutkimuksia; 1983, 17. [Helsinki]: [Suomen Pankki]
- HJERPPE, R. 1988. Suomen talous 1860–1985: Kasvu ja rakennemuutos. Sarjassa Suomen Pankin julkaisuja, Kasvututkimuksia; 13. Helsinki: Suomen Pankki.
- HUSA, R. 1976. Nokian kirjastolaitoksen 120-vuotistaival. Teoksessa Pitäjän silta: Nokia-Seuran vuosikirja. [Nokia]: Nokia-Seura, s.12–18.
- JUTIKKALA, E. 1979. Tampereen historia III: Vuodesta 1905 vuoteen 1945. Tampere: Tampereen kaupunki.
- JÄRVELIN, I. 1966. Kirjastoliikkeen vaiheita Pohjois-Karjalassa vv. 1850–1930. Joensuu: Pohjois-Karjalan kirjapaino.
- JÄRVELIN, I. 1992. Neuvonnasta neuvontaan: Kirjastontarkastuksen historia 1800-luvun lopulta 1990-luvulle. Lisensiaatintyö: Tampereen yliopisto, kirjastotiede ja informatiikka.
- KANERVA, U. 1972. Liinatehtaalaisia ja ”tehtaanmaistereita”: Pellava- ja verkatehtaan työoloja ja tehdastyöväen sivistysharrastuksia viime vuosisadan jälkipuoliskolla. [Tampere]: Tampere-Seura.
- KANSANVALISTUS JA KIRJASTOLEHTI 6:1927, s.151.

KARJALAINEN, M. 1977. Kansankirjastojen kehitys Suomessa vuosina 1802–1906. [Helsinki]: Kirjastopalvelu.

KAUKOVALTA, K.V. 1930. Tampereen Verkatehtaan historia 1797–1929: Jokioisten verkatehdas 1797–1858. A.I. Frietsch & K:ni 1858–1869. Tampereen Verkatehdas osakeyhtiö 1869–1929. [Tampere]: Tampereen Verkatehdas.

KAUKOVALTA, K.V. 1931. Hämeen läänin historia II. Hämeenlinna: Karisto.

KAUKOVALTA, K.V. 1934. Forssan puuvillatehtaan historia 1847–1934. [Forssa]: Oy Forssa.

KERKKONEN, V. 1976. Janakkalan historia. [Janakkala]: Janakkalan kunta.

KESKUSKIRJASTOASIAN selvittämistä varten asetetun komitean mietintö. Komiteamietintö 1914 n:o 5. Helsinki.

KIVELÄ, J. [2003] Kyläkirjastosta tietokeskukseksi. Sääksmäen ja Valkeakosken kirjastot 1862–2003. [Valkeakoski]: Valkeakosken kaupunginkirjasto.

KOIVU, K. 1975. Finlaysonin työväen lainakirjasto v. 1866–1966. Erikoistyö: Tampereen yliopisto, kirjastotutkinto.

KOIVUNIEMI, J., KAARNINEN, M. & KAARNINEN, P. 1994. Nokian ja Pirkkalan historia: Yhteinen Pirkkalan pitäjä 1865–1921 ja kuntien erilliset vaiheet 1990-luvulle. [Nokia ja Pirkkala]: Nokian kaupunki ja Pirkkalan kunta.

KOIVUNIEMI, J. 2000. Tehtaan pillin tahdissa: Nokian tehdasyhdyskunnan sosiaalinen järjestys 1870-1939. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

KOSKINEN, T. 1987. Tehdasyhteisö: Tutkimus tehtaan ja kylän kutoutumisesta tehdasyhteisöksi, kudelman säilymisestä ja purkautumisesta. Vaasan korkeakoulun julkaisuja. Tutkimuksia No 123. Vaasa: Vaasan korkeakoulu.

KOSONEN, T. 1985. Työväenkirjastot Suomessa. Helsinki: Kirjastopalvelu.

KUISMA, M. 1992. Yrittäjät sääty-yhteiskunnan luokkakuvassa. Teoksessa Haapala 1992, s.29–57.

KUUSTERÄ, A. 1992. Valtio, talous ja valtiontalous. Teoksessa Haapala 1992, s.59–87.

LAAKSO-TOLKKI, T. 1990. Rautaruukista paperitehtaaseen: Kauttuan tehdasyhdyskunnan työväestö 1873–1917. Pro gradu -tutkielma: Tampereen yliopisto, historiatieteen laitos, Suomen historia.

LAUNONEN, V. 2005. Viihdykettä ja kasvatusta: Linnoitustyömaiden kirjastot Salpalinjalla 1940–1941. Pro gradu -tutkielma: Tampereen yliopisto, informaatiotutkimuksen laitos.

LODENIUS, E. 1908. Tampereen pellava ja rauta-teollisuus osake-yhtiö 1856–1906: Kertomus Tampereen pellavatehtaan ja yhtiön muiden laitosten toiminnasta. Helsinki: [Tampereen pellava ja rauta-teollisuus osake-yhtiö].

MÄKINEN, I. 1997. ”Nödvändighet af LainaKirjasto”: Modernin lukuhulun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

MÄKINEN, I. (toim.) 1999. Kirjastojen vuosisata: Yleiset kirjastot Suomessa 1900-luvulla. Helsinki: BTJ Kirjastopalvelu.

MÄKINEN, I. 2002. Kuusivooninkisia Skotlannissa ja Tampereella. Lyhennetty versio julkaistu Aamulehti 10.12.2002.

MÄKINEN, I. 2005. Nokian (vanhan Pirkkalan) kirjaston ja kirjastoelämän alkuvaiheet: 1920-luvun alkuun yleisestä kirjastohistoriallisesta näkökulmasta. Teoksessa Nummelin, A. (toim.) Harjulta tuulee. Kirjastotoimintaa Nokialla 150 vuotta: Nokian kirjaston 150-vuotisjuhlateos. [Nokia]: Nokian kaupunki, s.9-22.

NORDBERG, T. 1980. Vuosisata paperiteollisuutta II: Yhtyneet paperitehtaat osakeyhtiö 1920–1951. [Valkeakoski]: Yhtyneet paperitehtaat oy.

NUMMELA, L. 1977. Yli 100-vuotiaan Tervakosken sivukirjaston huutolaisaika on päättynyt. Teoksessa Janakkala ennen ja nyt XXVI. Janakkala Seura, s.24–25.

POLIN, J. 1932. Kymiyhtiön sivistyksellinen ja yhteiskunnallinen toiminta. [?]: Kymmene Aktiebolag.

- PYNNÖNEN, P. 1975. Kirjastotoiminta Vuoksenlaakson teollisuusalueilla ennen vuotta 1948. Pro gradu -tutkielma: Tampereen yliopisto, kirjastotiede ja informatiikka.
- RASILA, V. 1982a. Kauppa ja rahaliike. Teoksessa Ahvenainen e.a. 1982, s. 89–113.
- RASILA, V. 1982b. Liberalismin aika. Teoksessa Ahvenainen e.a. 1982, s. 13–26.
- RASILA, V. 1982c. Väestönkehitys ja sosiaaliset ongelmat. Teoksessa Ahvenainen e.a. 1982, s. 132–153.
- RASILA, V. 1984. Tampereen historia II: 1840-luvulta vuoteen 1905. Tampere: Tampereen kaupunki.
- SADENIEMI, M. 1937. Tampereen Puuvillateollisuus Osakeyhtiö: 1897–1934. Tampere: [Tampereen Puuvillateollisuus Oy].
- SCHADEWITZ, L. 1903. Suomen kansankirjastot: Tilastollinen katsaus maamme kansankirjasto-oloihin 1900-luvun alussa. Kansanvalistus-seuran toimituksia 129. Helsinki: Kansanvalistus-seura.
- SCHYBERGSON, P. 1992. Ensimmäiset teollisuuskapitalistit. Teoksessa Haapala 1992, s.89–107.
- SHERA, J.H. 1965. Foundations of the Public Library. The Origins of the Public Library Movement in New England 1629-1855. [Hamden]: Shoe String Press.
- SIRÉN, A. 1997. Elämää portin kahta puolta: Valkeakosken paperiteollisuuden 125 vuotta. [Valkeakoski]: UPM-Kymmene Oy.
- SNAPE, R. 1995. Leisure and the Rise of the Public Library. London: Library Association Publishing.
- STOLZT, N. G. 1940. Fiskars folkbibliotek. Teoksessa Holmström, L. Från tider som flytt: Minnen och hågkomster. Fiskars Hembygdsförening, s. 149–151.
- SUVANTO, P. 1954. Akaan historia: Toijala – Kylmäkoski – Viiala. Toinen osa. [s.l.]: Toijalan kauppalan, Kylmäkosken ja Viialan kuntien sekä Akaan, Kylmäkosken ja Viialan seurakuntien yhteinen historiatoimikunta.
- SÄÄKSMÄKIBO, Walkiakoski Pappersbruk. Helsingfors Dagblad 7.12.1874, s.2.
- TALASMO, R. 1982. Työväestön elämäntavan puitteet 1920–30 -luvun Inhan tehdasyhteisössä. Pro gradu -tutkielma: Tampereen yliopisto, sosiaalipolitiikan sosiaalihuollon linja.
- TALVI, V. 1979. Pohjois-Kymenlaakson teollistuminen: Kymin osakeyhtiön historia 1872–1917. Kuusankoski: Kymi Kymmene Oy.
- TAMPEREEN Pellava- ja Rautateollisuus Osake-yhtiö: 1856–1931. 1931. Helsinki: Otava.
- UHRBOM, C. 1982. Norn – ett gammalt bruk och dess bibliotek: En undersökning av bibliotekets utveckling, bokbestånd och låntagare med tonvikt på åren 1882-1885. Specialarbete: Högskolan i Borås.
- URBANS, R. 1956. Tampereen Pellava- ja Rautateollisuus Osake-yhtiö: 1856–1956. [Helsinki]. Söderström.
- VATANEN, P. 1999. Sääty-yhteiskunnasta kansalaisyhteiskuntaan: Kirjastot amerikkalaistuvat. Teoksessa Mäkinen 1999, s. 29–94.
- VATANEN, P. 2002. Sääty-yhteiskunnan kirjastosta kansalaisyhteiskunnan kirjastoksi: Yleisten kirjastojemme murroskausi 1890-luvulta 1920-luvulle. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.
- WERKKO, K. 1879. Tietoja ja mietteitä Suomen kansa- ja lasten-kirjastoista ynnä luku-yhdistyksistä ja luennoista vuoteen 1875. Jyväskylä: K. Werkko.
- VUORINEN, O. 1972. Valkeakosken historia: 1. osa. Tehdaskylästä kaupungiksi. [Valkeakoski]: Valkeakosken kaupunki.

Henkilökohtaiset tiedonannot

- HELEN, M. Vs: Tiedustelu Finlaysonin tehdaskirjaston kokoelmasta ja arkistosta. Sähköpostiviesti tekijälle 19.3.2007. Tekijän hallussa.
- INGO, E. Vs: Tehdaskirjastosta. Sähköpostiviesti tekijälle 25.9.2006. Tekijän hallussa.

Liite 1.

Werkon selvityksessä mainitut tehtaat, joilla oli kirjasto ja joita ei mainita erikseen tekstissä.

Kirjoitusasut ovat Werkon mukaiset.

Dahlin tehdas, Dragsfjerdin kappeli.
Enonkosken tehdas, Kerimäen pitäjä.
Fagerviikin tehdas, Inkoon pitäjä.
Juankosken tehdas, Nilsia.
Kannonkosken saha, Kivijärven pitäjä.
Kellokosken tehdas, Tuusula.
Leineperin tehdas, Kullaan eli Levonpellon kappeli.
Porsaskosken tehdas, Pieksämäen pitäjä.
Puhoksen saha, Kitee.
Rautatien konetehtas, Helsinki.
Ummeljoen saha, Anjalan pitäjä.
Vierun rautatehtas, Padasjoen pitäjä.

Lähde: Werkko 1879.

Liite 2.

Pellavatehtaan lukusaliin vain vuodeksi 1905 tilatut lehdet.

Kirjoitusasut pöytäkirjasta. Kaikkia lehtiä ei saatu tilattua, mutta siitä ei ole tietoa, mitkä saatiin ja mitä ei (ks. Ptk:t 6.10.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA).

Kauppalehti
Koti ja Yhteiskunta
Kyläkirjaston kuvalehti
Lukutupa
Oulun Ilmoituslehti
Palotorvi
Pellervo
Pyrkijä
Tammerfors Nyheter
Tampereen Uutiset
Terveyshoitolehti
Työmiehen illanvietto
Urheilulehti
Walvoja
Wartija
Wiipurin Sanomain Supistus
Wäinämöinen

Lähde: Ptk. 5.9.1905. I Johtokunnan pöytäkirjat 1897–98, 1900–1916. PTL, TKA.

Liite 3.

Luettelo Tampereen Puuvillateollisuus-Osakeyhtiön Kansankirjaston kirjoista v. 1902.

Kirjoitusasut ovat luettelon mukaiset.

I sarja. Jumaluusoppia ja Kirkkohistoriaa.

N:o.

1. Ahtisaarvoja. Toht. Martti Lutherus.
2. Autuaallisia hetkiä Jumalan lasten seurassa. Pietari Kurvinen.
3. Biblia.
4. Elina.
5. Elämän leipää. K. O. Rosenius
6. Ihmeellinen pelastus. C. H. S. Green.
7. Jokapäiväinen Kristillinen kehoitus. Joh. Westerback.
8. Kehoitussanoja Elämän tiellä. Paavo Paatero.
9. Kirkkohistoria. K. G. Leinberg.
10. Kotimatalla. K. H. E.
11. Profeetta Elias. T:ri G. Menken.
12. Pyhä Lepo. P. Kurvinen.
13. Sanansaattaja. Merimiehen ystävä 1895 – 6 – 4.
14. Sielun Vaikeuksia. H. W. Soltan.
15. Sinä ja Sielusi. Otto Funcke.
16. » » »
17. Silmäys haudan toiselle puolelle. G. Weilbrecht.
18. Uskon peili. Erik Pontoppidan.

II sarja. Kasvatus- ja Siveysoppia.

N:o.

1. Filip Strongin ristiinnaulitseminen. C. M. Scheldon.
2. Kultala. Henrich Zhokke.
3. Kynäilijä. Vihtori Peltonen.
4. Kristillinen kasvatusoppi. Christ. Henr. Zeller.
5. Kristillinen Kalenteri 1887 – 9 – 90.
6. Naisen onni. Anny Wothe.
7. Onnellisen elämän salaisuus. H. W. S.
8. Voimakas ja vapaa. Georg Everard.
9. Väinämöinen 1900.
10. » » 1901.
11. Välitön kasvatus. Frans Nuupala.

III. Kaunokirjallisuutta.

Romaaneja.

N:o.

1. Aarniometsän tyttäret. D. James
2. » » » II osa.
3. » » » III »
4. Aliisa serkku. I.
5. Asja. I.S. Turgenjev.
6. Atala. F.A. de Chateaubriand.
7. Barrabas. T:ri Paulus.

8. Dolores tai naislääkärin salaisuus. Hugo Hartman.
9. » » » II osa. »
10. Enoni. A. Conan Doyle.
11. Hatanpään Heikki ja hänen mors. E. F. Jahnsson.
12. Hellaassa. Santeri.
13. Hovin Inkeri. A. K.
14. Hovin Roosa. Fr. Spielhagen.
15. Huvijuttuja.
16. Ingo. Gustav Freytag.
17. Isäin pahat teot eli Savelin kosto. Henry Grèville.
18. Isän toivo eli Rikkaus ja Rakkaus. Juho Leppä.
19. Katajainen Kansani. Juhani Aho.
20. Kertomuksia. » Kah. »
21. Kertomuksia Indian ylängöiltä. Rudyard Kipling.
22. Kirjeitä Itämailta. H. Harper.
23. Kostaja. E. Bornhöhe.
24. » A. Conan Doyle.
25. » »
26. Kukkaisenkeli. Rouva Aug. Graven.
27. Kulta Aave. Z. Topelius.
28. Kuljeksivat Teinit. Viktor Rydberg.
29. Kuninkaan Toverit. Charles Deslys.
30. Kuninkaan Hansikka. Z. Topelius.
31. Kustaa II Aadolf ja kolmenkymm. vuot. sod. sank. Styrbjörn.
32. Kyläkirjaston Kuvalehti B-sarja 1897.
33. Kylänluvut. Johannes Häyhä.
34. Lain mukaan. Kauppa Lopo. Minna Canth.
35. Mailman murjoma. Juhani Aho.
36. Meren Sankarit. Rudyard Kipling.
37. Mirabeau Täti. Z. Topelius.
38. Molemmat Dianat. Aleksander Dumas.
39. » » » » II osa.
40. » » » » III »
41. Mustalaisprinssi. K. E. Wichman.
42. Neiti Klairon. Louise Mühlbach.
43. Nevalaiset. J. A. B.
44. Nuori Kotka. Fennimore Cooper.
45. Nuori Suomi 1892.
46. » » 1895.
47. » » 1898.
48. » » 1900.
49. Nuoruuden Unelmia. Z. Topelius.
50. Oliver Tvist. Charles Deslys.
51. Pastorin vaali Aulangossa. Z. Topelius.
52. Pekka Sallinen. Kustavi Saarni.
53. Rautakallio. Frans Hoffman.
54. Rinaldo Rinaldini.
55. Risuja. Tamp. Reaalilys. t. k.
56. Rosvo. August Blanche.
57. Salapoliisin Seikkailuja. A. Conan Doyle.

58. Seikkailuja Salomailla. G. Aimard.
59. Setä Tuomon Tupa. Becher-Stove.
60. Sihteeri Lundbergin häät. Max. Axdeson.
61. Sokea Soittaja. Wladimir Korolenko.
62. Suomesta ja Venäjältä. C. M. Norman-Hansén.
63. Syyslehtiä. P. Päivärinta.
64. Taavetin huoneen herra. I. K. Ingraham.
65. Tonin kummalliset vaiheet. Frans Hoffman.
66. Tytöistä parahin. Louise M. Alcott.
67. Tyttö kaupungin kartanossa. August Blanche.
68. Uudet sadut. Andersen.
69. Utu Tarinoita. Z. Topelius.
70. Varjojen kautta. Mathilda Roos.
71. Vernan Ruusut. Z. Topelius.
72. Viheriä kammari Linnaisten kartanossa. Z. Topelius.
73. » » » » »
74. Vinsentti Aallon halkasija. Z. Topelius.

Runoja.

75. Kukkia Kantelettaren kaskilta. K. Forsman.
76. Vänrikki Stoolin Tarinat. J. L. Runeberg.
77. Sama.

Näytelmä kirjallisuutta.

78. Egmont.

IV sarja. Historiaa.

N:o

1. Kustaa Mauri Armfelt. Santeri Ingman.
2. Kuvauksia Suom. kansan esihistoriasta. Väinö Vallin.
3. Makkabeiläisten vapautussota. A. L. O. E.
4. Muhametin elämä ja oppi.
5. Sosialismi ja sosiaalinen liike 19 vuosisadalla. W. Sombart.
6. Suomen Historia. O. Wallin.
7. Suomen Sota. K. F. Kivekäs.
8. Taavetti Livingstone. B. Lagus.
9. Yleisen Historian oppikirja. J. R. Palin.

V sarja. Maan- ja Kansantiedettä.

N:o

1. Itävalta Unkarin Kansallisuusolot. O. Hannikainen.
2. Kuvaelmia Itä-Suomalaisten Vanh. tav. Kesä-askareet. J. H.
3. Kuvaelmia Itä-Suomalaisten Vanh. tav. Maahanpaniaiset. Naimistavat.
4. Kuvaelmia Itä-Suomalaisten Vanh. tav. Talvitoimet.
5. » » » »
6. Läpi neekerien maanosan. Rafael Hertzberg.
7. Maamme kirja. Z. Topelius.
8. Maantiet. Kuvaelmia. Englanti. Alankomaat.
9. » » Italia. Kreikka.
10. » » Norja. Tanska. Ruotsi.

11. » » Punainen kansa. Kreikka.
12. » » Pyrenneit. niemimaa. Englanti.
13. » » Suomen suku.
14. » » Sveitsi. Alankomaat. Italia.
15. » » Wenäjä.
16. Matkasuuntia Suomessa 1888–1890.
17. Oppikirja Maantieteessä. Ed. Erslev.
18. Unkarin Albumi. Antti Jalava.

VI sarja. Luonnontiedettä

N:o

1. Kemia. Edv. Hjelt.
2. Luonnon Ystävä 1900.
3. Luonnontiede. Albrekt Segerstedt.

VII sarja. Lääketiedettä.

N:o

1. Duodecim 1888–9.
2. Ihmisruumis. Carl Bock.
3. » »
4. Mitä jokaisen naisen pitää tietämän. E. B. Duffey.
5. Terveystieteiden oppi. T:ri Fr. Erisman.
6. Terveystieteiden oppi Naisille. Fr. Havitz.

VIII sarja. Taloutta ja Teollisuutta.

N:o

1. Kertomuksia ja neuvoja. K. Hainari
2. Kudontamalleja ohjeineen. A. H.
3. Osuustoiminta. Vakava Perustus. Aksel Granström.
4. Suomen Kalastuslehti 1898–9.
5. » » 1900.
6. Suomen Teollisuuslehti 1887.
7. Teollisuushallituksen tiedonantoja 1892.
8. Yleisen kansantalouden pääpiirteet. Paul Leroy-Beaulieu.

IX sarja. Matematiikkaa.

N:o

1. Fysika. Balfour Stevard.
2. Metrijärjestelmä. Aug. Ramsay.
3. Tähtitiede. E. Bonsdorff.

X sarja. Oikeus- ja Valtiotiedettä.

N:o

1. Finanssioppi. K. Th. Eheberg.
2. Rikoslaki.

XI sarja. Taidetta.

N:o

1. Kotoa ja muualta 100 laulua. Anton Rikström.

XII sarja. Sekalaista.

N:o

1. Erimielisyydestä. O. Relander.
2. Hyödylliset tiedot yhteiselle kansalle.
3. Kansanopistosta. I. Päivärinta.
4. Kyläkirjasto. K. I. Gummerus.
5. Lyhyt johdatus kokouksien ja istuntojen pitämiseen. Feliks Heikel.
6. Pääskyisen pakinat. Eero Salmelainen.
7. Ruotsinkielen alkeiskurssi. Ferd. Ahlman.
8. Suomenkielen kielioppi. J. Länkelä.
9. Suomenkielen Lukemisto. Aukusti Lilius.
10. Työväen kalenteri 1898.
11. Työväenkysymyksiä. N. R. af Ursin.
12. Työväenkysymys. Herkner.
13. Uuden ajan kynnyksellä.

Lähde: Kirjaluetelo 1902. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442. LP 2908, ELKA.

Liite 4.

Tampereen Puuvillateollisuus Oy:n kirjaston lainaukset 1924 ja 1925.

Sarja	Lainauksia	
	1924	1925
1. Uskonnollisia	6	0
2. Historiaa	23	14
3. Maan- ja kansantiede	37	46
4. Lääke ja luonnontiede	120	69
5. Taloutta, kone ja ammattiopp.	126	54
6. Filosofia ja kasvatus ym.	1	18
7. Romaaneja, novelleja, kertom.	2382	2417
8. Runous ja näytelmätaide	16	13
9. Aikakauskirjoja	10	14
10. Oikeus- ja valtiotiede	0	0
11. Yhteiskunta ja talousopp.	4	3
12. Sekalaista	17	16
13. Ruotsalaisia	3	1
Yhteensä	2745	2665

Lähde: Tampereen puuvillateollisuus Oy:n työväen lainakirjasto, toimintakertomukset 1924–25. Työväen lainakirjastoa koskevat asiakirjat 1442, Lapinniemen Puuvillatehdas 2908. LP, ELKA.